

**Univerzita Karlova
Filozofická fakulta**

Ústav českých dějin

Diplomová práce

Bc. Zuzana Vařáková

**Užitková zvířata ve středověku. Zdroj obživy, pomocník
i vznešený symbol**
**Hospodářská zvířata ve světle bohemikálních literárních
pramenů 14. a 15. století**

Farm Animals in the Middle Ages. A Source of Livelihood, a Helper, and
a Noble Symbol

Livestock in the Context of the Bohemical Literary Sources of the 14th and
15th Centuries

Praha 2022

Vedoucí práce: prof. PhDr. Lenka Bobková, CSc.

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala paní prof. PhDr. Lence Bobkové, CSc. za ochotu, trpělivost a vstřícnost při vedení mé diplomové práce, své rodině za podporu, své mamince a příteli za přečtení, korektury a zajímavé podněty k zamyšlení a svým spolužákům Davidu Trojanovi, Tomáši Ekrtovi, Pavlu Petricovi, Zuzce Smetanové a Zuzce Meluzínové za pomoc s latinskými překlady a se sháněním těžko dostupné literatury.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

Abstrakt

Hospodářská zvířata představovala pro středověkého člověka v mnoha ohledech blízké společníky – poskytovala maso a jiné potraviny, pomáhala při práci a často s lidmi obývala jeden prostor. Zároveň se však stávala i významnými kulturními symboly. Právě rekonstrukce středověkých symbolických významů v bohemikálních literárních pramenech 14. a 15. století je cílem předkládané diplomové práce, a to na příkladu tří vybraných druhů hospodářských zvířat: hovězím dobytku, koz a prasat.

Diplomová práce je rozdělená na dva hlavní oddíly. V první, více praktické části se zaměřuje na téma domestikace a na podobu chovu dobytka v českých zemích ve 14. a 15. století. Jádro samotné práce však leží v následující, čtvrté kapitole, která se zabývá symbolikou a alegorickým pojmáním daných zvířat v jednotlivých pramenech. Důraz je kladen na to, jakým způsobem a v jakých kontextech bylo o hospodářských zvířatech referováno. Mezi prameny, na kterých byla problematika zkoumána, se řadí středověké encyklopedie, exempla, básnické dílo *Nová rada* Smila Flašky z Pardubic a bohemikální kroniky, které vznikly ve vytyčeném období. Analýza pramenů především ukázala, že symbolika domácích zvířat nebyla zdaleka černobílá, a jeden živočich mohl nést pozitivní i negativní konotace zároveň. Některé z typických vlastností zvířat se vyskytují pouze v jednom typu prameni, do velké míry se však charakteristiky z různých pramenů prolínají, a vytváří tak obraz několika příznačných symbolických rysů jednotlivých zvířat. Práce se snaží přispět k poznání vnímání domácích zvířat ve středověku a rozšířit povědomí o tomto tématu, zvláště s ohledem na to, že některé ze středověkých představ silně přežívají ještě do dnešních dnů.

Klíčová slova: dobytek, skot, vepř, koza, domestikace, chov, symbolika, středověk

Abstract

For medieval people, farm animals represented close companions in many ways – they provided meat and other food products, helped with work and very often, shared the same living space with their human owners. Moreover, they became a significant cultural symbol over time. The presented master thesis aims precisely at the reconstruction of these symbolic meanings in bohemical written sources of the 14th and 15th centuries, using three chosen animals as examples: cattle, goats, and swine.

The thesis is composed of two main sections. The first and more empirical part follows the issue of domestication as well as the form of animal husbandry in the Bohemian lands during the 14th and 15th centuries. However, the core of the thesis itself lies in the fourth chapter, which deals with the symbolism and allegorical viewings of the animals in the individual sources, with emphasis on how and in what contexts farm animals were referred to. Medieval encyclopaedias, exempla, the political allegory *The New Council* of Smil Flaška of Pardubice, and Bohemical chronicles that were written during the specified period are used as sources for investigating this issue. Their analysis indicates that the symbolism of domestic animals was highly ambiguous, and one animal could carry both positive and negative connotations at once while being in the same culture. Some of the typical attributes are found in only one type of source. However, to a large extent, the characteristics from the different sources commonly overlap, which hints at certain widespread symbolic notions of each animal. This thesis attempts to contribute to the understanding of the perception of farm animals in the Middle Ages and to broaden the awareness of this topic, especially considering that some of the medieval beliefs still strongly survive to the present day.

Key words: livestock, cattle, swine, goat, domestication, animal husbandry, symbolism, the Middle Ages

Obsah

1. Úvod	7
2. Charakteristika literatury a pramenů, metodologická východiska	9
3. Dobytek ve 14. a 15. století v českých zemích.....	17
3.1. Fenomén domestikace	17
3.2. Podoba chovu domácích zvířat ve 14. a 15. století	20
3.3. Domácí zvířata v českých zemích ve 14. a 15. století	25
3.3.1. Hovězí dobytek	25
3.3.2. Kozy.....	27
3.3.3. Prasata	28
3.4. Zpracování a konzumace mléka, masa a mléčných výrobků.....	30
3.4.1. Masná produkce	30
3.4.2. Mléko a mléčné výrobky	31
4. Dobytek v literárních pramenech 14. a 15. století.....	34
4.1. Středověké encyklopedie	34
4.1.1. Definice žánru.....	34
4.1.2. Encyklopedistické zdroje.....	40
4.1.3. Tomáš z Cantimpré.....	46
4.1.3.1. Hovězí dobytek v encyklopedii Tomáše z Cantimpré.....	48
4.1.3.2. Kozy v encyklopedii Tomáše z Cantimpré	53
4.1.3.3. Prasata v encyklopedii Tomáše z Cantimpré.....	56
4.1.4. Bartoloměj Anglický.....	59
4.1.4.1. Hovězí dobytek v encyklopedii Bartoloměje Anglického.....	61
4.1.4.2. Kozy v encyklopedii Bartoloměje Anglického	64
4.1.4.3. Prasata v encyklopedii Bartoloměje Anglického	66
4.1.5. Vincent z Beauvais	69
4.1.5.1. Hovězí dobytek v encyklopedii Vincenta z Beauvais	72
4.1.5.2. Kozy v encyklopedii Vincenta z Beauvais	78
4.1.5.3. Prasata v encyklopedii Vincenta z Beauvais	82
4.1.6. Albert Veliký	87
4.1.6.1. Hovězí dobytek ve spisu Alberta Velikého	91
4.1.6.2. Kozy ve spisu Alberta Velikého.....	96
4.1.6.3. Prasata ve spisu Alberta Velikého	100
4.1.7. Pavel Žídek	105

4.1.7.1.	Hovězí dobytek v encyklopedii Pavla Žídka.....	107
4.1.7.2.	Kozy v encyklopedii Pavla Žídka.....	108
4.1.7.3.	Prasata v encyklopedii Pavla Žídka.....	109
4.2.	Exempla.....	110
4.2.1.	Vymezení žánru	110
4.2.2.	Hovězí dobytek v exemplech.....	116
4.2.3.	Kozy v exemplech	121
4.2.4.	Prasata v exemplech.....	123
4.3.	<i>Nová rada</i>	125
4.3.1.	<i>Nová rada</i> Smila Flašky z Pardubic	125
4.3.2.	Domácí zvířata v <i>Nové radě</i> Smila Flašky z Pardubic	130
4.4.	Bohemikální kroniky.....	132
4.4.1.	Dobytěk v bohemikálních kronikách	132
4.4.2.	Hovězí dobytek v bohemikálních kronikách	137
4.4.3.	Kozy v bohemikálních kronikách	140
4.4.4.	Prasata v bohemikálních kronikách	140
5.	Závěr.....	142
	Bibliografie použitých pramenů a literatury	145

1. Úvod

Hospodářská zvířata tvořila neodmyslitelnou součást českého středověku. Jejich přítomnost lze zaznamenat prakticky všude, ať už ve městech či na venkově, a do kontaktu s nimi přicházely všechny společenské vrstvy, a to jak s živými kusy dobytka v ohradách a na pastvinách, tak pouze s jejich masem na talíři ve formě pokrmu. Domácí zvířata však nebyla pouze všudypřítomná. Pro středověkého člověka zároveň měla nedozírný význam díky svému versatilnímu využití: představovala důležitý zdroj proteinů, vynakládala svou sílu v záprázích a svým tělem poskytovala i celou řadu surovin. Tato zvířata byla proto odedávna ceněnými lidskými společníky a z celé zvířecí říše byla člověku vůbec neblíže. Není tedy s podivem, že se postupně stala i významnými kulturními symboly, které mnohdy živě přetrvávají až do dnešních dnů.

Cílem předkládané práce je nahlédnout do dobového vnímání vybraných hospodářských zvířat v českém prostředí ve 14. a 15. století v literárních památkách této doby. Ty totiž mohou prozradit mnohé o tom, jak bylo na tato zvířata nahlíženo a jakým způsobem byla ve společnosti symbolicky a alegoricky pojímána. Rozhodla jsem se zaměřit na hovězí dobytek, kozy a prasata, přičemž volba těchto zvířat je čistě arbitrární. Ačkoliv by mezi ně ideálně zapadaly i ovce, ponechala jsem je stranou, protože vzhledem k jejich asociaci s Kristem a významem pro křesťanství představují velmi rozsáhlé téma, které si zaslouží samostatnou práci. Chronologicky jsem text vymezila začátkem 14. století, kdy na naše území začaly prokazatelně hojněji pronikat nové typy pramenů, které jsou pro zkoumání zvířat naprosto stěžejní, tedy středověké encyklopedie, zatímco konec 15. století představuje vhodný milník díky rozvoji knihtisku, který zásadně proměnil knižní kulturu celé Evropy.

Práce je členěna do několika kapitol. Po úvodu následuje stručný popis literatury, se kterou jsem v textu pracovala a kterou pro své téma považuji za relevantní, spolu s pojednáním o využitých pramenech. Třetí kapitola se nejprve zaměřuje na domestikaci, v případě hospodářských zvířat nesmírně důležitou problematiku, neboť právě tento proces dovedl zvířata do blízkosti lidských obydlí a donutil je ve společnosti člověka zůstat, a následně podává stručný výklad o chovu vybraného dobytka v českých zemích 14. a 15. století s přihlédnutím na obecné fenomény i jednotlivá zvířata.

Těžiště celé práce leží ve čtvrté kapitole. Právě ta je věnovaná přímo hovězímu dobytku, prasatům a kozám a jejich místu v literatuře 14. a 15. století. Snažím se v ní postihnout jejich vnímání v několika typech pramenů, které v této době pronikaly nebo

přímo vznikaly na území českých zemí, a to jmenovitě ve středověkých encyklopediích, v exemplech, *Nové radě* Smila Flašky z Pardubic a v historiografických narativních textech. Ačkoliv pozornost věnuji i představení jednotlivých autorů a děl, mým hlavním záměrem je rekonstruovat, s jakými vlastnostmi byla vybraná zvířata ve středověku spojována, jaké symbolické významy mohla proto nést a v jakých kontextech se hojně vyskytovala.

2. Charakteristika literatury a pramenů, metodologická východiska

Téma hospodářských zvířat v dějinách, konkrétněji pak ve středověku, není zejména ve světové historiografii posledních let zcela opomíjeno. Dobrým příkladem je kniha americké historičky Jamie Keiner *Legions of Pigs in the Early Medieval West*, pojednávající o praseti v raném středověku z hlediska jeho hospodářského i kulturního významu.¹ Stejně zvíře zaujalo i významného francouzského historika Michela Pastoureaua, který se ve své starší práci nazvané *Le Roi tué par un cochon* na prase dívá především z perspektivy jeho symboliky ve 12. století a v pozdějších obdobích a pojednává o něm v kontextu širšího vyprávění o tragickém úmrtí prince Filipa, syna Ludvíka VI., jehož smrt údajně zavinilo právě prase.² Za zmínku stojí též kniha Kathryn L. Smithies, která sice stojí mimo tematické vymezení této práce, ale zároveň sleduje jedno z důležitých hospodářských zvířat středověku, totiž osla.³

Ani v české historiografické produkci hospodářská zvířata pozornosti neunikla, množství jim věnovaných děl je však výrazně nižší – jedná se převážně o kratší články, jak ukazuje například studie Petra Meduny o praseti a proměně jeho vnímání v průběhu středověku či text Jána Lukačky k domácím zvířatům obecně,⁴ případně jde o publikace zaměřené na chov těchto zvířat a další praktické záležitosti. Relevantní literatura využitá v této práci může být rozdělena do několika kategorií, do velké míry kopírujících rozložení kapitol.

Jeden z nejdůležitějších historických momentů ve vývoji hospodářských zvířat, tedy domestikace, sice přímo nesouvisí s chronologickým vymezením mého výzkumu, neboť v případě tří vybraných zvířat proběhla již během neolitu, jedná se ovšem o natolik zásadní téma, že jsem se ho přesto rozhodla do své práce v krátké kapitole rovněž zahrnout. Za klíčový text zabývající se tímto problémem lze považovat knihu Juliet Clutton-Brock, anglické zooarcheoložky a jedné z předních odbornic na proces zdomácňování, nazvanou *Animals as Domesticates. A World View through History*.⁵ V jejích deseti kapitolách autorka přehledně popisuje nejen celý fenomén domestikace obecně, ale především i jeho vývoji

¹ KREINER, Jamie, *Legions of Pigs in the Early Medieval West*, New Haven 2020.

² PASTOUREAU, Michel, *Le Roi tué par un cochon. Une mort infâme aux origines des emblèmes de la France?* Paříž 2015.

³ SMITHIES, Kathryn L., *Introducing the Medieval Ass*, Cardiff 2020.

⁴ MEDUNA, Petr, Konec „lesního prasete,“ in: BÁRTA, Miroslav – POKORNÝ, Petr (edd.), *Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti*, Praha 2008 a LUKAČKA, Ján, Chov a využití domácích zvířat v středověku, in: DVOŘÁKOVÁ, Daniela (ed.), *Člověk a svět zvířat v středověku*, Bratislava 2015, s. 296-301.

⁵ CLUTTON-BROCK, Juliet, *Animals as Domesticates. A World View through History*, East Lansing 2012.

v různých částech světa se zvláštním přihlédnutím k Evropě. Z českých autorů se na domestikaci zaměřuje především historik biologie Stanislav Komárek, který jí kromě pravidelně vyučovaných kurzů na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy věnoval i teoretickou kapitolu ve své publikaci *Ochlupení bližní. Zvířata v kulturních kontextech*.⁶

Pro středověk i celou předkládanou práci nabývá důležitosti také chov hospodářských zvířat na území českých zemí. Literatura k této problematice je poměrně bohatá, je však nutné podotknout, že se velmi často soustředí hlavně na období před husitskými válkami a zbytek 15. století bývá mnohdy popisován dost zkratkovitě dohromady s celým předbělohorským obdobím. To je však na druhou stranu pochopitelné vzhledem k tomu, že 15. století tolik změn v chovu domácích zvířat nezaznamenalo. Kniha *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě* Magdalény Beranové a Antonína Kubačáka představuje kompendium shrnující vývoj zemědělství na našem území od nejstarší minulosti dodnes, a to včetně chovu hospodářských zvířat,⁷ přičemž archeoložka Magdaléna Beranová se na hospodářská zvířata ve středověku konkrétněji zaměřila i ve svých dalších publikacích.⁸ Pro zemědělství v českém středověku však nabývá naprosto stěžejního významu jiný text, dvoudílná práce Františka Grause *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské*.⁹ Oba díly přináší důležité a podrobné informace k chovu dobytka ve středověkých Čechách, a to i s přihlédnutím k celé řadě jevů pro chov domácích zvířat důležitých jako například rozšiřování luk a pastvin. Graus navíc využívá velké množství pramenů, v dané souvislosti zatím opomíjených. Poměrně velký prostor zasvětil chovu domácích zvířat i Alois Míka ve své knize *Nástin vývoje zemědělské výroby v českých zemích v epoše feudalismu*. Výhoda této práce spočívá hlavně v tom, že zohledňuje celé vybrané období, tedy jak 14., tak i 15. století. Tématem života na středověkém venkově, a tedy i domácím zvířatům, se zabýval rovněž Josef Petráň ve svých pracích.¹⁰ Množství článků k tomuto tématu dále vyšlo v periodiku *Vědecké práce Zemědělského muzea*, dnes nazvaného *Prameny a studie*.¹¹

⁶ KOMÁREK, Stanislav, *Ochlupení bližní. Zvířata v kulturních kontextech*, 2. vyd., Praha 2012.

⁷ BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010.

⁸ Viz BERANOVÁ, Magdalena, *Zemědělská výroba v 11.-14. století na území Československa*, Praha 1975 a BERANOVÁ, Magdalena, *Formy chovu dobytka v 11.-13. století*, in: *Sborník Miroslavu Buchvaldkovi*, Most 2000, s. 17-20.

⁹ GRAUS, František, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské 1. Od 10. století do první poloviny 13. století*, Praha 1953 a GRAUS, František, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské 2. Od poloviny 13. století do roku 1419*, Praha 1957.

¹⁰ Viz PETRÁŇ, Josef – PETRÁŇOVÁ, Lydia, *Rolník v evropské tradiční kultuře*, Praha 2000 a PETRÁŇ, Josef, a kol., *Dějiny hmotné kultury. Díl 1, sv. 1. Kultura každodenního života od pravěku do 15. století*, Praha 1985.

¹¹ Viz NOVOTNÝ, Alois, *Domácí skot v Čechách v 9.-počátku 15. století*, in: *Vědecké práce Československého zemědělského muzea* **9**, 1969, s. 43-54; ŠACH, František, *Potažní zvířata v českých zemích v průběhu 6. století*, in: *Vědecké práce Zemědělského muzea* **16**, 1977, s. 5-30 nebo ŠTĚPÁNEK, Ladislav, *Ustájení hospodářských zvířat v rolnických usedlostech Čech*, in: *Vědecké práce Zemědělského muzea* **18**, 1979, s. 195-215.

Dalším okruhem literatury, která je pro tuto práci relevantní, jsou texty týkající se jednotlivých literárních pramenů, a to v první řadě encyklopedií. K tomuto tématu existuje celá řada článků i knih. Mary Franklin-Brown encyklopediím věnovala celou svou knihu *Reading the World. Encyclopedic Writing in the Scholastic Age*.¹² V jednotlivých kapitolách se v ní věnuje různým encyklopedistickým dílům nebo s encyklopediemi spojeným tématům, avšak mnohem důležitější je obsáhlý teoretický úvod, pokoušející se komplexně popsat fenomén středověké encyklopedie. Množství zajímavých statí přináší i sbírka studií *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy* editovaná Stevenem Harveyem.¹³ Ačkoliv z jejího názvu vyplývá, že se soustředí především na středověké encyklopedie v hebrejštině, celý první oddíl je dedikován encyklopediím latinským a v knize rovněž nechybí i relevantní úvodní slovo zabírající se vymezením samotného pojmu encyklopedie. Tato sbírka však není jediným sborníkem, který k tomuto tématu vyšel. Peter Binkley editoval sborník *Pre-Modern Encyclopaedic Texts. Proceedings of the Second COMERS Congress*.¹⁴ Za zmínku z něj stojí především text Christel Meier o koncepcích a stylech uspořádání jednotlivých encyklopedií a pak také studie Roberta L. Fowlera, snažící se středověkou encyklopedii definovat jako žánr.¹⁵ Zajímavým je rovněž článek Isabelly Drealants *La science naturelle et ses sources chez Barthélemy l'Anglais et les encyclopédistes contemporains*,¹⁶ který se soustředí do velké míry na encyklopedistické zdroje, ale zároveň přináší celou řadu nosných obecných postřehů nebo poznámek k intelektuálnímu vývoji středověké latinské Evropy.

U tématu exemplar platí za jednu z nezákladnějších prací kniha Jacquese Le Goffa a kolektivu autorů nazvaná jednoduše *L'Exemplum*,¹⁷ věnující se celé škále otázek od

¹² FRANKLIN-BROWN, Mary, *Reading the World. Encyclopedic Writing in the Scholastic Age*, Chicago 2012.

¹³ HARVEY, Steven (ed.), *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy. Proceedings of the Bar-Ilan University Conference*, Boston 2000. K latinským encyklopediím obsahuje sborník dva články, viz VOORBIJ, Johannes B., Purpose and Audience. Perspectives on the Thirteenth-Century Encyclopedias of Alexander Neckam, Bartholomaeus Anglicus, Thomas of Cantimpré and Vincent of Beauvais, in: HARVEY, Steven (ed.), *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy. Proceedings of the Bar-Ilan University Conference*, Boston 2000, s. 31-45 a ALBRECHT, Eva, The Organization of Vincent of Beauvais' *Speculum Maius* and of Some Other Latin Encyclopedias, in: HARVEY, Steven (ed.), *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy. Proceedings of the Bar-Ilan University Conference*, Boston 2000, s. 46-57.

¹⁴ BINKLEY, Peter, *Pre-Modern Encyclopaedic Texts. Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen 1-4 July 1996*, Leiden 1997.

¹⁵ FOWLER, Robert L, Encyclopaedias. Definitions and Theoretical Problems, in: BINKLEY, Peter, *Pre-Modern Encyclopaedic Texts. Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen 1-4 July 1996*, Leiden 1997, s. 3-29 a MEIER, Christel, Organisation of Knowledge and Encyclopaedic Ordo. Functions and Purposes of a Universal Literary Genre, in: BINKLEY, Peter (ed.), *Pre-Modern Encyclopaedic Texts. Proceedings of the Second Comers Congress, Groningen, 1-4 July 1996*, Leiden 1997, s. 103-126.

¹⁶ DRAELANTS, Isabelle, La science naturelle et ses sources chez Barthélemy l'Anglais et les encyclopédistes contemporains, in: VAN DEN ABEELE, Baudouin – MEYER, Heinz (edd.), *Bartholomaeus Anglicus, De proprietatibus rerum. Texte latin et réception vernaculaire*, Turnhout 2006, s. 43-99.

definice a historie exempla přes exempla Jakuba z Vitry po problematiku exempl v kázáních.¹⁷ K exemplům však existuje především velké množství česky psaných článků a knih, které se zaměřují přímo na přítomnost tohoto žánru v českém prostředí. Za významného autora je v tomto směru považován Karel Dvořák, který o exemplech napsal několik článků.¹⁸ Celou knihu nazvanou *Vývoj českého exempla v době předhusitské* tomuto tématu zasvětil také Eduard Petru.¹⁹ Zaměřuje se v ní nejen na teoretické problémy jako například definici exempla jako takového, ale též na konkrétní příklady staročeských exepel v samostatných exemplových sbírkách i na jejich zasazení do kontextu jiných bohemikálních literárních děl. V neposlední řadě nelze opomenout ani krátký, leč informačně nabitý článek Anežky Vidmanové, důležitý především díky svému pojednání o exemplech v Čechách.²⁰

Posledním velkým literárním okruhem jsou texty, které se zabírají staročeskou veršovanou skladbou *Nová rada* od Smila Flašky z Pardubic. Mnoho významných článků, které *Novou radu* zkoumají, pochází z konce 19. a z první poloviny 20. století, kdy mezi badateli probíhala debata týkající se datace *Nové rady*, povahy její alegorie i jejího významu. Mezi autory, kteří do této diskuse přispěli, se řadí především Jan Blahoslav Čapek,²¹ Jan Gebauer²² a Jiří Daňhelka.²³ Čerstvě do této debaty zasáhl svým článkem také Martin Šorm, který však neanalyzuje jen alegorický přístup celé básně a její datování, ale zaměřuje se především na její provázanost s dalšími, novějšími literárními díly, jež *Nová rada* nějakým způsobem ovlivnila či inspirovala.²⁴

Základními prameny pro celou práci byla jednotlivá literární a „vědecká“ díla 14. a 15. století, která jsem analyzovala z hlediska jejich vnímání vybraných zvířat. Výhoda tohoto období spočívá v tom, že se nám do dnešních dnů dochovalo značné spektrum

¹⁷ LE GOFF, Jacques – BREMOND, Claude – SCHMITT, Jean-Claude, *L'“Exemplum,”* Turnhout 1982.

¹⁸ Viz DVOŘÁK, Karel, Středověká exempla a ústní lidová slovesnost, in: DVOŘÁK, Karel, *Nejstarší české pohádky*, Praha 2001, s. 9-19 a DVOŘÁK, Karel, Exempla ve slovesné tradici, in: DVOŘÁK, Karel (ed.), *Mezi folklórem a literaturou*, Praha 1994, s. 125-130.

¹⁹ PETRŮ, Eduard, *Vývoj českého exempla v době předhusitské*, Praha 1966.

²⁰ VIDMANOVÁ, Anežka, Exempla v Království českém, in: DVOŘÁK, Karel (ed.), *Soupis staročeských exempl*, Praha 2016.

²¹ ČAPEK, Jan Blahoslav, Vznik a funkce Nové rady, in: *Věstník Královské české společnosti nauk*, 1938, s. 1-100 a ČAPEK, Jan Blahoslav, Alegorie Nové rady a Theriobulie, in: *Věstník Královské české společnosti nauk. Třída pro filosofii, historii a filologii*, 2/1936, s. 1-53.

²² GEBAUER, Jan, Úvahy o Nové radě pana Smila Flašky z Pardubic a o Radě Zvířat skladatele neznámého s úvodem o báji zvířecké, in: NOVÁK, Arne (ed.), *Jan Gebauer. Stati literární dějepisné I.*, Praha 1941, s. 93-146 a GEBAUER, Jan, Smil Flaška z Pardubic a Nová Rada, in: SMIL FLAŠKA Z PARDUBIC – GEBAUER, Jan (ed.), *Nová rada*, Praha 1876, s. 1-36.

²³ DAÑHELKA, Jiří, Úvod, in: SMIL FLAŠKA Z PARDUBIC – DAÑHELKA, Jiří (ed.), *Nová rada*, Praha 1950, s. 5-16.

²⁴ ŠORM, Martin, Nová rada k starým sporům. Báseň Smila Flašky v zajetí historie, in: *Česká literatura* 68, 3/2020, s. 271-301.

písemných památek, z nichž je pak možno vytvářet obecnější závěry. Snažila jsem se tedy pracovat s relativně širokou škálou vybraných pramenů, abych zachytila středověké vnímání dobytka jak ve spisech, které se orientovaly striktně pouze na zvířata a věnovaly jejich pojednání hodně prostoru, tak v textech, které popis zvířat nepovažovaly za svůj primární úkol. Před představením jednotlivých pramenů je na tomto místě ještě nutné podotknout, že všemi těmito texty z pochopitelných důvodů implicitně prostupovala Bible, neboť ve středověku s jistotou sloužila jako opěrný bod pro interpretaci jednotlivých pasáží či jako jejich inspirace, a proto je důležitým pramenem i pro mou diplomovou práci. Používám zde její český ekumenický překlad.²⁵

Prvním typem zpracovávaných pramenů jsou středověké encyklopedie od františkánských a dominikánských mnichů. Ačkoliv byly sepsány s výjimkou české encyklopedie Pavla Žídka již ve 13. století, rozhodla jsem se je do práce zahrnout také, a to především ze dvou důvodů. Jednak je jejich významnější pronikání do českého prostředí doloženo až během 14. století, což koresponduje s mým časovým vymezením, jednak encyklopedie koncentrují nejvíce informací k vybraným zvířatům na jednom místě často v poměrně dlouhých pasážích a pracují s jejich symbolickými významy i faktickými informacemi, což z nich činí jeden ze stěžejních pramenů pro zkoumání zvířat ve středověku. Při práci s encyklopediemi jsem se rozhodla představit postupně jednotlivá zvířata u každého ze zmíněných encyklopedistů namísto toho, abych se zaměřila na jedno zvíře a popsala jeho vnímání u všech autorů dohromady s důrazem na shodná místa i rozdíly v jednotlivých pramenech. Oba postupy mají své výhody a nevýhody, domnívám se však, že můj způsob činí práci přehlednější a jasnější a dovoluje mi výklad o zvířatech prokládat biografickými údaji ze života encyklopedistů. Mezi analyzovaná díla patří encyklopedie *Liber de natura rerum* Tomáše z Cantimpré, kterou v edici vydal Helmut Boese, německý knihovník zaměřující se na latinské rukopisy,²⁶ dále také osmnáctá kniha ze spisu *De proprietatibus rerum* Bartoloměje Anglického, dosud nepřístupná v žádné edici a dostupná latinsky pouze ve starém tisku z roku 1601.²⁷ Vedle nich jsem využila ještě přírodovědnou část encyklopedie Vincenta z Beauvais nazvanou *Speculum Naturale*, zpracovanou v online

²⁵ Bible. *Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih)*. Český ekumenický překlad, 11. vyd., Praha 2005.

²⁶ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – BOESE, Helmut (ed.), *Liber de natura rerum. Teil 1. Text*, Berlín 1973.

²⁷ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII*, Frankfurt nad Mohanem 1601. V moderní edici vyšly z Bartolomějovy encyklopedie prozatím jen některé knihy, viz VAN DEN ABEELE, Baudouin a kol. (edd.), *De proprietatibus rerum. Volume 1. Introduction générale. Prohemium et Libri I-IV*, Turnhout 2007 a VENTURA, Iolanda (ed.), *De proprietatibus rerum. Volume 4. Liber XVII*, Turnhout 2007.

edici díky francouzskému Institut de recherche et d'histoire des textes z tisku z roku 1624,²⁸ a komentář Alberta Velikého k Aristotelovu zoologickému dílu *De animalibus*, který je jako jediný z encyklopedistických prací dostupný jak z jeho anglického překladu,²⁹ tak z latinské edice.³⁰ Jedinou českou encyklopedii, tedy *Liber viginti arcium* Pavla Židka, zpřístupnila v latinské edici i českém překladu Alena Hadravová,³¹ která text navíc doplnila i rozsáhlým průvodním slovem.

Na dalších literárních pramenech je v kombinaci s encyklopediemi možné zkoumat a ilustrovat společenské tendence, názory, symboly nebo literární topoi, které se k daným zvířatům vázaly, neboť tyto texty obvykle pracují s určitými alegorickými výklady jednotlivých zvířat a přiřítají jim různé vlastnosti. Jedním z takových typů pramenů, který byl v tomto směru významný, jsou středověká exempla. Pro sestavení seznamu exemplů, v nichž figurují vybraná zvířata, mi sloužil *Soupis staročeských exemplů* od Karla Dvořáka, který vyšel v roce 2016, a je proto relativně aktualizovaný.³² Výčet exemplů by šel jistě rozšířit o díla, která Dvořák nestihl nebo nedokázal zachytit, to by však přineslo metodologický problém, který by přesahoval mé schopnosti i časové možnosti, tedy jaká další díla zařadit a kde je hledat. Pro exempla v Čechách obecně představuje jeden z nejdůležitějších pramenů tzv. *Exemplarius*, sbírka exemplů pražského kanovníka a scholastika Bartoloměje Klareta z Chlumce sepsaná v 60. letech 14. století, kterou spolu s dalšími Klaretovými díly zeditoval Václav Flajšhans, český filolog a literární historik.³³ Velmi podstatný je i staročeský překlad Ezopových bajek, který je zahrnutý v rukopisu nazvaném *Sborník hraběte Baworowského*, sestaveném kolem roku 1472 a zpracovaném Janem Lorišem.³⁴ Méně frekventovaně se exempla, v nichž se objevují domácí zvířata, vyskytla i v dalších pramenech, a to například ve sbírce exemplů *Quadragesimale Admontense* vydané česky i latinsky Hanou Florianovou, Danou Martínkovou, Zuzanou Silagiovou a Hanou Šedinovou,³⁵ v Šimkově edici staročeského překladu známé exemplové

²⁸ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum naturale. Version SM trifaria (éd. Douai 1624)*, dostupné online z: http://sourcencyme.irht.cnrs.fr/encyclopedie/speculum_naturale_version_sm_trifaria_ed_douai_1624.

²⁹ ALBERT VELIKÝ – KITCHELL JR., Kenneth F. – RESNICK, Irvén M. (edd.), *On Animals. A Medieval Summa Zoologica. Vol. 1-2*, Londýn 1999.

³⁰ ALBERT VELIKÝ – STADLER, Hermann (ed.), *De Animalibus Libri XXVI nach der Cölner Urschrift. Ersten Band. Buch 1-12*, Münster 1916 a ALBERT VELIKÝ – STADLER, Hermann (ed.), *De Animalibus Libri XXVI nach der Cölner Urschrift. Zweiten Band. Buch 13-26*, Münster 1920.

³¹ PAVEL ŽÍDEK – HADRAVOVÁ, Alena (ed.), *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná*, Praha 2008.

³² DVOŘÁK, Karel, *Soupis staročeských exemplů*, Praha 2016.

³³ FLAJŠHANS, Václav (ed.), *Exemplarius*, in: FLAJŠHANS, Václav (ed.), *Klaret a jeho družina. Sv. 2. Texty glosované*, Praha 1928, s. 153-204.

³⁴ LORIŠ, Jan (ed.), *Ezopus*, in: LORIŠ, Jan (ed.), *Sborník hraběte Baworowského*, Praha 1903, s. 52-145.

³⁵ FLORIANOVÁ, Hana a kol. (edd.), *Quadragesimale Admontense. Česky a latinsky*, Praha 2006.

sbírkou *Gesta romanorum*,³⁶ nebo ve spise *Staročeské životy svatých otcův* zpracovaném Emilem Smetánkou.³⁷ Samostatnou kategorií literárního pramene představuje žánrově rozmanitá *Nová rada* Smila Flašky z Pardubic, která sice rovněž pracuje s alegorickými obrazy zvířat a přičítá jim různé vlastnosti, ale zároveň se od exemplů zásadně odlišuje, což rozšiřuje spektrum pramenů s čistě symbolickým důrazem. Pro tuto práci jsem používala edici Jiřího Daňhelky.³⁸

Posledním typem textů, s nimiž jsem pracovala, byly kroniky. Vymezení 14. a 15. století skýtá značnou výhodu v tom, že pro toto období je dochováno oproti předchozím staletím velké množství narativních pramenů, což lépe dovoluje zachytit případná topoi nebo kolokace, které se k hovězímu dobytku, prasatům nebo kozám vázaly. Kroniky se sice zaměřovaly na politické dění, při prováděném výzkumu jsem v nich však hledala především zmínky antropologického nebo symbolického charakteru dotýkající se vybraných zvířat nebo případně kontexty, v nichž se dobytek objevuje nápadně často. Používala jsem jak jejich latinské edice, tak české překlady. Mezi citované kroniky patří veršovaná *Kronika tak řečeného Dalimila*,³⁹ *Zbraslavská kronika* Oty Durynského a Petra Žitavského,⁴⁰ *kronika Františka Pražského*,⁴¹ *Beneše Krabice z Weitmile*,⁴² *Přibíka Pulkavy z Radenína*,⁴³ *Jana Marignoly*,⁴⁴ *Neplacha*,⁴⁵ *Husitská kronika* Vavřince z Březové,⁴⁶

³⁶ ŠIMEK, František (ed.), *Příběhy římské. Staročeská Gesta romanorum*, Praha 1967.

³⁷ SMETÁNKA, Emil (ed.), *Staročeské životy svatých otcův*, Praha 1909.

³⁸ SMIL FLAŠKA Z PARDUBIC – DAÑHELKA, Jiří (ed.), *Nová rada*, Praha 1950.

³⁹ JIREČEK, Josef – EMLER, Josef – TADRA, František (edd.), *Rýmovaná kronika česká*, in: *FRB 3*, Praha 1882, s. 1-302.

⁴⁰ ČESKY HEŘMANSKÝ, František – MERTLÍK, Rudolf (edd.), *Zbraslavská kronika*, Praha 1976. Latinsky EMLER, Josef (ed.), *Chronicon aulae regiae*, in: *FRB 4*, Praha 1884, s. 1-338.

⁴¹ ČESKY BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.), František Pražský. *Kronika*, in: BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.), *Kroniky doby Karla IV.*, Praha 1987, s. 55-172. Latinsky ZACHOVÁ, Jana (ed.), *Chronicon Francisci Pragensis. Fontes Rerum Bohemiarum. Series nova, tomus I*, Praha 1997.

⁴² ČESKY BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.), Beneš Krabice z Weitmile, in: BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.), *Kroniky doby Karla IV.*, Praha 1987, s. 173-268. Latinsky EMLER, Josef (ed.), *Kronika Beneše z Weitmile*, in: *FRB 4*, Praha 1884, s. 457-548.

⁴³ ČESKY BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.), Přibík z Radenína, řečený Pulkava. *Kronika česká*, in: BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.), *Kroniky doby Karla IV.*, Praha 1987, s. 269-412. Latinsky a staročesky EMLER, Josef – GEBAUER, Jan (edd.), *Kronika Pulkavova*, in: *FRB 5*, Praha 1893, s. 1-326.

⁴⁴ ČESKY BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.), Jan Marignola. *Kronika česká*, in: BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.), *Kroniky doby Karla IV.*, Praha 1987, s. 445-524. Latinsky JIREČEK, Josef – EMLER, Josef – TADRA, František (edd.), *Kronika Jana z Marignoly*, in: *FRB 3*, Praha 1882, s. 485-604.

⁴⁵ ČESKY BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.), Neplach. *Stručné sepsání kroniky římské a české*, in: BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.), *Kroniky doby Karla IV.*, Praha 1987, s. 525-556. Latinsky JIREČEK, Josef – EMLER, Josef – TADRA, František (edd.), *Neplacha, opata opatovského, krátká kronika římská a česká*, in: *FRB 3*, Praha 1882, s. 443-484.

⁴⁶ ČESKY HEŘMANSKÝ, František – BLÁHOVÁ, Marie – ČAPEK, Jan B. (edd.), *Husitská kronika. Píseň o vítězství u Domažlic*, Praha 1979. Latinsky a staročesky GOLL, Jaroslav (ed.), *Kronika Vavřince z Březové*, in: *FRB 5*, Praha 1893, s. 327-534.

kronika Bartoška z Drahonic⁴⁷ a Staré letopisy české.⁴⁸ Hledala jsem i v dalších narativních pramenech tohoto období, konkrétně ve *Vita Caroli* Karla IV., spisech Petra z Mladoňovic, *Kronice velmi pěkné o Janu Žižkovi*, kronice Mikuláše Biskupce z Pelhřimova a v *Deníku táborského kněze o jednání Čechů na basilejském koncilu*, v nichž jsem však žádné další zmínky o vybraných hospodářských zvířatech nenašla.

Z hlediska metodologie byla pro celou práci velmi důležitá interdisciplinarita, a to zejména provázanost tématu s přírodními vědami. Domnívám se totiž, že i zoologická stránka je u každého tématu z oblasti animal studies velmi důležitá a že je nosné dívat se také na to, do jaké míry byly informace encyklopedistů přesné. Zkoumání zvířat ve středověku zároveň není možné bez práce s dalšími humanitními vědami, zejména s filozofií, literaturou a dějinami umění. Kladené otázky pak byly řešeny především analýzou a interpretací jednotlivých pramenů a snahy co nejpodrobněji vyložit jejich pohled na vybraná zvířata v širším kontextu nejen jejich obecné symboliky, ale také dobové kultury a starší tradice. Dotkla jsem se též metody komparace vzhledem k porovnávání jednotlivých pramenů.

⁴⁷ Česky HLAVÁČEK, Ivan (ed.), Bartošek z Drahonic. Kronika, in: HLAVÁČEK, Ivan (ed.), *Ze zpráv a kronik doby husitské*, Praha 1981, s. 231-290. Latinsky EMLER, Josef – GEBAUER, Jan (edd.), *Kronika Bartoška z Drahonic*, in: *FRB 5*, Praha 1893, s. 589-628.

⁴⁸ CHARVÁT, Jaroslav – PALACKÝ, František (edd.), *Starí letopisové čeští od roku 1378 do 1527 čili pokračování v kronikách Přibíka Pulkavy a Beneše z Hořovic z rukopisů starých* vydané, Praha 1941 a ŠIMEK, František (ed.), *Staré letopisy české z vřatislavského rukopisu novočeským pravopisem*, Praha 1937.

3. Dobytek ve 14. a 15. století v českých zemích

3.1. Fenomén domestikace

Při zkoumání domácích zvířat v jakékoli dějinné epoše je vhodné se alespoň okrajově dotknout otázky, jakým způsobem se vůbec domestikanti do lidské blízkosti dostali. Fenomén domestikace měl totiž pro lidstvo nedozírné a vesměs zejména pozitivní důsledky,⁴⁹ a je tedy vnímán jako jeden z nejdůležitějších předělů v našich dějinách. Lidé odpradáвна dychtili po soužití s různými obratlovci, a není proto divu, že se člověk pokusil podmanit si celou škálu divokých zvířat. Úspěšný však byl jen v několika případech.⁵⁰ Tato zvířata se nakonec plně etablovala v lidské společnosti a zaujala v ní pevné a důležité místo, což se promítalo jak v oblastech hospodářských, tak kulturních. O soužití lidí a domestikantů vypovídá mimo jiné i obecně rozšířená idea, že domácí zvířata sloužila lidem od samotného stvoření, a podle těchto představ existovala zvířata ve své domestikované podobě již od počátků věků. Toto myšlení je vlastní většině kultur navzdory tomu, že řada z těchto společenství mohla být v různých dobách přímými svědky celého procesu zdomácňování, a fenomén domestikace některých druhů tak mohl stále čerstvě přežívat v jejich kulturní paměti.⁵¹

Všechny definice domestikace se shodují na tom, že se jedná o vztah lidí a domestikantů, ať už rostlin či zvířat, markantní rozdíly v názorech ovšem panují především tehdy, začneme-li se tázat, kdo hrál v tomto procesu hlavní a rozhodující roli. Ač se v takovém případě můžeme setkat s řadou extrémů, je nutné zvolit spíš středovou cestu. Velmi podrobnou a vyváženou definici navrhuje například Melinda A. Zeder, která domestikaci označuje za udržovaný, několikagenerační a vzájemný vztah mezi člověkem a zvířetem s kladnými dopady pro obě strany: zatímco lidé aktivně pečují o zvířata a dohlížejí na jejich reprodukční cykly, aby si zaručili předvídatelný přísun potravy, domestikanti si díky soužití s lidmi zajistili vyšší úroveň plodnosti oproti jedincům, kteří

⁴⁹ V tomto případě je však nutné upozornit i na negativní dopady domestikace na lidskou společnost. Mobilní způsob života lovců a sběračů je spojován s celou řadou zdravotních výhod. Jednou z nich je i barvitost stravy, jejíž omezení vedlo například k větší náchylnosti k nemocem. Skladováním jídla, což je fenomén spojený s usedlým stylem života, se lidé navíc začali vystavovat různým patogenům, zejména bakteriím a plísním. Blízký kontakt s velkými přežvýkavci také přinesl rizika v podobě nových parazitů a zoonotický onemocnění. HURN, Samantha, *Cross-Cultural Perspectives on Human-Animal Interactions*, Londýn 2012, s. 62.

⁵⁰ J. CLUTTON-BROCK, *Animals*, s. 1.

⁵¹ S. KOMÁREK, *Ochlupení bližní*, s. 130. Důkazem, že domestikace křečka stále probíhá a že se nejedná o fenomén minulosti, je např. domestikace křečka. Celá populace domácího křečka totiž vychází z páru sourozenců odchycených na poušti v Sýrii ve 30. letech 20. století. LARSON, Gregor – FULLER, Dorian Q., The Evolution of Animal Domestication, in: *Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics* 45, 2014, s. 115-136, zde s. 120.

nejsou součástí této koexistence.⁵² Za domestikanty lze tedy označit pouze takové tvory, kteří se v péči člověka neproblematicky a pravidelně množí a kteří se zřetelně odlišují od svých divokých protějšků.⁵³ V počátcích tak mohli lidé díky domestikaci na rozdíl od ostatních predátorů kontrolovat svůj zdroj masité potravy s výhledem do budoucna, což bylo v neolitu, kdy došlo v oblasti tzv. úrodného půlměsíce ke značnému populačnímu růstu, naprosto stěžejnímu, neboť příliš intenzivní lov býložravců ohrožoval zdejší populace zvířat a hrozilo jejich vyhubení.⁵⁴ Užitek zdomácnělých zvířat pouze na maso byla ale postupně překročena a jednotlivá zvířata začala být využívána i k dalším účelům, např. pro svou kůži, vlnu, mléko nebo tažnou sílu. Tyto nové významy představují vedlejší produkty domestikace, pro něž je navíc samotný domestikační proces podmínkou, protože se vyznačují velkou metabolickou náročností a bez lidské pomoci by nebyly možné.⁵⁵

Domestikace se na jednotlivých zvířatech podepsala i formou morfologických a behaviorálních změn, jež domestikanti v prvních fázích podstoupili – některé z nich v následujících kapitolách nabývají na dalším a hlubším významu, proto je třeba uvést alespoň jejich stručný výčet. Mezi tyto transformace patří zvýšené ukládání tuku; prodloužení reprodukčního období na celou délku roku, nárůst sexuální aktivity i ochota kopulovat s kterýmkoli partnerem bez zvláštního výběru; nebojácnost přijmout jakoukoli nabízenou potravu a celkové omezení útekové vzdálenosti až k nule a nakonec i proměna stádových vzorců chování, kdy klesá schopnost samostatně odchovat mláďata a mizí tendence k obraně stáda. Domestikovaní tvorové se oproti svým divokým příbuzným navíc vyznačují omezenou inteligencí a pro všechny domácí savce jsou charakteristické i povislé uši či fenomén bílé nepravidelné skvrnitosti srsti, která se v přírodě zásadně neobjevuje.⁵⁶

Jak je známo, domestikace zvířat je spojena především se třemi oblastmi, a to se střední Čínou, Andami a Blízkým východem, který pro Evropu nabývá hlavního významu jakožto zdrojový region. Ačkoli zde celý proces započal již okolo roku 10 000 př. Kr., Evropa si na domestikanty musela počkat ještě tři tisíce let. Na území Starého kontinentu se první domácí zvířata objevila v oblasti Balkánského poloostrova okolo sedmého tisíciletí př. Kr. Z jihovýchodu se pak během neolitu šířila dál na sever, a to včetně střední Evropy.⁵⁷ V souvislosti s přítomností domestikovaných zvířat hovoříme i o příchodu tzv. neolitického

⁵² ZEDER, Melinda A., The Domestication of Animals, in: *Journal of Anthropological Research* **68**, 2/2012, s. 161-190, zde s. 163.

⁵³ S. KOMÁREK, *Ochlupení bližní*, s. 131.

⁵⁴ J. CLUTTON-BROCK, *Animals*, s. 23-24.

⁵⁵ G. LARSON – D. Q. FULLER, *The Evolution*, s. 126.

⁵⁶ S. KOMÁREK, *Ochlupení bližní*, s. 138, 141.

⁵⁷ BÖKÖNYI, Sándor, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapešť 1974, s. 83.

balíčku, který kromě živých tvorů, a to jmenovitě hovězího dobytka, prasete, ovce a kozy, zahrnoval i obiloviny, broušené a vrtané kamenné nástroje či keramiku.⁵⁸ Další důležitou fází evropské domestikace bylo následné „osamostatňování“ chovů v tomto prostoru, tedy lokální rozvíjení zdomácňování a ochočování zvířat, díky čemuž sem dobytek nemusel být nadále importován, protože se počty místních zvířat cíleným chovem postupně navyšovaly samovolně.⁵⁹

Následující letný přehled procesu domestikace jednotlivých zkoumaných zvířat nesleduje chronologickou linii, nýbrž jejich pozdější význam pro českou středověkou společnost. Proto je nutné začít s hovězím dobytkem, který byl domestikován okolo 7. tisíciletí na Blízkém východě z praturů (latinsky *Bos primigenius*). Prvním krokem, který přivedl tato zvířata do lidského společenství, byl nejspíš organizovaný lov, při němž se zabíjeli pouze býci, zatímco krávy se ponechávaly naživu a v zajetí, což se postupně proměnilo v kontrolovaný chov.⁶⁰ V našich zemích si hovězí dobytek svou výjimečnou pozici vydobyl již v období neolitu, k čemuž nejspíš přispívaly geografické podmínky, případná možnost rozšiřovat stáda pomocí domestikace divoké populace praturů, žijících v dané době na území Čech, i samovolným křížením domácího skotu s jejich divokými protějšky.⁶¹ O tom, že docházelo ke křížení divokých a domácích zvířat, nemůže být vzhledem k volné pastvě v lesích pochyb, možná lze dokonce hovořit i o jisté systematickosti. Toto křížení pak mohlo probíhat především v kombinaci býka pratura a domácí krávy, což umožňovalo dohled nad novým přírůstkem do stáda.⁶²

Nejstarší doklady o domestikaci prasat pochází z Anatólie z období mezi 9. a 7. tisíciletím př. Kr. Prasata je možné snadno zkrotit, zejména když jsou mladá, a výkrmově patří mezi velmi nenáročná zvířata, neboť podobně jako psi dokáží spásat i veškeré zbytky potravin, které vesnice vyprodukuje. Tyto vlastnosti je skvěle predisponovaly pro proces zdomácňování.⁶³ Do oblasti Středozemního moře se prasata dostala spolu s dalšími hospodářskými zvířaty, importovaný dobytek byl ovšem postupně nahrazován domestikovanými divokými prasaty evropského původu. O důvodech, proč se tomu tak stalo, lze pouze spekulovat – na vině ale mohla být i menší odolnost prasat jižního

⁵⁸ KYSELÝ, René, Historie chovu domácích zvířat v Čechách a na Moravě ve světle archeozoologických nálezů, in: *Živa*, 5/2016, s. 225-229, zde s. 225.

⁵⁹ S. BÖKÖNYI, *History*, s. 84.

⁶⁰ HOWE, Timothy, Domestication and Breeding of Livestock. Horses, Mules, Asses, Cattle, Sheep, Goats, and Swine, in: CAMPBELL, Gordon Lindsay (ed.), *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*, Oxford 2014, s. 99-108, zde s. 104

⁶¹ M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 143.

⁶² R. KYSELÝ, *Historie*, s. 228.

⁶³ J. CLUTTON-BROCK, *Animals*, s. 28.

původu stejně jako rozšíření nemocí s decimujícími následky pro domácí chovy, které musely být vzápětí kompenzovány.⁶⁴

Původem nejstaršími domestikanty, kteří se rozšířili na území Čech, jsou kozy. Jejich geny lze vystopovat ke koze bezoárové (*Capra aegagrus*), žijící na hornatých svazích Levantu, odkud se tato zvířata dále šířila. Kozy představovaly ideální zvířata pro domestikaci – nejsou zvyklé prchat před predátory, neboť se jich v jejich přirozeném prostředí nepohybuje mnoho, a jejich stáda jsou založená na hierarchii, kdy celá skupina následuje jednoho vůdce, kterého v domácím prostředí může snadno nahradit pastýř, pomáhající si navíc jakousi „hlavní“ kozou, buďto samicí či vykastrovaným samcem.⁶⁵ Po tomto obecném krátkém exkurzu do hlubší minulosti je již možné vrátit se do mladšího středověku v českých zemích.

3.2. Podoba chovu domácích zvířat ve 14. a 15. století

Chov hospodářských zvířat se na našem území samozřejmě nerozšířil až ve 14. století. Dobytkářství si naopak neslo dlouhou tradici již z dob slovanských a z raného středověku, na kterou je třeba brát zřetel vzhledem k její kontinuitě i v pozdějších dobách. Dlouhou epochu existence chovu užitkových zvířat dokazuje především bohaté pojmosloví, které se k různým zvířatům vázalo už v nejstarších pramenech, rozlišujících terminologicky samce, samice i mláďata jednotlivých domestikantů,⁶⁶ díky čemuž se kupříkladu v listině Soběslava I. z roku 1130, určené pro vyšehradskou kapitolu, setkáváme s označením „ialouica,“ typicky užívaným pro krávu, která ještě neměla tele.⁶⁷ Toto pojmenování přetrvalo až do dnešních dnů a jeho užívání i ve 14. století dokládá Bartoloměj Klaret z Chlumce, který heslo „yalowicze iuvenca“ zahrnul do svého *Bohemáře*.⁶⁸ Návaznost 14. a 15. století na starší období se však neprojevovala pouze v terminologii, ale též v mnoha jiných ohledech, a to například v samotném způsobu chovu dobytka, jeho pastvy, potahu či v rasách jednotlivých druhů hospodářských zvířat. Nelze však tvrdit, že mezi těmito dvěma dějinnými epochami nedoznalo dobytčářství žádné zásadní změny. V první řadě je nutné podotknout, že se hospodářské zaměření ve zkoumaném období proměnilo, což mělo vliv i na chov dobytka. Na rozdíl od raného středověku, kdy převládala živočišná výroba nad rostlinnou, tomu bylo

⁶⁴ R. KYSELÝ, *Historie*, s. 228-229.

⁶⁵ J. CLUTTON-BROCK, *Animals*, s. 26.

⁶⁶ NIEDERLE, Lubor, *Život starých Slovanů. Díl 3. Základy kulturních starožitností slovanských. Svazek 1*, Praha 1921, s. 146.

⁶⁷ CDB I, č. 111, s. 114.

⁶⁸ FLAJŠHANS, Václav (ed.), *Bohemář*, in: FLAJŠHANS, Václav (ed.), *Klaret a jeho družina I. Slovníky veršované*, Praha 1926, s. 31-72, zde s. 46.

v závěrečných staletích středověku totiž přesně naopak. To bylo do velké míry způsobeno přechodem k trojpolnímu systému, o němž však bude blíže pojednáno níže ve spojitosti s pastevectvím.⁶⁹

Chov dobytka zůstal po celý středověk velmi primitivní, což se odráželo i na morfologii jednotlivých tvorů. Hospodářská zvířata byla v tomto období velmi malá, ve 13. století se dokonce vyznačovala nejmenší kohoutkovou velikostí v celých dějinách a obecně lze stanovit, že velikost zvířat se ani v následujících dvou staletích zásadně nezměnila.⁷⁰ Tento nízký vzrůst byl způsoben celou řadou faktorů, mezi něž patřilo zhoršování klimatu od poloviny 13. století, dále pak způsob chovu a výkrmu, který nebyl příliš efektivní, i časně užívání zvířat k těžkému tahu.⁷¹ Svůj podíl na nízkém vzrůstu mohl mít i proces domestikace, při němž byly odpradávná selektovány spíše menší, a proto i lépe manipulovatelné kusy. V tomto kontextu je tedy vhodné se zamyslet nad tím, jestli je vyobrazení ze znojenské kaple, na kterém je vymalován Přemysl Oráč jakožto statný muž s volky velikosti většího psa, opravdu pouhou uměleckou stylizací zdůrazňující Oráčovo budoucí společenské postavení, neboť se zároveň mohlo jednat i o víceméně realistický odraz skutečnosti.⁷² Až do 14. století u nás nelze v případě žádného druhu domácích zvířat hovořit o jakýchkoliv plemenech, neboť jejich podoba obecně odpovídala zvířatům, která se v tomto období pohybovala po celé Evropě. Od 14. a 15. století se u nás další, nová plemena okrajově objevují pouze v případě skotu.⁷³

Jedním ze základních faktorů, který měl na malý vzrůst dobytka značný vliv, byla pastva. Pro celý středověk byl symptomatický chronický nedostatek píce pro dobytek, a to zejména v zimních měsících, neboť jeteloviny a ostatní hodnotné výkrmné rostliny se ve větší míře objevily až ke konci středověku.⁷⁴ Živočišná výroba se tedy opírala o pastevní systém, což znamenalo, že se dobytek po větší část roku pásal venku a pouze přes zimu žil trvale pod střechou.⁷⁵ Právě z tohoto důvodu dobytkářství zásadně zasáhlo rozšíření

⁶⁹ ŠMELHAUS, Vratislav, *Vývoj zemědělské výroby v českých zemích v době předhusitské*, Praha 1980, s. 157.

⁷⁰ A. NOVOTNÝ, *Domácí skot*, s. 53.

⁷¹ BÖKÖNYI, Sándor, *The Development of Stockbreeding and Herding in Medieval Europe*, in: SWEENEY, Del (ed.), *Agriculture in the Middle Ages. Technology, Practice, and Representation*, Philadelphia 1995, s. 41-61, zde s. 42. Zajímavostí je i to, že země, které ve starověku nespádaly pod římskou nadvládu, a nikdy se tak nesesetly s vyspělými římskými plemeny, se vyznačovaly kusy s nižším vzrůstem, než jaké se objevovaly například ve Francii nebo ve Španělsku. Ibidem, s. 42-43.

⁷² S. KOMÁREK, *Ochlupení bližní*, s. 135.

⁷³ M. BERANOVÁ, *Zemědělská výroba*, s. 38.

⁷⁴ F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu 1*, s. 106. Pěstování píce, především pak vikve, směsky, hrachu nebo řepy, sice částečně středověkému hospodářství ulehčilo, ale nedokázalo odstranit všechny jeho nedostatky. F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu 2*, s. 38.

⁷⁵ MÍKA, Alois, *Nástin vývoje zemědělské výroby v českých zemích v epoše feudalismu*, Praha 1960, s. 147.

trojpolního systému, neboť tento typ hospodaření kvůli malé intenzitě výnosu vyžadoval na osev veškerou obdělávatelnou půdu, což omezovalo pastviny.⁷⁶ Trojpolní systém však zároveň dobytek nutně potřeboval, neboť jeho základem bylo záměrné hnojení, jehož hlavním zdrojem byl skot. K řádnému hnojení byly ale stavy hovězího dobytka příliš nízké a kvůli nedostatku pícnin nemohly být rozšiřovány.⁷⁷ Pouze pasoucí se dobytek na úhorech navíc nestačil, občas bylo nutné dohnojovat pole hnojem získaným od dobytka ustájeného na zimu. I to ovšem představovalo problém, neboť v zimních měsících krmivo o to více scházelo a chronický nedostatek slámy znemožňoval hospodářům častěji a důkladněji dobytku podestýlat a z náhražkových podestýlek jako například rákosí, listí či chvojí se mnoho hnoje nedostávalo.⁷⁸ Středověké hospodaření tak bylo lapeno v jakémsi bludném kruhu, protože nebylo schopno vypěstovat dostatek plodin, aby uživilo dobytek, který proto nemohl vyprodukovat dostatek hnojiva, nutný pro pěstování plodin.

Vhodná pastviště nebylo snadné ustanovit. Pro pastvu dobytka bylo potřeba většího prostoru než pro pěstování obilí a tyto pastviny se navíc musely nacházet v blízké či relativně dostupné vzdálenosti od lidského osídlení. Z těchto důvodů se využívala celá řada ploch, zejména pak přílohy, tedy okrajové zóny lesa, dále úhory, bývalá pole nebo louky,⁷⁹ které se ve zkoumaném období vyskytují v pramenech čím dál tím častěji a jsou spojovány jak s poddanými, tak s vrchností. V souvislosti s loukami se zejména na panských dvorech objevuje i jakási racionalizace zemědělství, neboť o ně bylo značně pečováno – dokladem jsou zprávy o odvodňování mokřin nebo zavodňování příliš suchých luk, případně též o jejich ohrazování.⁸⁰ To ostatně není nijak překvapivé vzhledem k tomu, že louky představovaly ze všech pastevních prostorů ten nejvýznamnější, neboť se na nich nacházely nejvýživnější rostliny. Naproti tomu úhory byly často zarostlé plevelem, travinami či bylinami, vyznačujícími se nevalnou kvalitou.⁸¹ Pastviny spadaly většinou pod společný majetek celé vesnice a nově založeným obcím byla někdy dokonce přidělována půda speciálně pro jejich zřízení.⁸² Zejména kvůli úhorům bylo nutné dohlížet na to, aby se stádo páslo opravdu jen tam, kde má – v opačném případě totiž mohlo poničit úrodu nebo zasahovat do cizích pozemků. I takové případy ale nastávaly. Například roku 1272 se opat

⁷⁶ F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu 2*, s. 94.

⁷⁷ F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu 1*, s. 107.

⁷⁸ A. MÍKA, *Nástin*, s. 73.

⁷⁹ M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 152-153.

⁸⁰ F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu 2*, s. 35-38.

⁸¹ A. MÍKA, *Nástin*, s. 149.

⁸² F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu 2*, s. 35. Listina viz HELMLING, Leander (ed.), *Das vollständige Registrum Slavorum*, Praha 1904, s. 51.

Louckého premonstrátského kláštera Theodorik dostal do konfliktu s obyvateli Znojma, který zřejmě začal tak, že znojemští měšťané pásli dobytek na klášterních statcích. Rozhodnutím z 1. září jim to bylo výslovně zakázáno; měšťané směli pást pouze na opuštěných polích patřících ke klášteru, přičemž ale sami museli dovolit pastvu klášterního dobytka na městských polích jménem Bruckerewelt.⁸³ To, že spory o pastvy byly stále aktuální i v pozdějších letech, dokazuje zpráva třeboňských úředníků Janovi II. z Rožmberka z roku 1463 o neshodě nejspíš mezi obyvateli vesnice Jílovice a jistým mlynářem z Dvorce. Jílovští mu totiž účtovali čtyři groše za užívání pastvin, na které oni sami neměli právo, a jinak mu v jejich užívání bránili, proti čemuž se mlynář ohrazoval.⁸⁴ Podobné střety nám dovolují nahlédnout do problematiky pastvin ve středověku a značí, že dobré pastviny byly velmi ceněné a že si je každá instituce bedlivě střežila.

Právě proto se setkáváme s funkcí obecního pastýře, který na dobytek jednak dohlížel, jednak hlídal jeho pohyb. Každé ráno svolával stádo troubením na kravský roh a poté ho hnál širokým obecním pŕuhonem z návsi na pastvinu.⁸⁵ V takových případech bylo pasené stádo obvykle smíšené, takže se v něm vyskytoval jak hovězí dobytek, tak kozy a ovce a výjimečně i prasata. Ta se ovšem obvykle pásala zvlášť, zejména v lužních lesích s převahou listnatých stromů, které vepřům skýtaly dobrou pastvu a krmivovou základnu v podobě žaludů a bukvic.⁸⁶ Tento zvyk byl však především od 14. století částečně omezován vzhledem k tomu, že lesy začaly být jakožto majetek vrchnosti více chráněny a za lesní pastvu museli poddaní buďto platit nemalé peníze, nebo získat k jejich užívání zvláštní privilegia.⁸⁷ Vyšebrodský klášter, v jehož majetcích se nacházely tzv. „curia vaccarum“ a „curia caprarum,“ však zároveň dokládá, že vedle smíšené pastvy dobytka existovaly i zvláštní dvory, které se specializovaly na konkrétní dobytek.⁸⁸ Stejně tak se prakticky po celý středověk v pramenech setkáváme se specializovanými pastýři, například se skotáky (*bubulcus*) nebo svinaři (*subulcus*), tedy pastevcí skotu a prasat, které je možné najít mimo jiné ve mzdových rejstřících čeledi třeboňského kláštera.⁸⁹

⁸³ CDB V/2, č. 675, s. 310.

⁸⁴ KALOUSEK, Josef (ed.), *Archiv český čili Staré písemné památky české i moravské z archivů domácích i cizích. Svazek 14*, Praha 1895, s. 128.

⁸⁵ J. PETRÁŇ – L. PETRÁŇOVÁ, *Rolník*, s. 97.

⁸⁶ J. PETRÁŇ, a kol., *Dějiny*, s. 375-376.

⁸⁷ M. BERANOVÁ, *Zemědělská výroba*, s. 43.

⁸⁸ F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu 2*, s. 39. Listina viz PANGERL, Mathias (ed.), *Urkundenbuch des Cistercienserstiftes B. Mariae V. zu Hohenfurt in Böhmen. Fontes rerum Austriacarum 23*, Vídeň 1865, s. 156-157.

⁸⁹ KREJČÍK, Ludvík (ed.), *Urbář z roku 1378 a účty kláštera třeboňského z let 1367-1407*, Praha 1949, s. 87, 90.

Některé patologie vyskytující se na kosterních pozůstatcích domácích zvířat z našeho území dokazují, že dobytek pravděpodobně zůstával venku na pastvě i za nepříznivého počasí.⁹⁰ Vzhledem k nedostatku trvanlivé a suché potravy se stáda před zimními měsíci značně redukovala. Ačkoliv se v průběhu středověku o dobytek v zimě čím dál tím více pečovalo,⁹¹ obvykle přezimovalo pouze přesně takové množství zvířat, kolik bylo schopno zajistit na jaře reprodukci a vybudování nového stáda.⁹² Co se týče ustájení, zvířata v nejednom případě žila pod jednou střechou s lidmi, o čemž svědčí rozšíření tzv. chlívniho typu třídlílného domu, který se skládal ze světnice, síně a chléva, přístupného přímo z domu. Druhou variantou tohoto obydlí byl tzv. typ komorový, v němž byla na místě chlévu umístěna komora,⁹³ sloužící na uskladnění obilí. Chlív se obvykle k této komoře připojoval až později, takže nebyl přístupný přímo z domu.⁹⁴ Nejpozději od 12. století zvířatům v takovém případě poskytovaly úkryt jednoduché přístřešky s polootevřenými nebo jen lehkými stěnami, které byly nejspíš z proutí pletené nebo drážené,⁹⁵ a od 13. století se tyto přistavěné chlívny mohly budovat i zděné, přičemž jejich velikost a typ výstavby závisel mimo jiné na počtu chovaných zvířat a na jejich druhu.⁹⁶ Ačkoliv se chlívni typ tradičně spojuje s německým etnikem, vysokými nadmořskými výškami a klimatem, které odpovídalo spíše dobytkařství, zatímco komorový dům se slovanským obyvatelstvem a obilnářským zaměřením, na našem území převažoval typ chlívni, případně typ smíšený s komorou i chlívem.⁹⁷ Vybavení chlívů obecně se skládalo z dřevěných či kamenných žlabů a koryt na potravu a dále také z džberů na vodu, malých dížek na dojení, z železných hnojných vidlí a jiného nářadí.⁹⁸

Během zimních měsíců se krmilo především obilnou slámou, a to hlavně z jařin, a senem. Ačkoliv sláma po dlouhou dobu sloužila dominantně pouze pro podestýlku, její zkrmování se zřejmě rozšiřovalo, neboť od 15. století se začala šířeji uplatňovat řezací stolice na píci.⁹⁹ Seno se získávalo z luk, které se sklízely celkem dvakrát do roka – na jaře se sekala sena, na podzim pak otavy. Seno se seklo kosami, obracelo se hráběmi a nakonec bylo svazováno do stohů krytých slámou, případně se svázelo do přístřešků či dřevěných

⁹⁰ M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 152.

⁹¹ *Ibidem*, s. 153.

⁹² *Ibidem*, s. 149.

⁹³ J. PETRÁŇ, a kol., *Dějiny*, s. 354-355.

⁹⁴ L. ŠTĚPÁNEK, *Ustájení*, s. 196.

⁹⁵ SMETÁNKÁ, *Zdeněk, Legenda o Ostojovi. Archeologie obyčejného života*, Praha 2004, s. 63.

⁹⁶ J. PETRÁŇ, a kol., *Dějiny*, s. 374.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 356-357.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 374.

⁹⁹ M. BERANOVÁ, *Zemědělská výroba*, s. 43.

seníků.¹⁰⁰ Tyto hospodářské „budovy“ se z bezpečnostních důvodů umisťovaly dále od stavení a měly podobu jednoduché kůlny složené ze čtyř kůlů zaražených do země, na nichž se nacházela stanová stříška ze slámy, která se při nakládání vysunovala vzhůru a při odběru krmiva poté pomalu samovolně klesala dolů.¹⁰¹ Od 14. století se kromě sena a slámy pro zkrmování začínaly častěji objevovat i jiné plodiny, například vikev, směska či řepa.¹⁰² Krmení dobytka listím a osekáváním větví v lese, typickým pro předchozí období, naopak již během 14. století zásadně upadalo a dále se ve větší míře neprovozovalo vzhledem k soukromému vlastnictví lesů v rukou šlechty a panovníka.¹⁰³

3.3. Domácí zvířata v českých zemích ve 14. a 15. století

3.3.1. Hovězí dobytek

Skot, který se u nás po celý středověk choval, se vyznačoval značnou uniformností a nijak se nelišil od ostatních jedinců ve zbytku Evropy. Jednalo se o štíhlá zvířata s dlouhýma nohama a krátkými rohy, tzv. skot krátkorohý (*Bos taurus brachyceros*).¹⁰⁴ Jeho kohoutková výška byla poměrně malá: krávy měřily průměrně 101 cm, býci 106 cm a volí 115 cm,¹⁰⁵ přičemž pro kastráty je tato vyšší velikost symptomatická vzhledem k jejich prodloužené době růstu.¹⁰⁶ Tento druh hovězího dobytka u nás sice během středověku dominoval, ovšem od 14. a 15. století se v Čechách začínal chovat i skot primigeniový (latinsky plným pojmenováním *Bos primigenius f. taurus*) a zároveň se od 14. století začal na naše území dovážet i tzv. maďarský stepní skot, vyšlechtěný k tomu, aby byl větší, měl šedou srst a rovné bílé rohy s černými konci.¹⁰⁷ České země však byly v dobytkařství vesměs soběstačné a uherský skot patřil spíše k luxusnímu zboží.¹⁰⁸

Hovězí dobytek představuje všestranné zvíře, které nabízí celou řadu využití. Jedním z nich bylo pochopitelně zapřažení do potahu. Pro něj se odjakživa používali především volí, kastrování býci, kteří se po kastraci měnili na poklidná a poslušná zvířata a byli k tomuto

¹⁰⁰ A. MÍKA, *Nástin*, s. 150.

¹⁰¹ Z. SMETÁNKA, *Legenda*, s. 57.

¹⁰² F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu 2*, s. 38.

¹⁰³ M. BERANOVÁ, *Zemědělská výroba*, s. 43.

¹⁰⁴ A. NOVOTNÝ, *Domácí skot*, s. 45.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 50.

¹⁰⁶ KYSELÝ, René, Archeozoologický rozbor materiálu z lokality Rubín a celkový pohled na zvířata doby hradištní, in: *Památky archeologické* 91, 2000, s. 155-200, zde s. 167.

¹⁰⁷ A. NOVOTNÝ, *Domácí skot*, s. 46 a S. BÖKÖNYI, *The Development and History*, s. 670. Kupování uherského skotu je reflektováno i v pramenech, viz třináct volů „dobrého masa“ v J. KALOUSEK (ed.), *Archiv český. Svazek 14*, s. 251.

¹⁰⁸ A. MÍKA, *Nástin*, s. 161.

účelu používání již od eneolitu.¹⁰⁹ Užívání krav na tah není z našeho prostředí doloženo.¹¹⁰ Voli byli v českých zemích zapřahováni dvěma způsoby, a to buď do dvojitého kohoutkového jha, zvaného také jařmo, nebo do šíjového/nárožního (hlavového) jha, které však bylo méně časté a jednalo se nejspíš o import z Bavorska, rozšířený především v Pošumaví.¹¹¹ Zapřažení pomocí jha bylo výhodné, neboť nevyžadovalo důslednou drezúru dobytka a zároveň zvířata zbytečně neunavovalo ani jim příliš neubíralo na tažné síle. Ve 14. a 15. století se však význam volů pro tah ukazoval jako čím dál tím více druhořadý.¹¹² Důvod je poměrně prostý: v této době začal jak u poddaných, tak u vrchnosti roli tažného zvířete častěji zastávat kůň, který byl sice dražší a jeho chov byl celkově finančně náročnější, ale zároveň měl oproti hovézímu dobytku celou řadu předností. Středověký skot se koni v první řadě nevyrovnal svou tažnou silou, která byla až dvakrát menší, a jeho dalšími nevýhodami byly i potřeba delšího pracovního klidu během dne s ohledem na fyziologii jejich trávení, méně vydatný krok a menší odolnost nohou na tvrdém a nerovném terénu. V souvislosti se středověkou kolonizací a počátkem trojhonného systému, který s sebou přinesl i rozšíření užívání asymetrického pluhu a odvalné desky s kolečky, vyžadující větší tažnou sílu než jednoduché symetrické rádlo, nabylo využití koně pro tah značné popularity a velkého významu.¹¹³

V některých oblastech však obliba tažného skotu stále přetrvávala, a to především v jižních Čechách, v Pošumaví nebo v nejsevernějších oblastech Čech. Ve větší míře se hovézí dobytek na tah používal rovněž nejen na šlechtických velkostatech, což souviselo i s jeho chovem na masnou produkci, a na panských dvorech byl proto chov krmných volů běžný prakticky všude,¹¹⁴ ale také u nejhudších poddaných, kteří si koně nemohli finančně dovolit.¹¹⁵ Obecně však lze říci, že na poddanských usedlostech voli takřka vymizeli, neboť chov hovézího dobytka pouze na žír představoval nerentabilní a dlouhodobou záležitost vzhledem k chronickému nedostatku provozních prostředků i krmivové základny. Celkově je pak možné stanovit, že o nějakém rozsáhlém chovu hovézího dobytka nelze ve

¹⁰⁹ J. LUKAČKA, *Chov*, s. 296; V. ŠMELHAUS, *Vývoj*, s. 72. a M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 143. K čemu se původně užívala kastrace, známá již od neolitu, nevíme. Možností je však celá řada. Mohla sloužit k získávání většího množství lepšího masa, na zklidnění stáda, nebo proto, aby byli z chovu vyřazeni méně vhodní jedinci.

¹¹⁰ F. ŠACH, *Potažní zvířata*, s. 16.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 5. Nárožní a šíjová jha u nás ale příliš běžná nebyla, přestože se objevují na vyobrazeních. Nárožní jho je tak například znázorněno na znojenské fresce Přemysla Oráče s volky a je považováno za důkaz toho, že byl umělec cizího původu.

¹¹² M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 212.

¹¹³ F. ŠACH, *Potažní zvířata*, s. 7-10.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 25.

¹¹⁵ A. MÍKA, *Nástin*, s. 162.

14. a 15. století hovořit. Statisticky se na farských dvorech pohybovalo maximálně osm kusů hovězího dobytka, na panských dvorech se jako maximální číslo objevuje dvaatřicetihlavé stádo krav. Větší stáda se nacházela jen v komendách německých rytířů.¹¹⁶

Ačkoliv chov tažných volů byl omezen, hovězí dobytek se z venkova neztratil – ve 14. a 15. století se totiž u skotu stále oceňoval především bezprostřední užitek, tedy masná a mléčná produkce.¹¹⁷ I ti nejchudší rolníci tak obvykle vlastnili alespoň jednu dojnici, která poskytovala trvalejší výnos, a na drobných hospodářstvích se krav objevovalo i více. Chovného býka zpravidla choval však pouze rychtář nebo nejbohatší sedlák, který ho pak za poplatek půjčoval ostatním.¹¹⁸ Jak dojnice, tak tažní voli se obvykle dožívali věku okolo desíti či dvanácti let, což je o poznání více než dnes. To bylo zapříčiněno zejména charakterem středověkého hospodářství, které bylo extenzivní a nevyřazovalo zvířata hned, jakmile dosáhla svého vrcholu, ale až po sedmi až deseti letech užítu.¹¹⁹ Dobytek, který se choval na maso, byl oproti tomu zabíjen na prahu dospělosti ve třech letech, tedy v optimálním jatečném věku. Během této doby byla hlavní náplní jeho dne pastva, a tedy přibírání na hmotnosti.¹²⁰

3.3.2. Kozy

Ačkoliv se toho o kozách z archeologického materiálu příliš nedozvídáme, neboť je těžké jejich kosterní pozůstatky odlišit od ovcí, lze usuzovat, že i v případě koz můžeme po celý středověk mluvit o primitivním plemeni.¹²¹ Jednalo se o malá zvířata různých barev s průměrnou kohoutkovou výškou 60 cm,¹²² která byla v případě obou pohlaví vybavena rohy.¹²³

Již od dob římských je z archeologických nalezišť patrný pozvolný úpadek chovu koz ve prospěch prasat, což bývá interpretováno jako průvodní jev související s raně středověkou centralizací, konkrétně s přechodem od vesnického prostředí charakterizovaného vyšší pasteveckou aktivitou k centralizovaným sídlištím a izolovaným hradním centřům.¹²⁴ Tento trend se do jisté míry udržel po celý středověk vzhledem k tomu, že kozy zůstaly na našem

¹¹⁶ F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu 2*, s. 40.

¹¹⁷ M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 212.

¹¹⁸ A. MÍKA, *Nástin*, s. 163. Na venkově existovala i instituce tzv. železná kráva, kdy si poddaní za poplatek půjčovali od faráře krávu a případně museli za mrtvý kus dodat nový. F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu 2*, s. 40.

¹¹⁹ V. ŠMELHAUS, *Kapitoly*, s. 18-19.

¹²⁰ J. LUKAČKA, *Chov*, s. 297.

¹²¹ M. BERANOVÁ, *Zemědělská výroba*, s. 39.

¹²² J. PETRÁŇ, a kol., *Dějiny*, s. 375.

¹²³ M. BERANOVÁ, *Zemědělství*, s. 231.

¹²⁴ R. KYSELÝ, *Archeozoologický rozbor*, s. 165.

území spíš marginalizovaným hospodářským zvířetem. Kozy se chovaly hojně a rozšířeně, obvykle jen po málo kusech, a jako dobytek byly vyhrazeny spíš chudším vrstvám, kterým přinášely celou řadu výhod, mezi něž patřila i malá náročnost pastvy, snadná reprodukce a produkce mléka. Jen výjimečně se jimi zabývali zámožnější zemědělci nebo vrchnost.¹²⁵ Často se chovaly v oblastech, kde nebylo možné pěstovat skot – díky svým nohám s pevnými a pružnými šlachami si kozy dodnes skvěle poradí s kopcovitými a skalnatými terény a dokáží šplhat i na stromy. Zvládnou navíc spásat rostliny, které jsou pro jiná zvířata škodlivé, kupříkladu vlašovičnick, podběl či bolehlav.¹²⁶ Tyto jejich kvality byly ale někdy podřívány tím, že spásaly listy mladých stromků, kvůli čemuž býval jejich chov v některých případech i zakazován.¹²⁷

3.3.3. Prasata

Početně hojným hospodářským zvířetem bylo ve středověku prase, jehož obliba souvisela zřejmě s místními geografickými podmínkami i s domestikací evropské populace, která rychle napomohla kompenzovat případné ztráty ve stádě.¹²⁸ Na chov prasat se orientovala zejména Morava, kde se nacházelo velké množství lužních lesů, vhodných k výkrmu těchto domestikantů, a kde se vepřové maso těšilo velké popularitě mezi všemi společenskými vrstvami.¹²⁹ I přes oblibu vepřů se ale nezdá, že by docházelo k jakýmkoli pokusům o jejich šlechtění. Po celý středověk se tedy objevuje pouze jediné plemeno, morfologicky i barevně nápadně připomínající divočáka.¹³⁰ Jednalo se malá zvířata, postavená na dlouhých nohách a vyznačující se klapouchou, klínovitou hlavou, která se v profilu jevila téměř jako rovná. Charakteristický pro ně byl rovněž tzv. kapří hřbet.¹³¹ Tato prasata nebyla příliš produktivní a zdaleka nedosahovala masitosti ani tučnosti dnešních šlechtěných druhů.¹³²

Jejich význam pro tehdejší masnou produkci to však zdaleka nepodřívalo. Vepřové maso krylo domácí spotřebu naprosté většiny hospodářů, kromě toho se prasata chovala i pro sádlo, zpracovávané především ve formě slaniny, a případně se mohla využít i jejich kůže.¹³³ Vepře mohli chovat i ti nejchudší chalupníci bez kousku orné půdy a na žádné venkovské

¹²⁵ A. MÍKA, *Nástin*, s. 170.

¹²⁶ RŮŽIČKOVÁ, Vladimíra, Trnitá cesta koz do českých hospodářství, in: *Prameny a studie NZM* 48, 2012, s. 26-35, zde s. 27.

¹²⁷ J. LUKAČKA, *Chov*, s. 301.

¹²⁸ M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 145.

¹²⁹ M. BERANOVÁ, *Zemědělství*, s. 228 a V. ŠMELHAUS, *Vývoj*, s. 39.

¹³⁰ V. ŠMELHAUS, *Vývoj*, s. 37.

¹³¹ J. PETRÁŇ, a kol., *Dějiny*, s. 476.

¹³² A. MÍKA, *Nástin*, s. 177.

¹³³ M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 156.

usedlosti tedy zřejmě nechyběl alespoň jeden kus tohoto dobytku.¹³⁴ Na panských a farních dvorech se naopak mnohdy nacházela poměrně početná stáda a v takových případech nelze pochybovat o tom, že vrchnost produkovala tato prasata pro trh a že obchodovala jak s živými zvířaty, tak s masem.¹³⁵ Vepři byli rozšíření i ve městech, díky čemuž se převážná většina měšťanů zásobovala z vlastních zdrojů a jateční prasata se zde takřka neprodávala.¹³⁶ Jejich přítomnost ve městech 14. a 15. století byla však méně hojná než ve dřívějších obdobích – do velké míry je začal vytlačovat hovězí dobytek, který byl mobilnější.¹³⁷

Prasata skýtala pro zemědělce celou řadu výhod – oproti hovězímu dobytku jsou velmi nenáročná, rychle dorůstají a je snadné pro ně sehnat krmivo.¹³⁸ Nepotřebovala tolik ceněných pícnin ani pastvin jako jiná domácí zvířata a mohla se pást prakticky všude: v městském prostředí si mnohdy vystačila s hospodářskými odpadky a na venkově se po celý středověk pásala především v lesích, kde se živila žaludy a bukvicemi, které jim mohly být sklepávány tyčemi.¹³⁹ Jediné úskalí spočívalo v tom, že nehlídaná prasata ničila čerstvé lesní podrosty. Ty kvůli nim musely být ohrazovány a vyhlašovány jako zakázané pro pastvu. Obranou bylo i to, že na stádo vepřů dohlíželi tzv. svinari nebo sviňáci.¹⁴⁰ Prasata se mohla rovněž pást tam, kde nemohla škodit pastvě ostatního dobytka, tedy na tzv. strniskách, a výkrm prasat býval také často svěřován mlynářům jakožto část jejich povinností za nájem mlýna.¹⁴¹

Prasata přebývala venku až do prosince, který je i ve středověkých kalendářích spojován s tradiční zabíjačkou, při níž se stádo až na chovné kusy likvidovalo,¹⁴² díky čemuž patřily vepřové hody k běžným obřadům před Vánoci nebo po Novém roce, v období masopustu.¹⁴³ Celé akci mohlo předcházet ještě krátké období výkrmu, odehrávající se v chlévě za příbytkem, přičemž patologické nálezy na kostech značí, že v této době bývala prasata uvazována za nohu.¹⁴⁴ Přes zimu se pak lidé starali pouze o chovnou prasnici či vepře a o dospívající prasátka. Vepři se proto obvykle dožívali pouze 1,5 až dvou let,¹⁴⁵ chovné

¹³⁴ A. MÍKA, *Nástin*, s. 175.

¹³⁵ F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu 2*, s. 40-41.

¹³⁶ A. MÍKA, *Nástin*, s. 175.

¹³⁷ P. MEDUNA, *Konec*, s. 152.

¹³⁸ M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 175.

¹³⁹ F. GRAUS, *Dějiny venkovského lidu 1*, s. 104-105.

¹⁴⁰ J. LUKAČKA, *Chov*, s. 301 a M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 154.

¹⁴¹ M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 212-213.

¹⁴² A. MÍKA, *Nástin*, s. 177.

¹⁴³ J. PETRÁŇ, a kol., *Dějiny*, s. 836.

¹⁴⁴ M. BERANOVÁ – A. KUBAČÁK, *Dějiny*, s. 154.

¹⁴⁵ M. BERANOVÁ, *Zemědělská výroba*, s. 35.

svině pak výrazně déle, 5 až 5,5 let.¹⁴⁶ To ostatně dokazují i kosterní nálezy, neboť věkově mladší kosti patří spíše samcům, zatímco starší zase samicím.¹⁴⁷

3.4.Zpracování a konzumace mléka, masa a mléčných výrobků

3.4.1. Masná produkce

Lidé ve středověku zpracovávali poražená zvířata daleko pečlivěji než dnes – konzumovalo se maso, vnitřnosti, tuk, hlavy a případně i morek z dlouhých kostí. Toto intenzivní využití zvířecího těla ostatně dokládají i Klaretovy slovníky, které vzpomínají loj, sádlo, dršťky, jitrnice a klobásy.¹⁴⁸ Bohatší vrstva pochopitelně mohla konzumovat jen ty nejlepší a nejmasitější části, zatímco poddaní se snažili vyprodukovat co nejméně odpadu a zpracovat co nejvíce.¹⁴⁹ Obecně také platilo, že maso bylo paradoxně dostupnější měšťanům, neboť právě měšťtí řezníci skupovali vyřazené kusy dobytka z venkova a následně je prodávali ve svých masných krámech.¹⁵⁰

Spotřeba masa byla ve středověku nerovnoměrná jak co do druhů masa, což se často odvíjelo od majetkových poměrů, tak v rozdílných obdobích roku.¹⁵¹ V chudších vrstvách se tradičně nejméně masa konzumovalo během letních měsíců s výjimkou několika slavnostnějších dnů, neboť v dané době byly k dispozici jiné požitaviny bílkovinného charakteru a teplé počasí navíc nedovolovalo uchovat velké množství masa do zásoby.¹⁵² První období hojnosti přicházelo vždy na podzim, kdy se redukovala stáda ovcí, a s téměř nadbytkem masa se hospodáři setkávali po prosincové porážce vepřů, přičemž toto maso bylo možné uchovat pomocí uzení prakticky až do jara.¹⁵³ Již od 12. století je zřejmě doloženo oddělení aktu porážky a zpracování zvířete řezníkem od jeho následné přípravy v kuchyni, zatímco v dřívějších dobách se kuchyně obvykle nacházela v přímé blízkosti místa porážky a obě činnosti byly více propojeny.¹⁵⁴

Už od raného středověku se s masem nepracovalo jako s jednolitou nediferencovanou hmotou určenou k jídlu, naopak se záměrně separoval alespoň tuk, z něhož se připravovala

¹⁴⁶ V. ŠMELHAUS, *Vývoj*, s. 47.

¹⁴⁷ KYSELÝ, René, Savci (Mammalia) z raně středověkého hradu Stará Boleslav (střední Čechy), in: *Mediaevalia archaeologica 5. Stará Boleslav Přemyslovský hrad v raném středověku*, Praha 2003, s. 311-334, zde s. 326.

¹⁴⁸ V. ŠMELHAUS, *Vývoj*, s. 161.

¹⁴⁹ BERANOVÁ, Magdalena, *Jídlo a pití v pravěku a ve středověku*, Praha 2011, s. 102.

¹⁵⁰ J. PETRÁŇ, a kol., *Dějiny*, s. 836.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 386.

¹⁵² *Ibidem*, s. 836.

¹⁵³ Z. SMETÁNKA, *Legenda*, s. 158.

¹⁵⁴ MLÍKOVSKÝ, Jirí, Zvířata a jejich role na raně středověkém hradě Stará Boleslav, in: *Mediaevalia archaeologica 5. Stará Boleslav Přemyslovský hrad v raném středověku*, Praha 2003, s. 347-365, zde s. 353.

zásoba uzené slaniny.¹⁵⁵ Povědomí o rozdílné kvalitě jednotlivých kusů masa již také existovalo, díky čemuž se setkáváme s oddělováním nejlepšího masa, zejména šunek, od ostatního výřezu.¹⁵⁶ Nejpozději od 14. století se pak změnil způsob porážky a zvířata začala být porcována na kusy, které odpovídaly dnešnímu dělení masa.¹⁵⁷ Lidé si rovněž uvědomovali, že kvalita masa se liší s narůstajícím věkem zabitého zvířete – dobytek určený na masnou produkci se proto zabíjel na počátku dospělosti, kdy měl nejvíce křehkého masa.¹⁵⁸ Nejběžnějším způsobem úpravy masa bylo vaření v hrnci postaveném do žhnoucích uhlíků. Představy o pečení masa na rožni nepřipadal pro většinu obyvatelstva v úvahu, neboť se jedná o způsob ztrátový. Má svůj význam pouze tam, kde bylo nutné nasytit větší množství lidí a kde bylo do jisté míry možné plýtvat, tedy jen ve vyšším společenském prostředí.¹⁵⁹

V případě vyšších vrstev se největší obliby dočkalo maso hovězí, které pro ně představovalo základní masitou potravinu a jehož spotřeba od 14. století vzrůstala z důvodu rozvoje dálkového obchodu s voly.¹⁶⁰ Nejčastěji se vařilo či dusilo, případně se z něj mohl dělat vývar, který se přidával jak do polévek, tak do omáček. Součástí staročeské labužnické kuchyně pak byly i pokrmy připravené z masa telecího, které se obvykle nasekané a okořeněné peklo a dusilo.¹⁶¹ Pro chudší vrstvy bylo hlavním jídlem maso vepřové. Z prasat se zpracovávala valná většina jejich těla, a to včetně krve, vnitřností a hlavy. Z nich se totiž připravovaly typické zabíjačkové pokrmy jako klobásy, tlačěnka a jelita.¹⁶²

3.4.2. Mléko a mléčné výrobky

Jakožto alternativní zdroj bílkovin nelze opomenout ani další produkt, který se dodnes získává z většiny hospodářských zvířat, a to mléko. Přestože doживost středověkých krav a koz nebyla celoroční a zdaleka nedosahovala takové mléčné produkce jako v současnosti,¹⁶³ mléko a mléčné výrobky představovaly relativní pravidelnost v přísunu bílkovin, nezbytných pro vyváženou stravu zejména mladých členů rodiny.¹⁶⁴ O tom, že bylo mléko ve všech podobách velmi populární, vypovídají opět Klaretovy slovníky, v nichž se

¹⁵⁵ Z. SMETÁNKA, *Legenda*, s. 159.

¹⁵⁶ *Ibidem*, s. 158-159.

¹⁵⁷ P. MEDUNA, *Konec*, s. 152.

¹⁵⁸ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 101.

¹⁵⁹ Z. SMETÁNKA, *Legenda*, s. 156.

¹⁶⁰ J. PETRÁŇ, a kol., *Dějiny*, s. 836.

¹⁶¹ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 103-104, 107.

¹⁶² *Ibidem*, s. 109-111.

¹⁶³ *Ibidem*, s. 151.

¹⁶⁴ Z. SMETÁNKA, *Legenda*, s. 160.

setkáváme s mlékem, kyselým a sedlým mlékem, se smetanou, máslem, podmáslem, tvarohem i syrovátkou.¹⁶⁵

Mléko, které zpracovávaly především ženy,¹⁶⁶ se mnohdy pilo sladké, ještě teplé po dojení, případně docházelo k jeho pasterizaci převařením, což je ve většině případů nezbytně nutné pro správnou hygienu. Varem se totiž likvidují všechny patogenní mikroorganismy včetně bakterií způsobujících tuberkulózu.¹⁶⁷ Tímto procesem se ale na druhou stranu snižuje jakost mléka, neboť se jím ničí řada důležitých vitamínů a zároveň se omezují možnosti zpracování, protože převařené mléko hůře kysne.¹⁶⁸

Z mléka se vařily oblíbené mléčné polévky, případně se přidávalo do celé řady dalších pokrmů, kupříkladu do omáček, nádivek, kaší či kvašených těst.¹⁶⁹ Nevadilo ani to, že mléko v nádobách zkyslo. Kyselé mléko se buď pilo přímo, nebo se nechalo zkvasit, v obou případech se však správně považovalo za velmi zdravé a pro zažívání prospěšnější než mléko sladké. Je totiž lehce projímavé a nepůsobí nadýmavě.¹⁷⁰

Z kyselého mléka se navíc po celý středověk vyráběl tvaroh a sýry. Oba produkty se hodily ke všestrannému použití i k dlouhodobé konzervaci bílkovin v době, kdy nedocházelo k dojení.¹⁷¹ Při jejich výrobě navíc nezůstával žádný odpad, neboť se pila například i syrovátka z kravského mléka, ceněná stejně jako samo mléko či sýr.¹⁷² Hlavního významu z mléčných produktů nabýval především sýr, kterým dobře zasytil i na cestách a mimo domov a který ve městech nahrazoval mléko, neboť to zde chronicky scházelo.¹⁷³ S prvními písemnými zmínkami o sýru se na území českých zemí setkáváme již v 10. století, a to konkrétně v listině břevnovského kláštera z roku 993, kde se zmiňuje poplatek třiceti sýrů.¹⁷⁴ Ve 14. a 15. století existovalo v Evropě již několik druhů sýru, kupříkladu v Itálii se od roku 879 zpracovávala gorgonzola a od počátku 13. století také grana, zatímco s Francií 11. století je spojován sýr roquefort.¹⁷⁵ Ani české a moravské sýry nezaostávaly, měly

¹⁶⁵ V. ŠMELHAUS, *Vývoj*, s. 161.

¹⁶⁶ RŮŽIČKOVÁ, Vladimíra, Mléko v domácnostem, in: *Prameny a studie NZM* 40, 2010, s. 93-102, zde s. 94.

¹⁶⁷ „Pasteurization,“ in: *Encyclopædia Britannica*, dostupné online z: <https://www.britannica.com/technology/pasteurization> [cit. 13. 6. 2022].

¹⁶⁸ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 151.

¹⁶⁹ *Ibidem*, s. 153.

¹⁷⁰ *Ibidem*, s. 152.

¹⁷¹ BERANOVÁ, Magdalena, Chléb a sýr u českých Slovanů, in: *Archeologické rozhledy* 42, 4/1990, s. 398-401, zde s. 399-400,

¹⁷² M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 152.

¹⁷³ J. PETRÁŇ, a kol., *Dějiny*, s. 386.

¹⁷⁴ M. RŮŽIČKOVÁ, Mléko, s. 97. Listina viz CDB I, č. 375, s. 346. Tato listina je ale Fridrichem zařazena mezi tzv. *Acta spuria*, tedy listiny podezřelé a falešné, a nejspíš pochází až ze 13. století.

¹⁷⁵ M. RŮŽIČKOVÁ, Mléko, s. 97.

dobrou pověst a dovážely se do okolních zemí, zejména pak do okolních zemí Svaté říše římské.¹⁷⁶

Mezi další mléčné produkty patřila smetana, která se sbírala z povrchu mléka uskladněného v chladných sklepích. Smetana se postupně střádala dvakrát až třikrát denně po 36 hodin a až poté, co se z ní odstranil zbytek mléka, se mohla dále zpracovávat stloukáním do másla pomocí kvedlačkové máselnice či máselných tluček. Těmi se smetana rychle vrtěla pomocí kvedlačky, dokud se máselná zrna nezcělila.¹⁷⁷ Čerstvému máslu se pak říkalo „putra“ nebo „putr“ (z německého *Butter*). Vzhledem k jeho nesnadné konzervaci se však v případě pokrmů užívalo především přepouštěné máslo, tedy bezvodý tuk získaný z čerstvého másla.¹⁷⁸

¹⁷⁶ M. BERANOVÁ, *Jídlo*, s. 151.

¹⁷⁷ M. RŮŽIČKOVÁ, *Mléko*, s. 99.

¹⁷⁸ J. PETRÁŇ, a kol., *Dějiny*, s. 386.

4. Dobytek v literárních pramenech 14. a 15. století

4.1. Středověké encyklopedie

4.1.1. Definice žánru

Před představením konkrétních encyklopedistů, jejich inspiračních zdrojů a pojednáním o jednotlivých užitečných zvířatech je třeba konfrontovat základní problém, který se ke středověkým encyklopediím vrcholného středověku váže: co byl vlastně tento žánr zač? Historiografická produkce, která se encyklopediím věnuje, často poukazuje na úskalí, která pokusy o zodpovězení této otázky přinášejí. Všeobecná shoda mezi badateli i prameny panuje pouze v tom, že texty, které jsou dnes jako encyklopedie vnímány, tak ve středověku nikdy nazývány nebyly a tento termín se v souvislosti se středověkem začal užívat až od 19. století. Spojení řeckých slov *enkúklios* (kruh) a *paideía* (vzdělání) se v dnešním chápání pojmu encyklopedie poprvé objevil v latinské podobě až na konci 15. století mezi humanistickými učenici, přičemž od 30. let 16. století ho lze již postupně nalézt i v angličtině a jiných vernakulárních jazycích. Pro označení spisů, které jsou tradičně chápány jako encyklopedistické, se ve středověku užívala celá řada jiných termínů, mezi něž patřilo např. *summa*,¹⁷⁹ *speculum* nebo *imago mundi*.¹⁸⁰ Ty také nejlépe odrážely účel a formu těchto textů.

Snaha definovat středověkou encyklopedii představuje výrazně obtížnější úkol, což dokazuje i úvodní stať Harveyho Stevena ke sbírce studií *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, která uvádí celou řadu možných definic, jimiž se historici pokoušeli tento fenomén uspokojivě vysvětlit.¹⁸¹ Vzhledem k tomu, že každý z nich ke středověkým encyklopediím přistupoval jinak a soustředil se na odlišné aspekty, se jeví jako jednodušší následovat přístup Roberta Fowlera a raději se zaměřit na typicky encyklopedistické přístupy než na encyklopedie samotné.¹⁸² V takovém případě lze obecně říci, že autoři encyklopedií užívali metodu kompilace se záměrem nabídnout srozumitelný

¹⁷⁹ TWOMEY, Michael, *Inventing the Encyclopedia*, in: MACDONALD, Alasdair A. – TWOMEY, Michael (edd.), *Schooling and Society. The Ordering and Reordering of Knowledge in the Western Middle Ages*, Paříž 2004, s. 73-92, zde s. 74.

¹⁸⁰ MEIER, Christel, *Grundzüge der mittelalterlichen Enzyklopädie*. Zu Inhalten, Formen und Funktionen einer problematischen Gattung, in: GRENZMANN, Ludger – STACKMANN, Karl (edd.), *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposium Wolfenbüttel 1981*, Stuttgart 1984, s. 467-500, zde s. 472.

¹⁸¹ HARVEY, Steven, *Introduction*, in: HARVEY, Steven (ed.), *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy. Proceedings of the Bar-Ilan University Conference*, Boston 2000, s. 1-28, zde s. 4-5.

¹⁸² R. L. FOWLER, *Encyclopaedias*, s. 23.

přehled všeho vědění na jednom místě, dát těmto informacím určitý vnitřní řád a prezentovat je širšímu publiku.¹⁸³

Z této definice vyplývá, že středověké encyklopedie je nutné chápat více jako kompilace než jako originální autorskou práci. Kompilativní charakter díla však jeho váhu nijak nesnižoval, nejednalo se o zatracovanou nebo opovrhovanou metodu, což souvisí i s dobovým chápáním pojmu *scientia*. V kontextu středověké vědy totiž nebyla původnost považovaná za nejdůležitější součást vědeckého díla, validita jednotlivých informací byla posuzována na základě váženosti jednotlivce, z jehož díla byla fakta čerpána. Autoři encyklopedií tak na základě vhodně sestavené kompilace naopak získávali na autoritě.¹⁸⁴ Tato metoda měla především dva praktické důsledky. V první řadě poskytovala autorovi v zásadě omezenou roli, neboť jeho originalita v podstatě spočívala ve výběru zdrojů a ve způsobu, jakým se je rozhodl uspořádat s ohledem na celkovou plánovanou koncepci práce, na její cíle i potenciální publikum.¹⁸⁵ Encyklopedie tak mohou být trefně sumarizovány pod označením *opus novum et antiquum*, neboť shromažďují starý materiál do nových, originálních celků.¹⁸⁶ Kompilační metoda také vedla k tomu, že se u jednoho tématu často objevovala protichůdná tvrzení, protože autoři neměli ve zvyku informace z jednotlivých zdrojů ve svých dílech sjednocovat. Ačkoliv se pak text mohl zdát poněkud matoucí, měl tento koncept určité výhody – dovoľoval totiž snadné rozšiřování nebo naopak redukování materiálu uvedeného k individuálním heslům, takže se mohl obsah encyklopedií s každým dalším opisem proměňovat.¹⁸⁷

Mezi základní rysy středověkých encyklopedií patřila také všeobecnost. Právě proto, že zdánlivě shromažďovaly poznatky prakticky o všem, byly pojímány jako jakési „knihy světa“, v nichž se zrcadlilo veškeré dílo Boží.¹⁸⁸ Obsah encyklopedií se tak skládal ze čtyř hlavních částí, shrnujících stávající poznatky o celém světě: z popisu hmotného i nehmotného kosmu, pojednání o historii, o sedmi svobodných uměních a také etice. Přestože většina obecných encyklopedií obsahovala alespoň tři z těchto kategorií, existovala i nejjednodušší encyklopedická forma zahrnující pouze první téma, tj. fakta o materiálním světě. Tak je tomu například u Tomáše z Cantimpré nebo Bartoloměje Anglického, kteří

¹⁸³ M. FRANKLIN-BROWN, *Reading*, s. 9.

¹⁸⁴ *Ibidem*, s. 14-15.

¹⁸⁵ STEHLÍKOVÁ, Dana, Encyklopedie v encyklopedii. *Speculum naturale* Vincenta z Beauvais v *Summē recreatorum*, in: *Jazyk a řeč knihy. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*, České Budějovice 2009, s. 185-202, zde s. 198.

¹⁸⁶ Ch. MEIER, *Grundzüge*, s. 476.

¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 481-482.

¹⁸⁸ J. B. VOORBIJ, *Purpose*, s. 35.

jsou obecně uznáváni jako středověcí encyklopedisté, ačkoliv etiku, historii i sedm svobodných umění vesměs opomněli.¹⁸⁹ Logickým závěrem je, že autoři takových encyklopedií nemohli být odborníci na všechny oblasti, k nimž se vyjadřovali. Naopak mnohdy nevyunikali ani v jednom z těchto oborů. To však ve středověku nepředstavovalo žádný problém, protože encyklopedisté se snažili především o představení kvazi laického pohledu na celou problematiku, ne o sepsání odborného spisu, v němž by prezentovali nové poznatky. Tato všeobecnost měla i důležitou pozitivní stránku – středověké encyklopedie mohly nahradit celou knihovnu i velké množství úzce zaměřených, specializovaných knih. Podobná „kapesní knihovna“ ve formě jedné knihy tak byla ve středověku, tedy v době, kdy byly všechny knihy drahé a ceněné, značně užitečným a výrazně levnějším podnikem.¹⁹⁰

Organizace vědění zahrnutého v encyklopediích byla pro každého autora specifická. Systém, který encyklopedisté svým dílům vtiskli, se odvíjel od jejich zájmů, osobních potřeb i požadavků dané situace, respektive závisel na tom, k čemu měla být encyklopedie užívána a za jakým účelem byla vůbec sepsána.¹⁹¹ O jednotlivých způsobech, jakými bylo možné dílo uspořádat, je pojednáno v individuálních podkapitolách každého z autorů.

Zamýšlené publikum středověké encyklopedie, které nemuselo být nutně čtenářské, bylo značně široké, o čemž vypovídá už jen fakt, že úryvky z nich slyšelo velké množství lidí, neboť byly nějakým způsobem zakomponované do kázání v symbolických a biblických výkladech, případně to, že byly hojně překládány do vernakulárních jazyků, díky čemuž se stávaly dostupnými i lidem mimo klérus, kteří neuměli dostatečně latinsky. Tento žánr totiž neměl být limitován jen pro určitou skupinu lidí nebo konkrétní sektor vzdělávání, právě naopak – encyklopedii mohl využít kdokoli, kdo prahnul po vědomostech, kdo nedokázal nebo nemohl dosáhnout vyšší učenosti, díky čemuž se encyklopedie mohla stát jedním z prostředků edukace laiků. Celá pointa encyklopedie ostatně spočívala v tom, že se jednalo o všeobecné shrnující dílo s informacemi podstatnými pro zájemce z širokého spektra společnosti; o dílo, které vynikalo jednak stručností a jednoduchostí, jednak rozmanitostí citátů všech významných autorit.¹⁹²

Středověké encyklopedie v sobě mísily augustiniánskou tradici spočívající v symbolice a aristotelský, více empirický a popisný přístup.¹⁹³ Sv. Augustin, který již navazoval na verše z Listu Římanům od sv. Pavla, ve svém spisu *De doctrina christiana*

¹⁸⁹ Ch. MEIER, *Grundzüge*, s. 479.

¹⁹⁰ *Ibidem*, s. 475-477.

¹⁹¹ Ch. MEIER, *Organisation*, s. 113.

¹⁹² Ch. MEIER, *Grundzüge*, s. 491.

¹⁹³ M. FRANKLIN-BROWN, *Reading*, s. 54.

tvrdil, že člověk může poznat Boha skrze materiální svět, neboť ten v sobě nese stopy svého Stvořitele, o kterém tedy vypovídá.¹⁹⁴ Hmotné předměty, rostliny, zvířata i lidé představují podle Augustina jakési nedokonalé, leč viditelné odrazy v zrcadle toho nehmotného, neviditelného a dokonalého, což vysvětluje, proč se středověkým encyklopediím říkalo také *specula*. Na tuto úvahu později navázal Hugo od sv. Viktora, který popsal hmotnou přírodu jako jakousi knihu napsanou rukou Boží, kde každé stvoření představuje jedno písmeno, které je možné symbolicky vyložit, a díky tomu se přiblížit Bohu – s ohledem na tuto interpretaci dostává i označení encyklopedií jako „knih světa“ ještě hlubší význam. Nejen, že sv. Augustin poukázal na tento typ pojmání světa, jasně ovlivněný platónskými myšlenkami, ale sám navíc inspiroval ke vzniku encyklopedistických prací. Volal totiž po exegetickém nástroji, který by pomáhal kazatelům a učitelům při studiu Bible a vysvětloval významy cizích, latině neznámých pojmenování a termínů.¹⁹⁵ Z tohoto důvodu se encyklopedie často omezovaly pouze na témata, která jsou nějakým způsobem svázána s Biblí.¹⁹⁶ Tento přístup založený na symbolice se objevoval především v encyklopedistických dílech raného středověku, mezi něž patří například slavné *Etymologiae* Isidora Sevillského či proslulé bestiáře, 13. století tento výklad však do jisté míry opouštělo. Encyklopedisté tak například na rozdíl od bestiářů nekladli největší důraz na prezentaci morálních poučení, které si lze z charakteristik jednotlivých aspektů stvoření odnést, naopak po vzoru rozvíjející se empirické tradice tyto symbolické interpretace často scházely a autoři svou pozornost věnovali především přírodopisnému popisu daných předmětů, rostlin či zvířat, jejich lékařskému nebo magickému významu, užitku plynoucímu ze zvířat i rostlin či jednoduše zajímavostem, které se k tématům vázaly. Je však nutné podotknout, že od Aristotela převzali pouze popisný přístup, nikoli metody, protože na rozdíl od něj a jeho arabských překladatelů, kteří své spisy zakládali do velké míry na vlastních pozorováních a výzkumech, se evropští středověcí učenci opírali o empirii minimálně a dávali přednost hlasům autorit.¹⁹⁷

Nejvlivnější encyklopedie vrcholného středověku byly výsledkem specifického kulturního i sociálního kontextu, protože všechny vznikly do 60. let 13. století v podobném, tedy mendikantském prostředí. Poslední otázka, kterou je třeba si položit, tedy zní: proč tomu tak bylo? Nejobecněji lze říct, že encyklopedie jsou jedním z mnoha výsledků

¹⁹⁴ J. B. VOORBIJ, *Purpose*, s. 35.

¹⁹⁵ M. FRANKLIN-BROWN, *Reading*, s. 46-48.

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 59.

¹⁹⁷ *Ibidem*, s. 52.

intelektuálního rozvoje společnosti známého jako renesance 12. století. Toto vzednutí vzdělanosti se týkalo velké části Evropy a bylo následkem změn 11. století, mezi něž patřil významný populační růst, rychlý rozvoj obchodu, který přispěl k urbanizaci, a politická konsolidace přinářející delší období míru, a tedy i výrazně snazší cestování a přenos vědění.¹⁹⁸ Všechny tyto fenomény spolu navíc přinesly potřebu lepší systematizace a sociální i ekonomické regulace, což vedlo k obecnému nárůstu gramotnosti i znalosti počtů, a tedy i zvýšenému důrazu na nutnost získat toto základní vzdělání.¹⁹⁹

Logickým důsledkem rozmachu vzdělanosti byl i zájem o vyšší studia. Díky touze po vědění lidé migrovali za vzděláním do známých center, která v této době nabyvala významu právě z edukačního hlediska a mezi něž patřily především Bologna, Paříž a Oxford. Nárůst množství studentů přítomných v těchto městech, kde se na ně nevztahovalo městské právo, neboť nebyli jejich měšťany, si vynutil potřebu vlastní správy, především pak zajištění práv, privilegií i právní ochrany všem studentům, stejně jako kontrolu nad celým vzdělávacím systémem. Inspiraci pro tuto organizaci převzali mistři a studenti od cechů, přičemž toto korporativní uskupení neslo latinské označení *universitas*, termín v dané době neoplyvající dnešními vzdělávacími konotacemi. Univerzity tedy na svém počátku cíleně nevznikaly, spíše postupně a přirozeně vyplynuly z již existujících škol.²⁰⁰

Pro studium středověké přírodovědy je důležité podotknout, že nové studijní sylaby těchto školských institucí začaly reflektovat zájmy učenců, kteří se od 12. století čím dál tím více soustředili na přírodní vědy díky překladům arabských a řeckých vědeckých spisů, především pak Aristotela.²⁰¹ Po vzoru Aristotelových přírodovědných děl se ve 13. století vytvořil nový typ vědy, tzv. přírodní filosofie (*philosophia naturalis*), která ve svém nejširším slova smyslu studovala pohyb a změnu v materiálním světě. Její doménou pak byla celá příroda a jejím nástrojem byl rozum.²⁰² Učenci, kteří kladli důraz na přírodní filosofii, ji sice oddělovali od teologie, ale zároveň věřili v její význam pro biblickou exegezi.²⁰³ Aristotelové texty o přírodě a s nimi i *philosophia naturalis* se od roku 1255 staly součástí oficiálního přednáškového plánu artistických fakult, počínaje Paříží,²⁰⁴ díky čemuž o nich

¹⁹⁸ HASKINS, Charles H., *The Renaissance of the Twelfth Century*, Londýn 1955, s. 12-13.

¹⁹⁹ BURNETT, Charles, *The Twelfth-Century Renaissance*, in: LINDBERG, David C. – SHANK, Michael H. (edd.), *The Cambridge History of Science. Volume 2. Medieval Science*, Cambridge 2013, s. 365-384, zde s. 366.

²⁰⁰ LINDBERG, David C., *The Beginnings of Western Science. The European Scientific Tradition in Philosophical, Religious, and Institutional Context Prehistory to A.D. 1450*, Chicago 2007, s. 218-219.

²⁰¹ SHANK, Michael H., *Schools and Universities in Medieval Latin Science*, in: LINDBERG, David C. – SHANK, Michael H. (edd.), *The Cambridge History of Science. Volume 2. Medieval Science*, Cambridge 2013, s. 207-239, zde s. 219.

²⁰² GRAND, Edward, *The Nature of Natural Philosophy in the Late Middle Ages*, Washington 2010, s. 257-258.

²⁰³ *Ibidem*, s. xi.

²⁰⁴ LEINSLE, Ulrich, *Úvod do scholastické teologie*, Praha 2020, s. 156.

získali povědomí všichni univerzitní posluchači a každý absolvent měl alespoň základní znalosti Aristotelových přírodovědných děl – a to včetně těch, kteří pokračovali dále na jednu ze tří vyšších fakult.²⁰⁵ I pro produkci encyklopedií byly univerzity důležité, neboť na univerzitní půdě se obvykle nacházely větší knihovny. Vzhledem ke zvýšené poptávce po knihách se rovněž rozmohla produkce děl užitečných studentům a mistrům,²⁰⁶ mezi něž encyklopedie nepochybně patřily – jako „knihovny do kapsy“ totiž pomáhaly učencům při snadné orientaci v současném vědění.

Jak již bylo zmíněno, v sylabech této nové vzdělávací instituce našly své místo především překlady vědeckých děl pocházejících z arabského a později i antického světa, nejprve zprostředkovaně a postupně i přímo, které se v Evropě až do 12. století objevovaly jen zlomkovitě. Tato obrovská překladatelská aktivita představuje důležitou událost nejen pro celkový intelektuální vývoj, ale též pro encyklopedie, které z těchto dosud neznámých pramenů mnohdy čerpaly informace. Překladatelská centra se nacházela jednak v severní Itálii a na Sicílii díky kontaktům s Byzancí a řeckou vzdělaností, jednak ve Španělsku, kde se latinský svět úzce prolínal s arabskou kulturou, která Evropě přinesla celou řadu Aristotelových spisů včetně těch zoologických i texty jeho dvou hlavních arabských komentátorů, Avicenny a Averroese.²⁰⁷ Znovuobjevení těchto děl způsobilo v Evropě nevídaný zájem o přírodu, který přetrval až do novověku,²⁰⁸ i obecnou racionalizaci společnosti pod vlivem aristotelické filosofie, která během 13. století získávala čím dál tím dominantnější roli.²⁰⁹ Tento proces pronikl i do žánru středověkých encyklopedií, které se staly jedním z prostředků, jakým byla kvanta neznámého přírodovědného vědění tematicky a komplexně uspořádávána, díky čemuž částečně texty opustily augustiníánskou tradici symboliky a přiklonily se k více popisnému, rozumovému přístupu po vzoru Aristotela.

Ze sociálního hlediska, respektive ve sféře duchovenstva, byly středověké encyklopedie fenoménem úzce spojeným s mendikantskými řády, především s dominikány a minority (františkány). Tyto dva řády žebrových mnichů se zrodily ve stejné době jako první univerzity a jejich členové ve 13. století často hráli důležitou roli v poznávání přírody, sic oba z odlišných důvodů.²¹⁰ Dominikáni za svůj hlavní cíl pojali boj proti katarské herezi,

²⁰⁵ E. GRANT, *The Nature*, s. 270.

²⁰⁶ M. FRANKLIN-BROWN, *Reading*, s. 5.

²⁰⁷ FRENCH, Roger – CUNNINGHAM, Andrew, *Before Science. The Invention of the Friars' Natural Philosophy*, Londýn 2016, s. 60.

²⁰⁸ E. GRANT, *The Nature*, s. 48.

²⁰⁹ WIELAND, Georg, Plato or Aristotle. A Real Alternative in Medieval Philosophy? in: WIPPEL, John F. *Studies in Medieval Philosophy*, Washington 1987, s. 63-84, zde s. 69.

²¹⁰ R. FRENCH – A. CUNNINGHAM, *Before Science*, s. 2.

podle níž Bůh stvořil pouze nebeské království, zatímco na počátku hmotného světa stál zlý princip. Argumentace proti albigenským se proto musela soustředit především na náš fyzický svět, na to, že musí být dobrý, neboť jej stvořil Bůh, i na to, kdo mu nyní vládne.²¹¹ Jejich vzdělávání tedy pochopitelně směřovalo k tomu, aby byli dominikáni schopní tyto otázky přesvědčivě zodpovědět, a jejich studijní program se zakládal na sbírání materiálu, který mohl být dále používán jako příklady při kázáních a diskusích o dobrotě světa. Obvykle se jednalo o fragmenty děl pojednávajících o přírodě a jejích zákonitostech, k čemuž vyhovovali především klasičtí autoři v čele s Aristotelem.²¹² Františkáni se na boj s heretiky nikdy nezaměřovali, za svůj úkol si vzali povinnost být příkladem pro ostatní ve své zbožnosti, způsobu života i oddanosti Bohu.²¹³ Právě oni výrazněji navazovali na augustiníánskou tradici, neboť se jejich učení zakládalo na představě, že skrze hmotné a materiální může vést cesta k poznání Boha a že rozjímání o přírodě je způsobem, jakým lze s Bohem komunikovat, protože každý aspekt stvoření něco vypovídá o svém stvořiteli.²¹⁴ Encyklopedie františkánských mnichů byly také používány kazateli při kázáních jako zdroj exemplů, to byl však až jejich sekundární účel – v první řadě měly tyto kompilace poskytnout materiál pro spirituální cvičení.²¹⁵

4.1.2. Encyklopedistické zdroje

Encyklopedisté sepisovali kompilace, a není proto s podivem, že pracovali s velkým množstvím pramenů, z nichž přebírali krátké citáty i dlouhé pasáže, aby z nich následně komponovali svá vlastní díla. Cílem předkládané práce sice není sledovat genezi jednotlivých zpráv o užitečných zvířatech, přesto je však důležité i zajímavé si alespoň některé z křesťanských a klasických autorit představit, aby bylo patrné, na jakém základě encyklopedisté 13. století stavěli. Již Vincent z Beauvais v prologu ke svému dílu nazvanému *Speculum maius* upozornil na to, že jeden člověk není schopen přečíst a zpracovat vše napsané,²¹⁶ a proto v následujícím výčtu inspiračních zdrojů citují pouze ty, které se v encyklopedistických dílech objevují nejhojněji, spolu s těmi, které jsou k příslušným kapitolám o dobytku obzvláště relevantní.

²¹¹ Ibidem, s. 127.

²¹² Ibidem, s. 179.

²¹³ Ibidem, s. 204.

²¹⁴ Ibidem, s. 208.

²¹⁵ Ibidem, s. 217.

²¹⁶ „Quoniam multitudo librorum, et temporis brevitatis, memorie quoque labilitas non patiuntur cuncta, que scripta sunt, pariter animo comprehendere, ...“ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum naturale. Version SM trifaria (éd. Douai 1624)*, prologus, 1, dostupné online z: http://sourcencyme.irht.cnrs.fr/encyclopedie/speculum_naturale_version_sm_trifaria_ed_douai_1624 [cit. 25. 3. 2022].

Encyklopedie často uváděly detailní seznamy využitých zdrojů, ne všechny z těchto pramenů však měly stejnou váhu.²¹⁷ Encyklopedisté je totiž posuzovali podle určité hierarchie, kterou ovšem nelze rekonstruovat na základě kvantitativní metody. Lze se však opřít o encyklopedisty samotné, neboť Vincent z Beauvais na začátku svého monumentálního díla rozlišuje čtyři stupně autorů/pramenů, z nichž vycházel.²¹⁸ Nejvýše stála pochopitelně Bible spolu s papežskými a koncilními dekrety, učiteli církve či církevními otci. Ačkoliv encyklopedisté v kapitolách o zvířatech na Bibli přímo neodkazují, její přítomnost je stále výrazná a nepochybně byla užívána při výkladu jednotlivých pasáží. Na druhém místě se nacházeli další učení křesťanští teologové, kteří ale nebyli kanonizováni. Další příčka byla vyhrazena pohanským, leč církví schváleným učencům a filosofům, mezi něž patřil i Aristoteles. Nejnižší váha byla přisuzována dílům bez větší náboženské autority, zejména pak anonymním apokryfním textům. Ačkoliv by se mohlo jevit jako paradoxní, že většina zdrojů k přírodovědným kapitolám encyklopedií pochází především z posledních dvou kategorií, vyplývá to z obecné povahy nábožensky zaměřených textů. Křesťanské spisy na tato témata totiž naprosto nedostačovaly, zatímco antičtí autoři naopak dostávali svému plnému potenciálu.²¹⁹ V neposlední řadě je nutné podotknout, že všichni encyklopedisté vycházeli z vesměs stejného informačního základu, případně také ze sebe navzájem, jak dokazuje příklad Vincenta z Beauvais, který opsal některé pasáže z *De natura rerum* Tomáše z Cantimpré. To poukazuje na fakt, že encyklopedie byly prakticky soběstačným, uzavřeným literárním žánrem, v němž se opakovaly stejné vědomosti, což platí o to více i o pasážích týkajících se přírody.²²⁰

Nejvýznamnějším autorem, kterého Evropě přinesla intenzivní překladatelská činnost, byl bezesporu Aristoteles (384–322 př. Kr.), zvaný též jednoduše *Philosophus*. Přestože jeho logika byla latinskému západu známá již od 6. století díky Boethiovi, na jeho přírodopisné spisy si musel počkat až do 12. a 13. století. Překlad Aristotelových textů o zvířatech je považován za nejvýznamnější zoologický počín středověku vůbec. Aristotelova pojednání o zvířatech byla poprvé přeložena do latiny z arabštiny až kolem roku 1220 Michaelem Scotem, který působil v Toledu a později i na dvoře Fridricha II. Štaufského na Sicílii. Michael postupně přeložil Aristotelovy *Historia animalium*, *De partibus animalium* a *De*

²¹⁷ Ch. MEIER, Grundzüge, s. 477.

²¹⁸ VINCENT Z BEAUVAIS, *Libellus apologeticus. Version bifaria* (ms. Bruxelles, KBR 18465), prologus, 13.1., dostupné online z: http://sourcencyme.irht.cnrs.fr/encyclopedia/libellus_apologeticus_version_bifaria_ms_bruelles_kbr_18465 [cit. 25. 3. 2022].

²¹⁹ I. DRAELANTS, *La science*, s. 48-52.

²²⁰ *Ibidem*, s. 46-47.

generatione animalium.²²¹ Ke své práci používal jeden dlouhý arabský manuskript o 19 knihách, patrně pocházející z první poloviny 9. století, díky čemuž se tyto tři, původně samostatné knihy přenesly jako celek i do latiny pod souhrnným názvem *De animalibus*. Rozdělení textů na jednotlivé části respektoval druhý překlad do latiny, tentokrát však z řečtiny, sepsaný dominikánem Vilémem z Moerbeke v Thébách před rokem 1260, který navíc přidal ještě další dvě knihy, *De motu animalium* a *De progressu animalium*.²²² Latinský západ měl tak v druhé polovině 13. století k dispozici dvě verze stejného textu, které se navzájem doplňovaly, stejně jako spolu soupeřily. Obecně lze říct, že Vilémův text byl o něco přesnější, ani tak však nevytlačil, ani neoslabil vliv Michaelova překladu, neboť ten se používal i nadále po roce 1260.²²³

Díky těmto překladatelským počínům získala západní křesťanská Evropa k dispozici první systematická pojednání o zvířecím chování, anatomii a rozmnožování. Navzdory obecně přijímanému tvrzení, že Aristoteles ve svých pracích předznamenal vznik taxonomie a položil základy biologické nomenklatury,²²⁴ jeho výchozí rozdělení živočichů na bezkrevnaté a krevnaté nebylo ve středověku známé a namísto toho se používala systematizace Plinia Staršího, která zvířata dělila následovně: čtvernožci (*quadrupes*), ptáci (*aves*), ryby (*pisces*), plazi (*serpentes*) a červi (*vermes*), což je patrné například u Tomáše z Cantimpré.²²⁵ Zároveň je nutné podotknout, že Michaelova práce s arabských překladem Aristotela, nikoli řeckým originálem, jeho překlad značně poznamenala. Jeho verze totiž obsahuje řadu arabismů a chyb, zatímco pasáže, které pro něj byly nesrozumitelné, ve svém překladu jednoduše vynechával.²²⁶ Tyto nedostatky se přenesly i do encyklopedií 13. století, které využívaly jeho, tehdy jedinou existující, latinskou verzi Aristotelových zoologických spisů.

²²¹ Je však pravda, že zlomek Aristotelových textů byl latinské vzdělanosti přístupný již díky Pliniovu Staršímu a Isidorovi Sevillskému, jejichž zmínky si však středověcí učenci s Aristotelem nejspíš příliš nespojovali. Plinius ho totiž citoval velmi zřídka, zatímco Isidor jeho jméno ani jednou nezmínil. VAN DEN ABEELE, Baudouin, Le „De animalibus“ d’Aristote dans le monde latin. Modalités de sa réception médiévale, in: *Frühmittelalterliche Studien* **33**, 1/1999 s. 287-318, zde s. 289.

²²² BEULLENS, Pieter, Aristotle’s Zoology in the Medieval World, in: BOEHRER, Bruce – HAND, Molly – MASSUMI, Brian (edd.), *Animals, Animality, and Literature*, Cambridge 2018, s. 29-42, zde s. 34-35.

²²³ B. VAN DEN ABEELE, Le „De animalibus“, s. 292.

²²⁴ HÜNEMÖRDER, Christian, Aims and Intentions of Botanical and Zoological Classification in the Middle Ages and Renaissance, in: *History and Philosophy of the Life Sciences* **5**, 1/1983, s. 53-67, zde s. 55. Jak však dokládá Hünemörder ve svém článku, tato problematika je značně složitější.

²²⁵ ŠEDINOVÁ, Hana, Šest knih o zvířatech v encyklopedii *De natura rerum* Tomáše z Cantimpré, in: TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – ŠEDINOVÁ, Hana (ed.), *De monstris marinis. Mořská monstra*, Praha 2008, s. 13-102, zde s. 19.

²²⁶ B. VAN DEN ABEELE, Le „De animalibus“, s. 294.

Dalším z významných encyklopedistických zdrojů, který dokonce hojností citátů v některých případech předčil Aristotela, byla první encyklopedie vůbec, *Naturalis historia* Plinia Staršího (23–79 po Kr.). Plinius měl díky svému dobrodružnému životu v římské armádě a ve službách císařů Vespasiana a Tita šanci poznat velkou část Evropy i různé oblasti Afriky a zrovna tak se na svých cestách mohl setkat s rozsáhlou knižní produkcí, k níž by se jinak nedostal. To se odrazilo i na jeho práci – *Naturalis historia* se skládá z 37 knih, v nichž Plinius údajně excerpoval vědění z asi dvou tisíc děl sepsaných bezmála sto autory.²²⁷ Plinius k této rozsáhlé materii přistupoval výhradně prakticky a jeho hlavním cílem bylo shromáždit detailní popis všeho zajímavého, všeho, co stojí za přečtení. Přestože se jeho encyklopedie často jeví jako sbírka kuriozit, i tak měl pro encyklopedistické, respektive zoologické hnutí ve středověku význam, protože při svých cestách do neznámých končin mohl Plinius vylíčit nové, dosud nepopsané živočichy, a to zejména z alpských nebo afrických oblastí.²²⁸ Pliniovo dílo bylo ve středověku nesmírně populární a až do 16. století bylo uznáváno jako všeobecné, souhrnné pojednání o světě.²²⁹

Gaius Julius Solinus sepsal ve 3. století po Kr. své kompendium *Collectanea rerum memorabilium*, které se svým rozvržením podobalo klasickým zeměpisným dílům nazývaným *periégésis*, *periplús* nebo *chorographia*. Solinus se ovšem neomezil jen na pouhý výklad historie a geografie, neboť tato témata doplnil ještě o pasáže z oblasti zoologie, etnografie, botaniky a mineralogie. Svou pozornost věnoval především exotickým krajinám, zatímco známé oblasti Evropy odbyl pouze stručnými charakteristikami. To však zapadalo do celkové koncepce jeho díla, neboť se podobně jako Plinius soustředil především na to zajímavé a podivuhodné, zatímco na jakýkoli koherentní popis živé a neživé přírody vesměs rezignoval. Solinův spis byl tak pro encyklopedisty především zdrojem různých kuriozit.²³⁰ Dalším z antických autorů, kterého je třeba zmínit, je Palladius Rutilius Taurus Aemilianus, žijící na přelomu 4. a 5. století po Kr. Ten se svým zemědělským spisem, jehož přesný název není zcela znám, nabývá u tématu užitkových zvířat důležitého významu. Ve svých čtrnácti knihách popsal Palladius po obecném úvodu povinnosti, s nimiž se musí farmář potýkat měsíc po měsíci, přičemž v poslední knize se zaměřil na základy veterinární péče a starosti o zvířata. Palladius se nejspíš nechal inspirovat Columellou, svým známějším předchůdcem v oblasti zemědělských naučení, avšak jeho hlavním zdrojem byl spis Gargilia

²²⁷ RÁDL, Emanuel, *Dějiny biologických teorií 1. Od renesance na práh 19. století*, Praha 2005, s. 68.

²²⁸ H. ŠEDINOVÁ, *Šest knih*, s. 30-33.

²²⁹ MAGNER, Lois N., *A History of the Life Sciences*, New York 2002, s. 50.

²³⁰ H. ŠEDINOVÁ, *Šest knih*, s. 41-42.

Martiala z první poloviny 3. století. Palladiův text byl ve středověku díky svému praktickému zaměření velmi populární, jak dokazují i jeho vernakulární překlady do angličtiny, italštiny a katalánštiny.²³¹ Trojici tematicky rozličných klasických textů může uzavřít Dioscorides a jeho řecká *De materia medica* z 1. století po Kr., zabývající se medicínou a farmacií. Spis popisoval asi 900 rostlin, zvířat a minerálů, kterým byla přisuzována nějaká léčivá schopnost a medicínská hodnota. Ačkoliv byl spis přeložen do latiny již v 6. století, ve středověku se příliš velké popularity nedočkal. Na vině byl nejspíš fakt, že dílo nebylo pro středověké učence příliš užitečné, neboť odkazovalo na řadu ingrediencí, které nebyly v daných oblastech obvykle dostupné.²³²

Značný vliv si v případě zoologických pojednání ve středověku podrželo i původně řecky psané anonymní dílo *Physiologus*, sepsané nejspíš v Alexandrii ve 2. století po Kr. *Physiologus* se již ve 4. století dočkal překladu do latiny a je charakteristický především svou stálou strukturou. Každý tematický celek začínal citátem z Bible, po němž následovala pasáž obsahující exaktní informace, z nichž nakonec autor vyvodil morální ponaučení.²³³ Význam *Physiologu* leží především v jeho odkazu do středověku, neboť z něj později vycházely proslulé bestiáře, jejichž počátky leží ve Francii 9.–11. století.²³⁴

S alegorickou tradicí symboliky pracovali také dva patrističtí otcové, kteří se rovněž zařadili mezi významné encyklopedistické zdroje: Basil z Kaisareie (kolem 330–379) a Ambrož Milánský (kolem 340–397), známí představitelé latinského fenoménu *Hexaemeronů*. Oba tyto texty představovaly soubor kázání komentujících Stvoření, tedy knihu Genesis, díky čemuž se pochopitelně věnovaly také zvířatům. Jejich charakteristiky převzali Basil a Ambrož od Aristotela, případně je doplnili i z jiných zdrojů nebo na základě vlastních zkušeností. Přestože účelem těchto spisů bylo především morální působení na věřící, nikoli zoologický výklad, i tyto texty si našly své pevné místo mezi encyklopedistickými zdroji.²³⁵

Mezi prameny nemohl pochopitelně chybět Isidor Sevillský (kolem 560–636), poslední patristický autor a biskup ve španělské Seville, který je se svým rozsáhlým dílem *Etymologiae* považován na zakladatele celého encyklopedistického žánru. Isidor přebíral

²³¹ BROWNING, Robert, Minor Figures, in: KENNEY, Edward J. – CLAUSEN, Wendell V. (edd.), *The Cambridge History of Classical Literature. Vol. 2. Latin Literature*, Cambridge 1982, s. 770-773, zde s. 771-772.

²³² D. C. LINDBERG, *The Beginnings*, s. 322.

²³³ SALISBURY, Joyce E., *The Beast Within. Animals in the Middle Ages*, New York 1994, s. 110.

²³⁴ NECHUTOVÁ, Jana, *Člověk a svět zvířat. Předmluva k překladu Jany Fuksové*, in: ISIDOR ZE SEVILLY – FUKSOVÁ, Jana (ed.), *Etymologiae 12*, Praha 2004, s. 7-32, zde s. 28.

²³⁵ ŠEDINOVÁ, Hana, *Vade ad animalia et disce mores eorum. Basilova a Ambrožova kázání o šesti dnech stvoření jako pramen zoologických knih Tomáše z Cantimpré*, in: *Pulchritudo et sapientia. Ad honorem Pavel Spunar*, Praha 2008, s. 157-178, zde s. 158-159.

informace především od Plinia Staršího a Solina, nenechal se však inspirovat jejich zájmem o kuriozity, neboť jeho cílem bylo poučení křesťanských čtenářů v jedné z klasických odborných disciplín: etymologickém původu slov. Z tohoto důvodu tedy neopomíjel tradiční a obvyklá zvířata, která se Pliniovi a Solinovi jevila jako nezajímavá.²³⁶ U každého hesla se Isidor zaměřoval na jeho etymologický původ, pomocí něhož se snažil odkrývat skutečné i symbolické významy.²³⁷

Pozornosti encyklopedistů neunikli ani arabští učenci. Z nich je nutné vyzdvihnout především tři autory, přičemž jejich význam spočíval zejména ve sféře medicíny a farmacie a v encyklopedistických kapitolách o zvířatech byli citováni hlavně tehdy, když se kladl důraz na užitek daných zvířat. Nejstarším z nich je Abú Bakr Muhammad ibn Zakaríja ar-Rází (854–925), ve středověkých spisech nazývaný jako *Rhazes*. Rází proslul jako filosof, kritik Aristotela a Galéna a lékař. Není proto s podivem, že sepsal obecnou práci *Kitāb al-Manṣūrī*, zabývající se medicínou, kterou ve 12. století přeložil do latiny Gerard z Cremony. Tento text byl populární jak v islámských zemích, tak v křesťanské Evropě, kde byl znám pod jménem *Liber ad Almansorem*. Jeho druhý text, *Kitāb al-Ḥāwī fī al-ṭibb*, byl do latiny přeložen jako *Continens*. Jedná se o jedinečný lékařský spis, který byl velmi ceněný středověkými lékaři, neboť Rází v něm zaznamenal nejen množství informací převzatých ze starších zdrojů, ale také poznatky založené na své vlastní praxi. 'Alī ibn al-'Abbas al-Majusi (zemřel mezi lety 982–994), v Evropě známý jako *Haly Abbas*, sepsal v 10. století *Kitāb Kāmil aṣ-Šinā'a at-Ṭibbiyya*, míněný jako kritiku Rázího nesystematického výkladu a nezájmu o anatomii a chirurgii. Haly Abbas věnoval své dílo perskému a iráckému vládcovi 'Aḍudu al-Dawlah, který se sám zajímal o medicínu, neboť v Bagdádu a Širázu založil nemocnice. Spis koloval Evropou v latinském překladu pod názvem *Pantegni* nebo *Regalis dispositio* a představuje jedno z nejpřehlednějších a nejobecnějších lékařských pojednání středověku.²³⁸ Vůbec nejvlivnějším textem byl ale *Kitāb al-Qānūn fī al-Ṭibb*, latinsky *Canon medicinae*, od arabského lékaře Abú 'Alī al-Ḥusajn ibn 'Abd Alláh ibn Al-Hasan ibn Ali ibn Síná (asi 980–1037), v Evropě známějšího pod označením *Avicenna*. *Canon* do velké míry navazoval na Rázího a do latiny jej ve 12. století přeložil opět Gerard z Cremony, přičemž jako lékařská příručka sloužil v Evropě až do 17. století. Avicenna byl navíc významným arabským komentátorem Aristotela, kterého se pokoušel propojit s platónskou

²³⁶ H. ŠEDINOVÁ, *Šest knih*, s. 46.

²³⁷ PAVEL ŽÍDEK – A. HADRAVOVÁ (ed.), *Knihy*, s. 45.

²³⁸ SAVAGE-SMITH, Emilia, *Medicine in Medieval Islam*, in: LINDBERG, David C. – SHANK, Michael H. (edd.), *The Cambridge History of Science. Volume 2. Medieval Science*, Cambridge 2013, s. 139-167, zde s. 146.

filozofií, díky čemuž latinskému západu předal jakýsi „platonizovaný“ aristotelismus.²³⁹ Jedním z podobných komentářů je i tzv. *Abbreviatio Avicenne*, Avicennův komentář k Aristotelovým zoologickým spisům, který spolu s *De animalibus* přeložil Michael Scotus.²⁴⁰

Posledním autorem, kterého je třeba představit, je kazatel Jakub z Vitry (asi 1160/1170–1240), autor spisu *Historia Orientalis seu Hierosolymitana*, v němž popisoval dějiny Palestiny, aniž by se však omezoval pouze na historická témata. V 88. až 90. kapitole se totiž Jakub věnoval zvířatům, avšak jak bylo pro západní středověk typické, nepodnikl žádnou snahu o vlastní bádání a jeho údaje ve skutečnosti pochází od Solina. To vedlo k tomu, že již v době, kdy Jakub v Palestině pobýval, byly jeho informace mnohdy zastaralé. Pro encyklopedisty sloužil Jakub především k tomu, aby doplnil seznam křesťanských pramenů a podpořil svou autoritou Solinova tvrzení.²⁴¹

Některé z pramenů byly specifické jen pro určité autory. Kupříkladu jen u Tomáše z Cantimpré se lze setkat s citacemi z dvou latinských knih, *Liber rerum* a *Experimentator*. Oba tyto texty jsou dnes již ztraceny, ale předpokládá se, že mohly vzniknout v anglickém či německém prostředí.²⁴² U Vincenta z Beauvais se zase mezi zdroji hojně objevuje označení *actor*, což by mohlo napovídat, že do textu zasahoval sám Vincent – ve skutečnosti se však jedná o slova celé řady neznámých autorů, jejichž názory Vincent pouze převzal.²⁴³

4.1.3. Tomáš z Cantimpré

Tomáš z Cantimpré (1201–1272) pocházel ze šlechtického rodu De Monte, který bývá spojován s brabantským sídlem Bellenghemem, díky čemuž je Tomáš někdy nazýván jako Thomas Brabantius nebo Thomas van Bellenghem. Základní vzdělání získal v Lutychu a poté, co několik let působil mezi augustiniány-kanovníky, vstoupil někdy v rozmezí let 1230–1232 do dominikánského řádu. Byl poslán do Kolína nad Rýnem, aby zde hlouběji studoval teologii pod vedením Alberta Velikého, studia však nakonec dokončil v Paříži. V roce 1240 přišel do Lovaně, kde začal přednášet filosofii a teologii, a jako kazatel působil na území Brabantska, Svaté říše římské a Francie.²⁴⁴ Právě krátce před příchodem do

²³⁹ D. C. LINDBERG, *The Beginnings*, s. 187.

²⁴⁰ P. BEULLENS, *Aristotle's Zoology*, s. 34.

²⁴¹ H. ŠEDINOVÁ, *Šest knih*, s. 57.

²⁴² *Ibidem*, s. 56.

²⁴³ I. DRAELANTS, *La science*, s. 63.

²⁴⁴ H. ŠEDINOVÁ, *Šest knih*, s. 57.

Lovaně, tedy mezi lety 1237 až 1240, pravděpodobně dokončil svůj encyklopedistický počin pojmenovaný *Liber de natura rerum*, výsledek takřka patnáctileté snahy.²⁴⁵

De natura rerum se původně skládalo z devatenácti knih, Tomáš spis však ještě doplnil o část dvacátou, která se zabývá planetami a hvězdami.²⁴⁶ Organizaci textu, kterou si Tomáš zvolil, v prologu ani nikde jinde v encyklopedii nevysvětlil. Hlavní upořádání ale pravděpodobně převzal z Isidorových *Etymologií*, zatímco obsah jednotlivých kapitol řadil abecedně.²⁴⁷ Zároveň se nejspíš nechal inspirovat Aristotelem, protože na základě jeho rady, že by vědecký výzkum měl počínat od toho, co je člověku nejznámější a nejbližší, otevřel svůj text pojednáním o člověku a jeho anatomii. Následně se přesunul přes zvířata, u nichž převzal Pliniovy kategorie, k rostlinám a nakonec k neživým věcem.²⁴⁸ Nedostatek systematizace napovídá, že se Tomáš příliš nezajímal o uvedení přírodovědných poznatků do historického, filosofického nebo psychologického kontextu, ani se nesnažil o vytvoření jednotné myšlenky, která by prostupovala celým dílem. Jediným širším sjednocujícím prvkem byla Tomášova snaha shrnout sumu informací, které měly čtenáři usnadnit uvažování a pomoci mu při přípravě kázání.²⁴⁹ I tak se ale ve většině případů vyhýbal moralizacím, jejichž zdroji mu mohly být především dva *Hexaemerony* sv. Basila a sv. Ambrože, a uváděl je jen zřídka, neboť, jak tuto autorskou volbu sám zdůvodnil ve svém prologu, se ve svém díle chtěl vyhnout přílišné rozvláčnosti.²⁵⁰ Stejně tak se zdá, že sepsat příručku pro kazatele a seznámit širší čtenářskou obec s množstvím poznatků, které náležely ke standardu vědění, nebylo jeho jediným záměrem – pravděpodobně jako každý autor chtěl také pobavit a udivit. Tak si lze vyložit pasáže, v nichž popisuje chování a vzhled tvorů, kteří se vymykali každodenní zkušenosti.²⁵¹

Tomášova encyklopedie se ve středověku těšila velké popularitě, o čemž vypovídá především fakt, že se dílo dochovalo ve více než 200 rukopisech a přeložilo se do řady vernakulárních jazyků, jak dokazuje rýmovaná nizozemská verze Jacoba z Maerlantu z druhé poloviny 13. století nebo *Das Buch der Natur* Konráda z Megenberku z první poloviny 14. století.²⁵² Tomášova encyklopedie pronikla i do Čech, ač výrazně později –

²⁴⁵ I. DRAELANTS, *La science*, s. 45.

²⁴⁶ J. B. VOORBIJ, *Purpose*, s. 38.

²⁴⁷ M. FRANKLIN-BROWN, *Reading*, s. 80.

²⁴⁸ BEULLENS, Pieter, „Like a Book Written by God’s Finger. Animals Showing the Path Toward God,“ in: RESL, Brigitte (ed.), *A Cultural History of Animals in the Medieval Age*, Oxford 2007, s. 127-151, zde s. 143.

²⁴⁹ M. FRANKLIN-BROWN, *Reading*, s. 80.

²⁵⁰ H. ŠEDINOVÁ, *Šest knih*, s. 69.

²⁵¹ *Ibidem*, s. 96.

²⁵² P. BEULLENS, „Like a Book,“ s. 143.

nejvíce dokladů pochází z 14. a 15. století.²⁵³ Pozornost budí především iluminované rukopisy, kterých na našem území vzniklo hned několik: dva se nacházejí v Národní knihovně v Praze,²⁵⁴ jeden v knihovně Metropolitní kapituly u sv. Víta²⁵⁵ a za bohemikum se obvykle považuje také opis z Jagellonské knihovny v Krakově.²⁵⁶

4.1.3.1. Hovězí dobytek v encyklopedii Tomáše z Cantimpré

Tomáš v kapitole o hovězím dobytku akcentoval několik témat. Celé pojednání, nazvané *De tauro, bove et vacca*, otevřel citátem z *Liber rerum*, jenž popisuje býka jako velmi silné zvíře, které se však k ostatním chová s mírností. Výjimku mezi nimi tvoří však živočichové, kteří přistupují k ostatním stvořením se zlým úmyslem, respektive přímo s nenasytostí (*rapacitate*), na základě čehož lze usuzovat, že citát hovoří o šelmách.²⁵⁷ Tato pasáž mohla být kazateli snadno alegoricky pojata jako pobídnutí k lásce k bližnímu a naopak odmítnutí zla po vzoru myšlenky vyjádřené v Pavlově Listu Římanům (12:9): „Mějte odpor ke zlu, tíhněte k dobru.“ Zároveň však předznamenává i první symbolickou charakteristiku spojenou se skotem, tedy jeho mírnost a vroucnost ke svým druhům. Tento motiv vyvstává nejvýrazněji z pasáže, kterou Tomáš převzal od Isidora Sevillského. Dobytče totiž údajně projevuje vřelý cit družce, s ním společně zapřažené ve jhu táhne pluh, vyhledává její společnost a svou oddanost projevuje také častým bučením, pokud jsou zvířata rozdělena.²⁵⁸ Nejen, že se jedná o poměrně trefné přírodovědné pozorování, neboť behaviorální studie hovězího dobytka dokázaly existenci silných sociálních a emocionálních vazeb mezi kusy, které se dobře znají,²⁵⁹ ale již Ambrož Milánský ve svém *Hexameronu* tuto skutečnost využívá jako moralizační prostředek, když ponouká k celoživotní monogamii a lásce k partnerovi.²⁶⁰ Něha těchto zvířat je pak patrná i ve výroku, že při spásání neničí celé rostliny, neboť žerou jen nadzemní část, zatímco kořeny nechávají netknuté.²⁶¹

²⁵³ SPUNAR, Pavel, Encyklopedie XIII. století a jejich znalost v Čechách, in: *Umění 13. století v českých zemích. Příspěvky z vědeckého zasedání (2.–14. prosince 1981, Praha)*, Praha 1983, s. 585-596, zde s. 591.

²⁵⁴ Rukopisy XIV A 15 z druhé poloviny 14. století a X A 4 z první čtvrtiny 15. století.

²⁵⁵ Rukopis L 11, nejspíš z roku 1404. Ten navíc vypovídá o laickém zájmu o Tomášovu encyklopedii, neboť tento opis později vlastnil Jan z Rabštejna, diplomat ve službách Jiřího z Poděbrad. P. SPUNAR, Encyklopedie, s. 593.

²⁵⁶ Rukopis 794, který se datuje k roku 1440. H. ŠEDINOVÁ, *Šest knih*, s. 88.

²⁵⁷ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 164.

²⁵⁸ *Ibidem*.

²⁵⁹ Kupříkladu BOUISSOU, Marie-France, Social Relationships in Domestic Cattle under Modern Management Techniques, in: *Bollettino di zoologia* 47, 3-4/1980, s. 343-353, zde s. 347.

²⁶⁰ SV. AMBROŽ – SAVAGE, John J. (ed.), *Hexameron, Paradise, and Cain and Abel*, New York 1961, s. 174.

²⁶¹ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 164.

Dalším významným tématem, spojeným pak především s býky, je bojovnost a síla těchto zvířat. V této souvislosti Tomáš píše, že býci bojují hlavně přední částí těla, tj. předníma nohama, rohy a hlavou, v nichž mají největší sílu. Když je býk podrážděný, metá kolem sebe písek, vyráží rohy vpřed a pohazuje hlavou.²⁶² Rohy ve středověku symbolizovaly jak plodnost a touhu, tak spirituální sílu a náboženské povznesení.²⁶³ V tomto případě se jako vysvětlení jeví pravděpodobněji spíš druhá možnost. Zdá se totiž, že se Tomášův býk nezdráhá svým protivníkům postavit čelem. Síla hovězího dobytka ale není spojená jen touhou po boji, nýbrž především se zemědělstvím – jak ostatně Tomáš podotýká, středověký člověk měl skot především jako „*socium laboris agrique culture*“.²⁶⁴ Právě s přihlédnutím k této informaci je možné interpretovat spor mezi Aristotelem a filozofem Alcinoosem, který Tomáš také reflektuje.²⁶⁵ Podle Alcinoose by bylo lepší, kdyby měl býk rohy na ramenou. Pak by mohl útočit silněji, neboť jejich hlava je slabá. Aristoteles mu oponoval tvrzením, že hlava a krk, který je z tuhého chrupavčitého masa, představují nejsilnější části býkova těla, což dokládá existencí nárožního jha, logicky umístěného tam, kde zvíře disponuje nejmocnější tažnou silou. Rohy na ramenou by naopak v zemědělských aktivitách býkům bránily.²⁶⁶ Pracovní využití býka tak převládlo v důležitosti nad potenciální silou. Bojovnost hovězího dobytka navíc může představovat jistou překážku, neboť Tomáš píše i o tom, že vykastrování býci jsou mírnější a lepší na každou práci, protože jsou zbaveni touhy po rozmnožování.²⁶⁷ V neposlední řadě je nutné zmínit citát ze začátku celého pojednání o těchto zvířatech, který stojí v protikladu k popsané bojovnosti. Býci podle něj totiž bojují velmi tvrdě jen tehdy, pokud je jich mnoho, ale jeden osamocený býk je zbabělý a brzy se vzdá.²⁶⁸ V případě této pasáže je zajímavější hledat alegorický výklad. Již bylo zmíněno, že skot cítí značnou náklonost ke svým druhům. Bible rovněž učí, že skupina je silnější než jednotlivec, jak je například patrné na verších z Knihy Kazatel (4:9-12) či přímo na příběhu sv. Petra, který Krista zradil právě tehdy, kdy ostatní učedníci

²⁶² Ibidem.

²⁶³ MURATOVA, Xénia, Les animaux à cornes dans les manuscrits des bestiaires. Tradition antique et interprétations médiévales, in: POMEL, Fabienne (ed.), *Cornes et plumes dans la littérature médiévale. Attributs, signes et emblèmes*, dostupné online z: <https://books.openedition.org/pur/39954> [cit. 29. 3. 2022].

²⁶⁴ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 165.

²⁶⁵ Zde se Tomáš dopouští chyby, neboť Alcinoos žil ve 2. století př. Kr., tedy až po Aristotelově smrti. Aristoteles tento spor původně vedl s jednou z postav z Ezopových bajek, bohem hany a hlouposti Mómosem. Více o sporu s Mómosem viz CAST, David, Martem van Heemskerck's *Momus Criticizing the Works of the Gods*. A Problem of Erasmian Iconography, in: *Simiolus. Netherlands Quarterly for the History of Art* 7, 1/1974, s. 22-34.

²⁶⁶ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 164.

²⁶⁷ Ibidem.

²⁶⁸ Ibidem.

prehli a on zůstal sám.²⁶⁹ Je tedy možné, že tento citát měl sloužit jako upomenutí na sílu spolupráce a nutnost soudržnosti v komunitě.

Významné symbolické konotace si v případě hovězího dobytka nese plodnost, která je se skotem tradičně spojována již od starověku.²⁷⁰ U Tomáše je velká plodivá síla býků zdůrazněna tvrzením, že kráva zabřezne po jediném páření, respektive dokonce „*uno initu*“, případně připomenutím, že i vykastrovaný býk může ještě jednou oplodnit krávu, neboť mu po kastraci zbývá semeno v penisu.²⁷¹ Podobné zdůraznění plodnosti nemuselo být nutně chápáno záporně. Tomáš ostatně prokazatelně znal *Hexaemeron* sv. Basila, který zmiňuje, že „čím snáze se dají příslušníci toho kterého zvířecího druhu ulovit, tím jsou plodnější.“²⁷² Důvodem tohoto jevu je přirozený úbytek počtu býložravců kvůli útokům šelem, které se naopak množí pomaleji. Basil tuto zákonitost přírody, vytvářející na zemi přirozenou harmonii, vnímal jako důkaz Boží starostlivosti o veškerá pozemská stvoření, a tedy i Boží dobroty, což by dokonale zapadalo do celkové koncepce Tomášovy encyklopedie. Jednalo se totiž o příklad, který mohli dominikáni využít ve svých kázáních proti heretikům jako doklad toho, že svět je dobrý.

Býk však ve středověku symbolizoval mimo jiné i člověka, který žije hříšným životem naplněným smyslovými požitky,²⁷³ a právě tato alegorie je v Tomášově encyklopedii rovněž akcentovaná. V jiné pasáži totiž hovoří o tom, že pokud se setkají dva býci v jednom stádu, bojují mezi sebou a vítěz jejich klání se pak hojně páří s kravami. Když je ovšem tímto pářením unavený a oslabený, jeho předchozí rival využije příležitosti, napadne ho, porazí a začne se před ním pářit se samicemi, aby ho popouzel k hněvu.²⁷⁴ Tento citát lze chápat jako varování před nebezpečími, která s sebou nese sexuální nestřídmost. Záporně také působí informace, že kravám je páření se samci nepříjemné, neboť býčí penis je příliš tvrdý, chrupavčitý a šlachovitý.²⁷⁵

Z Tomášovy encyklopedie dále vyvstává teorie o protikladech a o čtyřech tělních šťávách, která je se propojovala i s křesťanskou symbolikou.²⁷⁶ Takovým způsobem lze číst

²⁶⁹ Lk 22:54-62, Jan 18:15-27, Mt 26:56, 69-75, Mk 66:72. V případě Evangelia podle Jana je Petr doprovázen ještě jedním učedníkem.

²⁷⁰ ROYT, Jan – ŠEDINOVÁ, Hana, *Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*, Praha 1998, s. 138.

²⁷¹ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 164-165.

²⁷² BASIL Z CAESAREJE – KORTEOVÁ, Karla (ed.), *Devět kázání o stvoření světa*, Praha 2004, s. 273.

²⁷³ X. MURATOVA, *Les animaux*.

²⁷⁴ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 165.

²⁷⁵ *Ibidem*, s. 165.

²⁷⁶ Antickou humorální teorii bylo poměrně jednoduché vysvětlit v souladu s křesťanstvím. Vzhledem ke své všemocnosti mohl Bůh snadno stvořit i čtyři šťávy a různě je kombinovat. Humorální teorie byla ve středověku navíc úzce spjatá s úvahami o vlivu přírodního prostředí na stvoření, jak bude později patrné především

pasáž převzatou z Plinia Staršího, podle níž býci ejakulací pravým směrem zplodí samce, zatímco levým směrem samice, i tvrzení, že samice nosí mláďata pouze v pravé části dělohy – a to i tehdy, pokud čekají dvojčata. Podobná úvaha o rozmnožování se v antickém myšlení objevuje již před Pliniem, kdy byla antonyma pravá-levá asociována s protikladem horký-studený. Samci, kteří bývají spojováni s horkostí, se tak logicky váží k horku, zatímco samice k chladu.²⁷⁷ Tato dichotomie dobře odpovídala i středověkému myšlení, v němž levá, podřadnější a „horší“ strana, poukazovala na ženy, které se rovněž vyznačovaly méněcennějším postavením ve společnosti. Protiklad horký-studený doplněný ještě kontrastem vlhký-suchý se eventuálně transformoval do Hippokratova učení o čtyřech tělesných šťávách, mezi něž patří krev (horká, vlhká), hlen (studený, vlhký), žlutá žluč (horká, suchá) a černá žluč (studená, suchá).²⁷⁸

Tuto teorii však lze vztáhnout především na citáty týkající se materiálního užitku, který středověcí lidé z hovězího dobytka měli. Jejich maso je u Tomáše popisováno jako suché, produkující melancholickou, zakalenou a hustou krev (*sanguinem*).²⁷⁹ Ačkoliv je velmi výživné, těžko se tráví, pokud není požito se silným vínem nebo česnekem. Přestože Tomáš hovoří o krvi, na základě užitých přídavných jmen lze soudit, že uvažoval spíše o černé žluči, která byla charakterizována hustou a melancholickou povahou, díky čemuž by pak jeho tvrzení odpovídalo obecné představě, že hovězí maso produkuje v těle černou žluč, která je nejhůře stravitelná, což ale mohou napravit různá koření. Existovalo rovněž mínění, že nerovnováha černé žluči v těle způsobuje kromě hemeroidů a rakoviny také snět' slezinou, onemocnění primárně spojené právě se skotem.²⁸⁰ Možná i tato souvislost s antraxem přizivila představu o tom, že hovězí maso zvyšuje produkci černé žluči v těle, neboť se jednalo o jednu ze dvou nemocí, u níž byl již ve středověku známá přenosnost na člověka.²⁸¹

u Alberta. GLACKEN, Clarence J., *Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteen Century*, Berkeley 1967, s. 265.

²⁷⁷ PREUS, Anthony, Galen's Criticism of Aristotle's Conception Theory, in: *Journal of the History of Biology* **10**, 1/1977, s. 65-85, zde s. 66.

²⁷⁸ BILDHAUER, Bettina, Medieval European Conceptions of Blood. Truth and Human Integrity, in: *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2013, s. S57-S76, zde s. S58.

²⁷⁹ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 164-165. V tomto kontextu je nutné si jen krátce představit antické představy o zpracování potravy, které se doslova podobaly procesu „vaření“, u Aristotela pojmenovaném jako *pepsis*. Podle těchto představ se přijatá potrava v břiše „vaří“ a vzniká z ní střevní míza, z níž se dále v příslušných orgánech vytváří jiné tělní tekutiny včetně krve. Vedlejšími produkty tohoto procesu jsou pak různé výměšky, které z těla odcházejí. VAUGHAN, Theresa, *Women, Food and Diet in the Middle Ages. Balancing the Humours*, Amsterdam 2020, s. 56.

²⁸⁰ MORAND, Anne-France, Humors. Theory of, in: ALBRECHT, Gary L. (ed.), *Encyclopedia of Disability*, dostupné online z: <https://sk-sagepub-com.ezproxy.is.cuni.cz/reference/disability/n419.xml?term=humors> [cit. 5. 9. 2021].

²⁸¹ WASIK, Bill – MURPHY, Monica, *Rabid. A Cultural History of the World's Most Diabolical Virus*, Londýn 2013, s. 51.

Velký podíl však mohl hrát i fakt, že hovězí maso je nejtmaší ze všech díky největší koncentraci myoglobinu.²⁸²

Kravské mléko je u Tomáše popisováno jako studené a husté a údajně nevytéká snadno. Pokud navíc mléko, které vyteče jako první, není hned smícháno s vodou a nechá se srazit, pak je tvrdé jako kámen.²⁸³ Tomáš dále od Basila přebírá informaci, že krev býka je jedovatá.²⁸⁴ Basil tímto tvrzením dokládá, že navzdory svým chybám má každé stvoření svou úlohu a člověk má užívat rozumu, aby se vyhnul všem nebezpečím.²⁸⁵ V tomto kontextu je dobré připomenout, že krev byla křesťany považována za jakési sídlo života, v němž žije duše.²⁸⁶ Středověký člověk tak mohl při konzumaci krve trpět obavami, aby se na něj nepřenesly některé ze záporných vlastností býků, což byla představa tradičně spojená především s jezemím masa. Objevovala se totiž spekulace, že se sněžené zvířecí suroviny stanou součástí lidského těla a na dotyčného se vlastnosti poraženého zvířete přenesou.²⁸⁷ Vzhledem k významu hovězího dobytka ve středověké kuchyni bylo stěží možné zakázat hovězí maso celkově, Tomášova pasáž však může představovat alespoň k varování ohledně jiných součástí jejich těla.

Poslední dvě témata mohou být shrnuta jako zájem o životní cyklus skotu a jeho nemoci a nakonec také kuriozity, které přirozeně nemohly v Tomášově encyklopedii chybět. Tomáš své čtenáře informuje o tom, že se telata rodí po deseti měsících – pokud se narodí dříve, nepřežijí, neboť ještě nemají dostatečně vyvinutá kopyta.²⁸⁸ To mohlo pro dominikány opět značit, že nedokonalosti nemají na tomto světě své místo. Plnou silou hovězí dobytek disponuje v pěti letech a býk se může dožít až dvaceti let. Mezi zajímavostmi se objevuje tvrzení, že u Ambarrů, což byl jeden z keltských kmenů, žije natolik robustní kráva, že je nutné ji dojit ve stoje. Díky tomu ale dává velké množství mléka.²⁸⁹ Z Basila pak Tomáš převzal tvrzení, že dobytčata dokážou poznat blízcí se děšť a v takovém případě se pokojně

²⁸² SEIDMAN, S. C. – CROSS, H. R. – SMITH, G. C. – DURLAND, P. R., Factors Associated with Fresh Meat Color. A Review, in: *Journal of Food Quality* 6, 3/1984, s. 211-234, zde s. 214.

²⁸³ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 165.

²⁸⁴ *Ibidem*, s. 165.

²⁸⁵ BASIL Z CAESAREJE – K. KORTEOVÁ (ed.), *Devět kázání*, s. 151. Tomáš dále pojednává o tom, že se býčí krev nesráží často, protože je přirozeně horká, ale pokud je býk oslaben, pak se srážet začne a tuhne. Tato zpráva odpovídá antickým představám o jedovatosti býčí krve – věřilo se, že její vypití může člověka udusit, protože se rychle sráží. Krev hovězího dobytka se skutečně sráží poměrně rychle, ale nikdy ne do takové míry, aby mohla udusit. Má spíš konzistenci želé. BERNDT ERSÖZ, Susanne, To Drink Bull's Blood. An Analysis of the Story of Midas, in: TSETSKHLADZE, Gocha R. (ed.), *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period*, Lován 2019, s. 93-108, zde s. 94.

²⁸⁶ LURKER, Manfred, *Slovník biblických obrazů a symbolů*, Praha 1990, s. 116.

²⁸⁷ J. E. SALISBURY, *The Beast Within*, s. 44.

²⁸⁸ *Ibidem*, s. 164-165.

²⁸⁹ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 165.

vrací zpět do stájí. Stejně tak rozeznají přicházející jaro a tehdy natahují své hlavy ven, neboť touží jít ven na pastvu.²⁹⁰ Ačkoliv Tomáš morální poučení tradičně vynechává, je možné je převzít od Basila – ten upozorňuje na to, že krávy jednak jednají správně a instinktivně přesně tak, jako by měl každý křesťan dbát na spásu své duše, a jednak že se i hovězí dobytek, nenadaný rozumem, zajímá o věci budoucí, takže i křesťané by se neměli upínat na pozemský život a raději vzhlížet k věčnosti.²⁹¹

4.1.3.2. Kozy v encyklopedii Tomáše z Cantimpré

Podobně jako tomu bylo u hovězího dobytka, také kozy a kozlové jsou u Tomáše spojovány s plodností. Tato asociace je v jejich případě spíše negativní, což je mimo jiné předurčeno i tím, že podobné chápání vychází již z antiky, kdy koza představovala plodnost a tělesnost, zatímco kozlové nespoutanost či přímo chlípnost.²⁹² Na citátech převzatých z Plinia a Isidora je patrné, že se tento obraz přenesl i do středověku a především kozlové začali symbolizovat člověka zotročeného neřestmi.²⁹³ Podle antického polyhistora totiž kozy nedýchají nozdrami, nýbrž ušima, a neustále trpí horečkou, což nejen že činí jejich dech horkým, ale je samotné též velmi vášnivými při páření.²⁹⁴ Od Isidora Tomáš převzal tvrzení, že je kozel chtivé zvíře, které je za každých okolností horlivé k páření a které kvůli touze, co jej spaluje, koulí očima.²⁹⁵ Jejich plodnost lze obecně do jisté míry pojímat jako nepřirozenou, jak je vidno na pasáži původně pocházející od Aristotela, v níž se píše, že v některých blíže nespecifikovaných oblastech žijí kozlové, kteří mají bradavky, dávají mléko a zároveň jsou obou pohlaví, podobně jako je tomu u lidských hermafroditů. Tento kozel pak může kopulovat se samicí a porodit mládě, přičemž takto počaté kůzle se vždy rodí jako samec. V samotném textu se přiznává, že se tento jev neděje přirozeně, ale naopak se jedná o předzvěst různých budoucích událostí.²⁹⁶

Plodnost však nebyla jediným negativním charakteristickým rysem koz a kozlů. Ač je kozel popisován jako zvíře odvážné, bojovné a robustní, Tomáš na základě Plinia poukazuje i na jejich zbabělost. Pokud se totiž nějaký člověk rozhodne popadnout kozu a vytáhnout ji pryč ze stáda, její družky tento výjev jen ochromeně sledují,²⁹⁷ což mohlo být kazateli

²⁹⁰ Ibidem. Zdá se, že zde Tomáš uvádí chybný zdroj a namísto o Ambrože se má jednat o Basila.

²⁹¹ BASIL Z CAESAREJE – K. KORTEOVÁ (ed.), *Devět kázání*, s. 271, 273.

²⁹² J. ROYT – H. ŠEDINOVÁ, *Slovník*, s. 143.

²⁹³ MACIAS VILLALOBOS, Cristóbal – MACIAS FUENTES, Delia, Symbolism of the Goat and its Presence in Picasso's Work, in: *Arts* 6, 3/2017, s. 1-21, zde s. 3.

²⁹⁴ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 119.

²⁹⁵ Ibidem.

²⁹⁶ Ibidem.

²⁹⁷ Ibidem.

interpretováno mimo jiné i jako odmítnutí pomoci bližnímu nebo apatii vůči neštěstí druhého. Kozy jsou navíc kritizovány za to, že svým okusováním zabíjejí stromy a olíznutím činí olivovníky, tradiční symboly míru a odolnosti,²⁹⁸ neplodnými, což pro kozy rovněž není příliš lichotivé. Tomášova encyklopedie mohla kozy v očích středověkých lidí zatracovat i proto, že je údajně může zabít pozření medu, k němuž se ve středověku vázala celá řada symbolů.²⁹⁹ Bůh v Bibli například odpírá med spolu s mlékem hříšníkům, což bylo přeneseně vykládáno tak, že jim odpírá radost.³⁰⁰ Tato tvrzení tak mohla upomínat na hříšnou povahu koz.

Kozy však v encyklopediích nebyly svázány jen s negativními konotacemi, naopak tradičně představovaly celou řadu interpretačních možností včetně těch pozitivních.³⁰¹ Některé z těchto výkladů lze rekonstruovat na základě bestiáře uloženého v Bodleian Library v Oxfordu pod signaturou 764, který uvádí několik pasáží shodných s Tomášovou encyklopedií a který ukazuje, že i zdánlivě obyčejná informace o způsobu života koz může nést symbolický význam. Tomáš na základě *Libro rerum* přebírá tvrzení, že koza je zvíře, které se pase jak v údolích, tak na horách.³⁰² Podle bestiáře koza v tomto případě představuje Krista, který zrovna tak miloval hory, tedy apoštoly a proroky, i údolí, reprezentující církev. Potrava v tomto údolí symbolizovala dobré skutky správných křesťanů.³⁰³ Koza je spojována s Kristem i v souvislosti s pasáží, podle níž kozel již z povzdálí rozpoznává různé lidi, ať už se jedná o lovce nebo o pouhé cestovatele.³⁰⁴ Podobným způsobem byl Kristus schopen předpovídat Jidášovu zradu.³⁰⁵ Při výkladu zvláštního nadání koz vidět ve dne i v noci, respektive v noci dokonce lépe než za světla,³⁰⁶ se koza stala symbolem dokonce i pro samotného Boha, neboť se tak upomínalo na jeho vševědoucnost.³⁰⁷ Stranou jako kuriozita pak stojí detail uvádějící, že lidé, kteří vidí i v noci, se nazývají *nictilopas*, a této schopnosti docílili tím, že pozřeli kozí játra. Symbolicky je možné interpretovat i některé další citáty, které již bestiář opomíjí. Mezi ně patří informace, že v některých oblastech dávají kozy mléko i tehdy, když nejsou březí. Stačí, když jsou jim vemena třena kopřivou,

²⁹⁸ Ibidem; J. ROYT – H. ŠEDINOVÁ, *Slovník*, s. 102.

²⁹⁹ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 119.

³⁰⁰ LEVINE, Etan, The Symbolism of Milk and Honey, in: *ETC. A Review of General Semantics* 41, 1/1984, s. 33-37, zde s. 33.

³⁰¹ C. MACIAS VILLALOBOS – D. MACIAS FUENTES, *Symbolism*, s. 1.

³⁰² TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 118.

³⁰³ BARBER, Richard (ed.), *Bestiary. Being an English Version of the Bodleian Library, Oxford, MS Bodley 764*, Woodbridge 1992, s. 54.

³⁰⁴ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 119.

³⁰⁵ R. BARBER (ed.), *Bestiary*, s. 55.

³⁰⁶ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 119.

³⁰⁷ R. BARBER (ed.), *Bestiary*, s. 55.

a ze struku pak postupně odejde krev, poté tekutina podobná hnisu a nakonec dobré mléko, o nic horší než to pocházející od kojící samice.³⁰⁸ V tomto postupu lze spatřovat proces odpouštění hříchu, kdy je možné kopřivu chápat jako zpověď a dobré mléko jako odpuštění, jehož hříšník dosahuje skrze pokání a přiznání viny. Koza zbavená rohů, údajně dávající více mléka, může reprezentovat napraveného hříšníka, neboť jak již bylo zmíněno v souvislosti s býky, rohy bývaly spojovány s touhou a plodností, tedy s hřešením, v případě koz někdy dokonce s ďáblem.³⁰⁹ Příchod kajícího se hříšníka, v tomto případě kozy, podle veršů Lukášova evangelia v nebi způsobuje větší radost, „mléko,“ než příchod správného křesťana: „Pravím vám, že právě tak bude v nebi větší radost nad jedním hříšníkem, který činí pokání, než nad devadesáti devíti spravedlivými, kteří pokání nepotřebují.“³¹⁰

Krom toho, že Tomáš uvádí i některé další informace o životním cyklu koz jako například to, že nejlepší měsíc pro zabřeznutí je listopad, aby rodily po pětiměsíční březosti v březnu, nebo že mohou vzácně rodit i dvojčata,³¹¹ nutí své čtenáře obdivovat i kozí vynalézavost a chytrost. Z Plinia totiž přebírá citát o tom, že když se dvě kozy potkají na příliš úzkém mostě a nemohou se vzájemně vyhnout ani vycouvat, pak si jedna lehne a nechá druhou kozu, aby přes ni přešla. Na jejich inteligenci naráží též pasáž o kozách žijících na Krétě. Ty po zásahu šípem snědí polej obecnou, druh máty, která z rány šíp vypudí.³¹² Tento poznatek měl ve středověku přinejmenším dvě odlišné symbolické interpretace. Podle Ambrože toto chování svědčí o tom, že je příroda nadána přirozenými instinkty, díky čemuž zvířata dokážou poznat, co je pro ně dobré a co škodlivé, stejně jako by to měl rozpoznat každý křesťan.³¹³ Stejně vysvětlení se dá aplikovat i na chytré řešení situace na mostě. Druhý výklad nabízí opět bestiář, podle něhož křesťané poranění od hříchu prchají ke Kristu, který jim pomůže se vyléčit pomocí zpovědi a odpuštění.³¹⁴

Poslední velkou kategorií, které se Tomáš věnuje, jsou suroviny získávané z koz i způsoby, jakými jsou využívány, nebo na co je naopak třeba dávat pozor. Kapitola o kozách je v tomto směru totiž zajímavá tím, že do ní Tomáš zahrnuje i celou řadu varování. Upozorňuje například na to, že kozí žluč a krev ničí veškeré tělesné ochlupení nebo že výpary z kozí kůže způsobují letargii, epilepsii a mohou člověka dokonce udusit. Jestliže by někdo držel spálený kozí roh pod nosem umírajícího člověka, dotýčný by v takovém případě

³⁰⁸ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 118.

³⁰⁹ X. MURATOVA, *Les animaux*.

³¹⁰ Lk 15:7.

³¹¹ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 118.

³¹² *Ibidem*, s. 119.

³¹³ SV. AMBROŽ – J. J. SAVAGE (ed.), *Hexameron*, s. 97.

³¹⁴ R. BARBER (ed.), *Bestiary*, s. 56.

ihned zemřel. Některé z těchto materiálů však mají i pozitivní efekt. Spálené kozí rohy totiž nepřivolávají jen smrt, naopak mohou rovněž zahánět hady. Vypití kozí krve vyléčí otravu jakýmkoli jedem, který byl pozřen stejným způsobem. Kozí krev je přisuzována velká ušlechtilost, neboť čerstvá a horká krev dokáže zničit i diamant, kámen nezničitelný jakýmkoli kovem.³¹⁵ Tato zajímavost jednak opět odkazuje na Krista, který dokáže skrze přijímání vstoupit do každého srdce a obměkčit ho,³¹⁶ jednak na hříšníka, který se proléváním své „krve,“ tedy slz, kaje za své spáchané hříchy.³¹⁷

4.1.3.3. Prasata v encyklopedii Tomáše z Cantimpré

Prasata jsou v encyklopedii Tomáše z Cantimpré vykreslena především v negativním světle. To vystává již z prvního citátu, převzatého z *Liber rerum*, podle něhož se jedná o zvířata divoká a špinavá, která se nejraději zdržují na bahnitých a nečistých místech, a pokud je někdo umyje, pak se ve špíně ihned znova vyráchají.³¹⁸ Díky této představě prasat jako špinavých tvorů, do velké míry přetrvávající i dodnes, navazuje Tomáš ve svém textu na Bibli, neboť sv. Petr ve svých listech píše o totožném fenoménu: „Umytá svině se znovu válí v bahně.“³¹⁹ Ve středověku byl však tento obraz ještě hlouběji rozvíjen. Tato domácí zvířata totiž na základě této pasáže začala zobrazovat všechno nečisté včetně hříšníků a heretiků, kteří odmítali očistit svou duši a raději se vraceli zpátky k životu ve hříchu.³²⁰ Tento symbolický výklad byl jeden z mnoha, které odsoudily prasata k tomu, aby se k nim vázaly především negativní konotace.

Důležitým motivem, který Tomáš s prasaty asociuje, je jejich plodnost, v jejich případě chápána především záporně, díky čemuž kapitola o praseti představuje do jisté míry varování před přílišnými požitky tělesného potěšení. Jinak totiž nelze pohlížet na pasáž převzatou z Plinia, v níž antický polyhistor tvrdí, že svině mohou být pářením natolik unešené a ochromené, že mohou člověka roztrhat na kusy, zvláště pokud je oděný v bílém oblečení.³²¹ Tento úryvek lze chápat jako útok chtíče a nestřídmosti na čistotu a nevinnost, tradičně symbolizovanou bílou barvou,³²² stejně jako odraz obecně známého poznatku, že dospělé prase je schopné zabít člověka, případně jej dokonce sežrat.³²³ Celý citát pak ještě

³¹⁵ Ibidem.

³¹⁶ B. BILDHAUER, *Medieval European Conceptions*, s. S68.

³¹⁷ R. BARBER (ed.), *Bestiary*, s. 83.

³¹⁸ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 110.

³¹⁹ Pt 2:22.

³²⁰ R. BARBER (ed.), *Bestiary*, s. 84.

³²¹ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 110.

³²² PASTOUREAU, Michel, *Dějiny symbolů v kultuře středověkého západu*, Praha 2018, s. 135-136.

³²³ J. KREINER, *Legions*, s. 37.

rozvíjí rada, že jejich hněv je možné klidnit pokropením pohlavních orgánů něčím kyselým, respektive octem.³²⁴ Ocet, tedy zkyslé víno, mimo jiné představoval léčivý prostředek, který sice zprvu ubližuje, ale brzy začne účinkovat jeho léčivá síla, a v přeneseném duchovním smyslu tedy symbolizoval vykonání oběti, která však slibuje pozdější spásu.³²⁵ Jak se tedy zdá, toto doplnění mohlo dávat naději i skutečně zatraceným stvořením, která se svým utrpením rovněž mohla dobrat spásy.

S prasaty je spojována nejen neustálá touha po páření,³²⁶ ale též nezvyklá plodivá síla, jak sám Tomáš explicitně tvrdí o kanci, který jí údajně oplývá i tehdy, když je tlustý,³²⁷ čímž vytváří výjimku mezi domácími zvířaty, obezitou obvykle sterilizovanými. Kanec je pak schopný páření již od sedmi měsíců věku a potomky plodí do tří let, kdy to údajně již dále není možné.³²⁸ To však může být bráno i jako jakési ospravedlnění typické zabijačkové praxe, kdy byla valná většina prasat ve středověku porážena nejpozději do tří let, neboť během této doby dosahují své maximální možné váhy i masné produkce,³²⁹ a nemělo tedy význam je chovat a vykrmovat po delší čas. Pokud se kanci spáří s prasnicemi jako příliš mladí, pak plodí velmi špatná selata.³³⁰ Svině jsou naopak plodné celý svůj život, neboť podle Aristotela mohou rodit selata až do 15 let, zatímco stejné časové rozpětí uvádí pasáž přejatá z Plinia jako jejich dobu života.³³¹ Důležité však je si uvědomit, že všechny tyto informace poukazují na jakousi nepřirozenost jejich sexuálního života – stručně řečeno, kanci nejsou nijak limitováni svou tělesnou konstitucí jako ostatní zvířata a navíc jsou schopni páření příliš brzo, kdy plodí špatné potomstvo, zatímco svině rodí po nezvykle dlouho dobu. I tyto informace tak mohly celkově vytvářet negativní obraz o prasatech. V kontextu jejich plodnosti je ještě nutné poukázat na poměrně trefné pozorování sexuálního chování u prasat: podle Tomáše totiž kanec, který je rozrušen, respektive pravděpodobně vzrušen přítomností samice, drží uši ve vztyčené a pozorné poloze a uvolní je až tehdy, kdy samice odejde z jeho blízkosti.³³² Tomáš si zde všímá skutečného fenoménu, ačkoliv

³²⁴ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 110.

³²⁵ GALAR, Eva, Les condiments dans les proverbes de Correas. L'huile, le vinaigre et le sel, in: *Les Cahiers de Framespa* 10, 2012, odstavec 25, dostupné online z: <https://doi.org/10.4000/framespa.1566> [cit. 28. 12. 2021].

³²⁶ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 111.

³²⁷ *Ibidem*.

³²⁸ *Ibidem*, s. 110-111.

³²⁹ J. KREINER, *Legions*, s. 15.

³³⁰ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 111.

³³¹ *Ibidem*.

³³² *Ibidem*.

zaměňuje pohlaví, protože vztyčené uši jsou dobrým indikátorem říje a sexuálního zájmu u sviní, nikoli u kanců.³³³ Převést si tuto představu i na samce ale zřejmě nebylo těžké.

Tato pasáž však není jediným pravdivým přírodovědným pozorováním. Z Aristotela totiž Tomáš přebírá poznatek, že svině dává po porodu první struk prvorozenému mláděti.³³⁴ V případě domácích prasat se skutečně vytváří jakási hierarchie založená na kojení a na pořadí jednotlivých struků, která se formuje během prvního týdne života selat. Sele, které je nejvíce dominantní, obvykle saje z prvního struku, který nabízí kvalitnější a výživnější mléko, díky čemuž nabírá rychleji váhu, a z vrhu tak bývá největší a často i nejdominantnější.³³⁵ Tento postřeh poměrně dobře odpovídá privilegovanému postavení, kterého se v Bibli dostává nejen prvorozeným synům, ale též zvířatům. Ta mají totiž být vyhrazena samotnému Bohu: „Všichni samečci, které tvůj dobytek vrhne nejprve, budou patřit Hospodinu.“³³⁶ Svině tak může poukazovat na to, že si i nečisté zvíře uvědomuje náboženské zákonitosti, protože preferuje první mládě patřící Bohu, ačkoliv u Tomáše je pohlaví vynecháno. Podobně výstižně Tomáš pojednává i o hierarchické struktuře dospělého stáda vepřového dobytka, neboť popisuje, že každé stádo má svého vůdce, který má nad ostatními moc díky své síle, a nahradit ho může jen takové prase, které je silnější a porazí jej díky tomu v boji. Pokud se tak stane, neodkladně se staví do čela tento nový jedinec.³³⁷ V prasečím stádu je opravdu ustanovená hierarchická struktura, na jejímž vrcholu se nachází jedno dominantní prase, často samice, která zbytek vede, ale bojem může být o svou pozici připravena.³³⁸

Toto pozorování založené na empirii však zdůrazňuje další charakterový rys, který byl s prasaty rovněž spojován, tedy jejich sklony k násilí a jejich nebezpečnost. Již bylo poznamenáno, že ve svém vzteku mohou představovat nebezpečí i pro člověka, jako mnohem šokující informace však muselo působit tvrzení, že svině jsou schopny roztrhat i své vlastní potomky. Takové samice jsou prý nejhorší.³³⁹ Již od antiky bylo známé, že svině

³³³ MCGLONE, John J. a kol., Understanding Sow Sexual Behavior and the Application of the Boar Pheromone to Stimulate Sow Reproduction, in: ARAL, Faruk (ed.), *Animal Reproduction in Veterinary Medicine*, Londýn 2021, s. 37-58, zde s. 40-41.

³³⁴ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 111.

³³⁵ LANDBERG, Gary M. – DANENBERG, Sagi, Social Behaviour of Swine, in: *MSD Manual. Veterinary Manual*, dostupné online z: <https://www.msdrvvetmanual.com/behavior/normal-social-behavior-and-behavioral-problems-of-domestic-animals/social-behavior-of-swine> [cit. 28. 12. 2021].

³³⁶ Gn 13:12.

³³⁷ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 111.

³³⁸ J. KREINER, *Legions*, s. 30.

³³⁹ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 111.

sežerou i vlastní mládě, pokud jsou hladové.³⁴⁰ Není pochyb o tom, že na tuto infanticidu bylo pohlíženo negativně.

Tomáš se věnuje také několika prasečím neduhům. Jedním z nich je například nemoc, která se nazývá *brancos* a která často ve velkých vedrech postihuje prasata na uších, nohách a na ocase, vzácně pak i na jiných částech těla. Způsobuje, že na postižených místech začne uhnívat maso a hniloba se postupně rozšiřuje i do dalších částí těla, dokud nedoputuje do plic, což prase zabije. Jedinou záchranu představuje amputace napadené končetiny.³⁴¹ Zdá se, že podle Tomášovy encyklopedie horko prasatům obecně nesvědčí. Mimo jiné je totiž nutí k odpočinku víc, než je jim přirozené, ale zároveň je v takovém stavu paradoxně ohrožuje nedostatek spánku. Takto oslabené prase se pak oddává spánku škodlivému a letargii. Pokud z tohoto stavu není probuzeno, může i zemřít.³⁴²

4.1.4. Bartoloměj Anglický

Bartoloměj je z vybraných encyklopedistů jediným františkánským mnichem mezi dominikány. O jeho životě, především pak o jeho začátku, toho není mnoho známo a jeho původ je předmětem mnoha debat. Badatelé se totiž neshodnou na tom, jestli se jednalo o Angličana, Francouze, Burgund'ana, nebo jestli svůj přídomek nezískal jednoduše tak, že byl součástí „anglického“ národa na pařížské univerzitě. Není jisté ani to, kde nabyl své vzdělání: jako dvě možnosti se jeví Chartres nebo Oxford.³⁴³ Bezpochyby lze však říct, že asi od roku 1220 učil na univerzitě v Paříži, odkud byl v roce 1231 nebo 1232 poslán spolu s Janem Anglickým do Saska, aby vyučoval ve františkánském klášteře v Magdeburku, založeném roku 1223 poté, co se františkáni rozhodli vytvořit samostatnou saskou provincii a v Magdeburku ustanovit *studium provinciale*. Roku 1262 se stal provinciálním ministrem této oblasti, kterým zůstal až do své smrti roku 1272.³⁴⁴ Pro téma středověkých encyklopedií na území zemí Koruny české je na místě rovněž podotknout, že Michael Seymour ztotožňuje Bartoloměje Anglického s Bartolomějem Pražským, provinčním ministrem františkánského řádu v letech 1255–1256 v nově vzniklé česko-polské provincii.³⁴⁵

³⁴⁰ J. KREINER, *Legions*, s. 28.

³⁴¹ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 111.

³⁴² *Ibidem*.

³⁴³ KEEN, Elizabeth, *The Journey of a Book. Bartholomew the Englishman and the Properties of Things*, Canberra 2011, s. 1.

³⁴⁴ DRAELANTS, Isabelle, Bartholomeus Anglicus – Bartholomew the Englishman, in: *Routledge Medieval Encyclopedia Online*, dostupné online z: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-03333840> [cit. 17. 10. 2021].

³⁴⁵ E. KEEN, *A Journey*, s. 11.

Svůj spis *De proprietatibus rerum* sepsal Bartoloměj někdy mezi lety 1230–1247 jako úvod k Bibli a jako pomůcku kazatelům při sepisování kázání, a proto se zaměřoval na přírodní jevy, zvířata a rostliny uvedené ve Stvoření. Struktura jeho práce je poměrně klasická, neboť následoval příkladu Isidora Sevillekého a Hrabana Maura. Celkem devatenáct knih započal Bartoloměj pojednáním o nehmotném světě, tedy o Bohu, andělech a o duši. Následně svou pozornost přesunul na člověka a na různé záležitosti, co se k lidskému tělu váží. V sedmé knize se věnoval nemocem jejich léčení, v dalších knihách se zabíral časem a kosmickými tělesy. Od desáté knihy Bartoloměj popisoval výhradně jen sublunární sféru, rozdělenou podle příslušnosti ke čtyřem elementům, které již od antiky různými kombinacemi údajně utvářely svět: oheň, vzduch, voda a země, do níž v 18. knize spadá i pojednání o zvířatech, které je již vnitřně uspořádané abecedně podle jednotlivých zvířat. Poslední 19. kniha se zabírá každodenními záležitostmi a praktickými otázkami.³⁴⁶

Bartolomějův spis byl oblíbený již od svého vzniku a stal se snad nejoblíbenější encyklopedií středověku, přičemž vrchol jeho popularity leží kolem roku 1300. Text si však uchoval svou oblibu až do 17. století, o čemž svědčí 52 tištěných edicí. První vernakulární překlad se objevil možná již v roce 1260, kdy anonymní autor přeložil patnáctou knihu o geografii. Postupně se ale začaly objevovat i různé verze kompletního díla. Poprvé byla encyklopedie ve své úplnosti přeložena na začátku 14. století, a to do italštiny, roku 1374 vznikl překlad do francouzštiny pro Karla V. a na konci 14. století přeložil John Trevisa celý text do angličtiny. Mezi další vernakulární jazyky, do nichž bylo *De proprietatibus rerum* přeloženo, patří holandština a kastilština.³⁴⁷

Přítomnost Bartolomějova spisu v Českých zemích se částečně povedlo doložit Haně Šedinové na základě rukopisu roudnického kanovníka Matouše Berana pojmenovaný *De animalibus*, který je datovaný k roku 1431. Vzhledem k tomu, že se Matoušovo pojednání do velké míry shoduje s Bartolomějovým textem, je zřejmé, že Matouš buďto čerpal z opisu Bartolomějovy encyklopedie, nebo z některého nám neznámého textu, který byl však na původní encyklopedii úzce závislý. Přímou souvislost dokládají především pasáže, které Matouš převzal od Bartoloměje takřka beze změny.³⁴⁸ Další stopa po Bartolomějově encyklopedii na českém území se nachází v katalogích knihoven jednotlivých kolejích pražské univerzity. Na Koleji českého národa je totiž *De proprietatibus rerum* uváděno ve

³⁴⁶ I. DRAELANTS, Bartholomeus.

³⁴⁷ Ibidem.

³⁴⁸ ŠEDINOVÁ, Hana, Spis *De animalibus* v rukopise Národní knihovny I F 35 a jeho inspirační zdroje. In: *Ubi est finis huius libri deus scit. Středověká knihovna augustiniánských kanovníků v Roudnici nad Labem*, Praha 2015, s. 147-155, zde s. 147-149.

dvou rukopisech, přičemž jeden z nich se dokonce dochoval dodnes v Národní knihovně pod signaturou V A 16.³⁴⁹ Jeden z rukopisů encyklopedie pocházející ze 14. století je uložený rovněž v Knihovně pražské metropolitní kapituly pod signaturou L. LV./2.³⁵⁰

4.1.4.1. Hovězí dobytek v encyklopedii Bartoloměje Anglického

Bartolomějův a Tomášův výklad o hovězím dobytku se do velké míry překrývá, což lze říct i o dalších zvířatech i encyklopedistech, kteří budou zmíněni následně. Nejen u Bartoloměje se tedy ve výkladu zaměřím zejména na informace nové a pozměněné, případně takové, které sice předchází encyklopedie obsahovaly, ale ve výkladu zahrnuty ještě nebyly, aby bylo dosaženo určité vyváženosti jednotlivých podkapitol. Kapitulu o hovězím dobytku, rozdělenou do pěti částí (*De bove, De iuvenca, De tauro, De Vacca, De Vitulo*),³⁵¹ počíná Bartoloměj zpravidla etymologickým vysvětlením jména daného zvířete, které převzal od Isidora a které Tomáš ve své encyklopedii opomíjí. Býk, *taurus*, údajně získal své pojmenování podle toho, že dupe po zemi,³⁵² pojem pro mladý kus hovězího dobytka, *iuvenca*, odvozuje od boha Jupitera, kterému byli obětováni především mladí býčci,³⁵³ a tele, *vitulus*, se nazývá podle latinského *virore aetatis*, tedy podle svého mládí a energie, s níž se po narození samo zvedne, aby se napilo z vemene své matky, která je jazykem pečlivě očistí.³⁵⁴

Především u býků je u Bartoloměje opět akcentována jejich bojovnost, a to hlavně v souvislosti s indickými býky, které encyklopedie popisuje jako červené (*fulvus*), divoké a rychlé. Podle Bartoloměje jsou nepoddajní a jen stěží přemožitelní, obzvláště díky silné kůži na zádech, od níž se odrážejí veškeré zbraně.³⁵⁵ I obyčejný domácí býk však podle Bartoloměje tvrdě bojuje s ostatními a jedním z rysů, který poukazuje na dobrý kus, je rovněž připravenost k boji.³⁵⁶ Jistá divokost, spojená navíc s hříšností, je přisuzovaná i samicím. Kráva je sice normálně zvíře hravé a živé (*lascivum et luxuriosum*), ale doba páření je činí divokými natolik, že je nedokážou zkrotit ani pastýři. Jejich touha se pak

³⁴⁹ SILAGIOVÁ, Zuzana – ŠMAHEL, František (edd.), *Catalogi librorum vetustissimi universitatis pragensis*, Turnhout 2015, s. 127.

³⁵⁰ PODLAHA, Antonín, *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapitoly pražské. 1. díl A-E*, Praha 1910, s. 233, č. 1300.

³⁵¹ Bartolomějova encyklopedie obsahuje ještě dvě kapitoly, které se týkají hovězího dobytka, *De Bubalo* a *De vacca agrestis*, v nichž se ale věnuje divokým druhům, a proto zde nejsou zahrnuty. BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1022-1023, 1123.

³⁵² *Ibidem*, s. 1019.

³⁵³ *Ibidem*, s. 1080.

³⁵⁴ *Ibidem*, s. 1123-1124.

³⁵⁵ *Ibidem*, s. 1116.

³⁵⁶ *Ibidem*.

projevuje oteklými slabinami a krávy v tomto stavu neustále bučí, následují býky a zřejmě je i popouzí.³⁵⁷

Bartoloměj ale upozorňuje na to, že býk může být této divokosti zbaven kastrací, kterou lze symbolicky vykládat jako odmítnutí světských radostí života, respektive hříchů – po kastraci se totiž údajně zvětšuje tělesná konstituce volů, jejich rohy, ušlechtilost i síla. Divokost díky ní nahrazuje poddajnost, klid a větší příchyllost k práci, sic je kastrace též spojovaná s větší lenivostí.³⁵⁸ Býci by měli být vykleštěni někdy po jednom roce života, jinak budou ve své dospělosti malí, přičemž Bartoloměj dokonce popisuje i samotný proces, jak sterilizace probíhá.³⁵⁹ Mladé býky a volky je navíc možné krotit samotným zapojením do práce, kdy jsou zapřaženi do těžkého jha a pobízení bodcem na dobytek, aby byli nuceni následovat staršího vola.³⁶⁰ Obecně je však nutné zvířata krotit do tří let života – potom je již příliš pozdě, předtím zase brzy.³⁶¹ V případě indických býků pomáhá ke zklidnění přivázání k fikovníku, neboť pak se býk stane pokorným.³⁶² K tomuto tvrzení se váží dva alegorické výklady: fikovník mohl představovat buď Krista, který krotí svým příkladem vše pyšné a zlostné, případně Pannu Marii, svou mateřskou láskou usměrňující býka, tedy Krista.³⁶³ V případě telat a samic je akcentována i něha. Tele totiž údajně miluje svou matku, kterou pozná podle jejího bučení, následuje ji a saje mléko ze struku. Když je napité, je spokojené a poskakuje okolo, ale nevzdaluje se od své matky.³⁶⁴ Stejně tak je u krav zdůrazňována i příchyllost k vlastnímu druhu. Bartoloměj totiž tvrdí, že pokud se vzdálí od stáda, často umírají, neboť je napadnou šelmy.³⁶⁵ Zdá se, že tato pasáž mohla představovat nabádání k pospolitosti komunity a zároveň varováním před odpadnutím od církve, protože takoví lidé jsou odsouzeni k záhubě, jak varuje sv. Petr: „Ti lživí učitelé však jako nerozumná zvířata, určená od přírody za kořist a na porážku, rouhají se tomu, co neznají; zahynou ve své zkaženosti.“³⁶⁶

Bartoloměj nabízí i několik chovatelských rad. V první řadě říká, že ušlechtilého býka lze rozeznat na základě přísného výrazu ve tváři, chundelatých uší a těla uzpůsobeného k boji.³⁶⁷ Aby býk ztloustnul, měl by být krmen trávou, obilím a bylinami, což mu však může

³⁵⁷ Ibidem, s. 1122.

³⁵⁸ Ibidem, s. 1019-1020.

³⁵⁹ Ibidem, s. 1124.

³⁶⁰ Ibidem, s. 1080.

³⁶¹ Ibidem, s. 1124.

³⁶² Ibidem, s. 1116.

³⁶³ J. ROYT – H. ŠEDINOVÁ, *Slovník*, s. 98.

³⁶⁴ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1124.

³⁶⁵ Ibidem, s. 1122.

³⁶⁶ 2Pt 1:12.

³⁶⁷ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1116.

způsobit i nadýmání.³⁶⁸ Kuriózní radu představuje idea, že hovězí dobytek tloustne omýváním horkou vodou nebo že býk může přibrat poté, co je naříznuta jeho kůže, aby pod ní mohl být foukán vzduch rákosovou trubičkou.³⁶⁹ Býci i krávy se mnohou pářit již v jednom roce, případně již v osmi měsících, a dožívají se až 15 let. Pokud jsou však kastrování, pak mohou žít až dvacet let,³⁷⁰ což mohlo představovat dobrý příklad pro nabádání k životu v odříkání. Pro Bartoloměje hraje též značnou roli využití hovězího dobytka jako tažné síly – upozorňuje na to, že krávy pracují lépe, když jsou zapřaženy za rohy, nikoli za krk, díky čemuž se k práci hodí především kráva s rovnými rohy.³⁷¹ Jejich přichylnost ke jhu slouží Bartolomějovi rovněž jako varování před zahálkou. Příliš tlustá kráva totiž odmítá táhnout pluh, polehává ve své vlastní špíně a tloustne. Čím má méně práce, tím se stává línější a pomalejší.³⁷²

Bartoloměj se rovněž poměrně hodně věnuje využití různých částí těla hovězího dobytka. V první řadě připomíná antický zvyk obětovat dobytče bohům. Dále píše, že krávy jsou užitečné k práci na poli a že jejich maso, kůže i exkrementy mají mnoho různých účelů – obecně Bartoloměj podotýká, že na hovězím dobytku není nic, co by člověku nebylo užitečné mnoha způsoby. Jejich zahřáté a namočené rohy jsou podle Bartoloměje tvárné a lze z nich vyrobit celou řadu nádob i nástrojů včetně luceren, brnění a částí šípů.³⁷³ Krávy přirozeně dávají i dobré mléko, ale pouze poté, co se otelí – pokud mají mléko předtím, není příliš kvalitní a je ho málo.³⁷⁴ V případě mladých býčků a volků specifikuje též maso, které je více suché a melancholické než telecí, neboť dobytek se v tomto věku již nekojí, ale zároveň je vlhčí, teplejší a křehčí než maso dospělých býků, neboť se stále ještě věkově blíží více k telatům než k dospělým kusům.³⁷⁵

Zajímavostí v jeho výkladu je pasáž o mořském teleti, které údajně žije ve vodě a své pojmenování dostalo podle toho, že bučí jako tele. Toto zvíře však vychází i na souš za pomoci svých ploutví, a to tehdy, když se chce pářit. Kromě rány do hlavy je těžké toto tele, pravděpodobně tuleně nebo lachtana, zabít. Druhou kuriozitou je povídání o jakémsi černém flíčku, respektive neštovičce (*pistula*), která se může objevovat na čele telat a kterou jejich matky vykusují, neboť jinak je s tímto flíčkem nepustí ke svým strukům.³⁷⁶ Bartoloměj navíc věnuje samostatnou kapitolu pastýřům hovězího dobytka po názvem *De bubulco*. Kromě

³⁶⁸ Ibidem.

³⁶⁹ Ibidem, s. 1019, 1116. Objevuje se již u Tomáše, viz TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 165.

³⁷⁰ Ibidem, s. 1122.

³⁷¹ Ibidem, s. 1019.

³⁷² Ibidem, s. 1122-1123.

³⁷³ Ibidem, s. 1020.

³⁷⁴ Ibidem, s. 1122.

³⁷⁵ Ibidem, s. 1081.

³⁷⁶ Ibidem, s. 1124.

toho, že vyjmenovává všechny různé povinnosti, které pasáci mají, zmiňuje též, že krávy a jeleni mají rádi příjemné melodie, případně pískání, které je klidní a zároveň pobízí k práci.³⁷⁷

4.1.4.2. Kozy v encyklopedii Bartoloměje Anglického

Bartoloměj o kozách referuje ve třech kapitolách: *De capra*, *De hirco* a *De haedo*. I k nim přináší několik nových, případně pozměněných informací. Opět se vrací k Isidorovým *Etymologiím*, když tvrdí, že latinské označení jak pro kozy domácí, tak pro kozy divoké, *capra* a *caprea*, pochází od spásání větviček a listů, tedy od latinského *carpere*,³⁷⁸ a od stejného slova se odvozuje i pojmenování pro kozla, *caper*.³⁷⁹ Název pro kůzle *haedo* vychází od jezení, tedy *edende*.³⁸⁰

Z důležitých motivů Bartoloměj na rozdíl od Tomáše zcela opomíjí kozí chytrost a vynalézavost, ba naopak tvrdí, že jsou stejně jako ovce hloupé natolik, aby samy netrefily na pastvu a z pastvy pryč. Pokaždé je na určené místo musí někdo odvést a zase dovést zpět.³⁸¹ Tato pasáž mohla symbolicky ilustrovat význam Krista jako pastýře, bez něhož jsou věřící ztraceni.

Na druhou stranu se však i Bartoloměj se vrací k motivu plodnosti. Obraz plodivé síly koz vystává z tvrzení, že kozy žijí deset až jedenáct let a mohou se pářit až do smrti,³⁸² což si poněkud odporuje s Tomášem, který tvrdí, že kozy mohou rodit jen osm let.³⁸³ Přírozené vysvětlení této diskrepance leží v odlišných zdrojích: zatímco Tomáš citoval Plinia, Bartoloměj vycházel z Aristotela. Dalším možným výkladem je respektovat obě informace a chápat Bartolomějův citát tak, že se kozy páří i poté, co již nemohou rodit mláďata, což by jen přiřivovalo ideu kozí chlípnosti, o níž Bartoloměj v souvislosti s kozly ostatně také hovoří a s níž na základě Isidora spojuje i jméno *hircos*. Slovo *hirquus* totiž označuje oční koutky a kozel si jméno vysloužil již zmíněným koulením očima, způsobeným jeho chtivostí.³⁸⁴ Z Aristotela pak Bartoloměj přebírá citát, v němž se tvrdí, že pokud koza počne proti zafoukání severního větru, zplodí samce, zatímco pokud se tak stane proti jižnímu větrem, pak se koze narodí samice.³⁸⁵ Tato teorie je opět spojená s učením o čtyřech

³⁷⁷ Ibidem, s. 1021.

³⁷⁸ Ibidem, s. 1033.

³⁷⁹ Ibidem, s. 1076.

³⁸⁰ Ibidem, s. 1065.

³⁸¹ Ibidem, s. 1034.

³⁸² Ibidem, s. 1033.

³⁸³ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 118.

³⁸⁴ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1076.

³⁸⁵ Ibidem, s. 1033.

tělesných šťávách. Severní vítr byl vnímán jako suchý a teplý, odpovídající tedy mužskému principu, zatímco jižní vítr koresponduje s ženským principem, protože je studený a vlhký.³⁸⁶ Bartoloměj navíc ještě dodává, že samice pohlíží k severu kdykoli, když se chtějí pářit.³⁸⁷ Jedním z důvodů může být fakt, že při foukání severního větru je pro ně snazší zabřeznout,³⁸⁸ případně se však mohlo jednat o touhu kozy po mužském potomkovi. Je paradoxní, že na rozdíl od protikladů pravá-levá, kdy byl pravý-mužský princip chápán pozitivněji, je tomu v tomto případě naopak – křesťanství se severem spojovalo zlo a ďábla, zatímco na jih bylo nazíráno ve výrazně pozitivnějším světle.³⁸⁹ Bartoloměj také upozorňuje na to, že se kozel může pářit již od prvního roku života a mláďata, která zplodí jako úplně první, jsou nejlepší.³⁹⁰ Pokud ale příliš ztloustne, pak se méně rozmnožuje,³⁹¹ protože má méně semene. Taková zvířata bývají porážena, nebo pastýři vyhladověna, aby zhubla.³⁹² V této pasáži by bylo možné vidět varování před nestřídmým životem spojené s upozorněním, že lidé oddávající se hříchu obžerství nemusí být schopní mít v budoucnu děti, což byla rozšířená představa asociovaná s obezitou.³⁹³ Kladně Bartoloměj vnímá kůzлата, která popisuje jako zvířata mírná, hravá a neškodná, která bývala ve starověku obětována.³⁹⁴ V takovém případě mohlo kůzle odkazovat ke Kristovi.

Bartoloměj zpravuje i o některých morfologických rysech zvířete – informuje totiž například o tom, že některé kozy mají nezvykle velké uši, podobně jako se u některých beranů objevují výjimečně tlusté ocasy.³⁹⁵ Bartoloměj zde zřejmě hovoří o ovcích tlustoocasých, vyskytujících se v sušších a méně zelených regionech, které mají tendence ukládat tukové zásoby do podkožního vaziva svých ztlustělých ocasů, aby se zde tuk, jakási zásobárna energie, uchoval pro nepříznivá období.³⁹⁶ Rozdílný tvar uší, které jsou převislé

³⁸⁶ IRBY, Georgia L., *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome*, Hoboken 2016, s. 303.

³⁸⁷ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1033.

³⁸⁸ LEUNISSEN, Mariska, „Becoming Good Starts with Nature.“ Aristotle on the Moral Advantages and the Heritability of Good Natural Character, in: *Oxford Studies in Ancient Philosophy* **44**, 2013, s. 99-128, zde s. 109.

³⁸⁹ GORDON, B. L., Sacred Directions, Orientation, and the Top of the Map, in: *History of Religions* **10**, 3/1971, s. 211-227, s. 221.

³⁹⁰ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1076.

³⁹¹ O tomto jevu zpravuje již Tomáš z Cantimpré ve své encyklopedii. TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 118.

³⁹² BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1076.

³⁹³ T. VAUGHAN, *Women*, s. 167-168. Obezita nebyla ve středověku odsuzována z hlediska estetického, ale z hlediska zdravotního a morálního.

³⁹⁴ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1066.

³⁹⁵ Ibidem, s. 1076.

³⁹⁶ DAVIDSON, Alan, *The Oxford Companion to Food*, Oxford 1999, s. 290.

a velké, je dodnes typický pro kozy v subtropickém a tropickém podnebním pásu.³⁹⁷ Zprávy o podobných, pro Evropany nezvyklých rysech, se objevují i v českých cestopisech.³⁹⁸ Kůzlata jsou podle Bartoloměje zas masitá a tučná.³⁹⁹

Zajímavý rozdíl mezi Tomášem a Bartolomějem tkví v pasáži, která se týká využití koz. Bartoloměj totiž neuvádí žádné negativní jevy spojené s produkty, které lze z koz získat, naopak udává výčet toho, jak moc jsou člověku užitečné: hladovějící mohou nakrmit svým mlékem a masem, šatí člověka svou kůží či vlnou, zlepšují půdu svými exkrementy a močí a ještě k tomu lze z jejich těla získat celou řadu různých léčivých prostředků. Podobně, ale podrobněji než Tomáš upozorňuje na to,⁴⁰⁰ že kozí krev smíchaná s morkem neutralizuje řadu jedů včetně uštknutí hadů a škorpiónů. Dále lze zmínit například kozí játra, která léčí lepru (*elephantiam*),⁴⁰¹ případně pomáhají po kousnutí vzteklého psa,⁴⁰² zatímco na bolest uší do nich stačí nakapat horkou kozí moč.⁴⁰³ Za prakticky jedinou neúčinnou věc z koz tak Bartoloměj považuje kozlí maso, které je podle něj nejhorší na stravení a nejtvrší, obzvláště pak, pokud je zvíře staré. O něco lepší maso mají kastrovaní kozlové, neboť je lépe stravitelné, vlhčí a jemnější.⁴⁰⁴ Nejvíce však chválí maso kůzlat, které rovněž není díky mladosti tak suché, dobře vyživuje, snadno se tráví a vytváří v těle dobrou krev.⁴⁰⁵

4.1.4.3. Prasata v encyklopedii Bartoloměje Anglického

Bartoloměj se ve svém výkladu o prasatech, který je obsažen v kapitolách *De porco* a *De sue*,⁴⁰⁶ neomezuje pouze na etymologické vyložení typického latinského označení *porcus*, spojovaného se špínou, neboť terminologicky doplňuje ještě pojmenování *verres* pro domácího kance, odvíjející se od jejich velké síly,⁴⁰⁷ a pro samice běžně užívané *sues*, které po vzoru Isidora Sevilského vztahuje ke zvyku tohoto zvířete rozrývat rypákem zemi, v níž prasata hledají potravu.⁴⁰⁸

³⁹⁷ MACMILLIN, Kenneth – WEBB, Edward C. – DONKIN, Edward F. – PINKERTON, F., Goat Meat Production System, in: MAHGOUB, Osman – KADIM, Isam T. – WEBB, Edward C. (edd), *Goat Meat Production and Quality*, Croydon 2012, s. 15-33, zde s. 29

³⁹⁸ STREJČEK, Ferdinand (ed.), *Jana Hasišteinského z Lobkovic Putování k svatému hrobu*, Praha 1902, s. 54. O ovcích ještě viz KOLÁR, Jaroslav, České znění Cesty do Jeruzaléma Martina Křivoústého, in: *Strahovská knihovna. Sborník Památníku národního písemnictví 18-19*, Praha 1984, s. 67-95, zde s. 77.

³⁹⁹ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1066.

⁴⁰⁰ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 119.

⁴⁰¹ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1034.

⁴⁰² *Ibidem*, s. 1077.

⁴⁰³ *Ibidem*, s. 1034.

⁴⁰⁴ *Ibidem*, s. 1076-1077.

⁴⁰⁵ *Ibidem*, s. 1065.

⁴⁰⁶ K prasatům se u Bartoloměje váže ještě kapitola *De apro*, ale v ní hovoří o divokém kanci, a proto zde není zahrnuta. BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 992-994.

⁴⁰⁷ *Ibidem*, s. 1103.

⁴⁰⁸ *Ibidem*, s. 1115.

Informace, které již předtím zahrnul do svého díla Tomáš, Bartoloměj obohacuje především pojednáním o páření prasat, o jejich mateřství a o chovu obecně, přičemž i z Bartolomějova textu vyplývá především negativní postoj k těmto domácím zvířatům. Bartoloměj totiž například pojednává o tom, že tlustý vepř je schopen kopulovat se samicí kdykoli, ve dne i v noci, ale především tak činí brzy ráno, což dále rozvíjí pasáží v kapitole o sviních, které údajně za mlada počínají především při jarní rovnodennosti.⁴⁰⁹ Nejen, že je tímto tvrzením upozorňováno na plodnost prasat, jejich zápornou symboliku umocňuje především fakt, že se prasata zjevně rády páří v čase jedné ze základních křesťanských modliteb, tvořících těžiště denního liturgického cyklu, tedy laud,⁴¹⁰ a také v době jarní rovnodennosti, která je klíčová pro svátek Velikonoc. Prasata tak mohla středověkým kazatelům sloužit jako příklad zobrazující hříšníky a nevěřící i tímto způsobem.

Zejména právě v citátech o plodnosti prasat se u Bartoloměje zajímavě mísí přírodovědná pozorování spolu se symbolikou. Podle Bartoloměje vepři plodí drobnější potomky v menším počtu, pokud se páří s prasnicí poté, co již s jednou samicí kopuloval.⁴¹¹ Jednak se mohlo jednat o poznatek užívaný při kázání o nevěře, jednak dnešní výzkumy poukazují na to, že vepři, kteří se týden před připuštěním k samicí nepářili, plodí početnější vrhy.⁴¹² Dalším příkladem je tvrzení, že svině-prvorodičky rodí menší mláďata a že kojící svině hubne, neboť potravu, kterou sní, mění na mléko vyživující její selata,⁴¹³ což mohlo ilustrovat jakési sebeobětování, ač to bylo tradičně spojováno především s pelikány, jejichž obětavost pro mláďata byla připodobňována ke Kristovi.⁴¹⁴ Zároveň je však nutné podotknout, že vrhy prasnic, které rodí poprvé, jsou skutečně početně menší.⁴¹⁵ V době kojení navíc prasnice obvykle sice přijímají více potravy, ale vzhledem ke značnému výdeji energie mohou zhubnout až 25 kg.⁴¹⁶ Mateřskou lásku a starostlivost sviní však vzápětí popírá pasáž o tom, že prasnice sice mohou porodit až dvacet selat, nejsou je ale schopné

⁴⁰⁹ Ibidem, s. 1104, 1115.

⁴¹⁰ ADAM, Adolf, *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*, Praha 1998, s. 260.

⁴¹¹ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1104.

⁴¹² O'GRADY, J. F. – LYNCH, P. B. – KEARNEY, P. A., Mating Management of Sows, in: *Irish Journal of Agricultural Research* **22**, 1/1983, s. 11-19, zde s. 19.

⁴¹³ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1104, 1115.

⁴¹⁴ J. ROYT – H. ŠEDINOVÁ, *Slovník*, s. 131.

⁴¹⁵ MCGLOUGHLIN, Patricia, Some Factors Affecting Litter Size in Pigs, in: *Irish Journal of Agricultural Research* **15**, 1/1976, s. 141-145, zde s. 143.

⁴¹⁶ COZANNET, Pierre a kol., Reducing BW Loss during Lactation in Sows. A Meta-analysis on the Use of a Nonstarch Polysaccharide-hydrolyzing Enzyme Supplement, in: *Journal of Animal Science* **96**, 7/2018, dostupné online z: 10.1093/jas/sky045 [cit. 29. 12. 2021] Ve spojení s touto informací lze interpretovat i poněkud nejasnou pasáž z Tomášovy encyklopedie o tom, že svině po porodu chřadnou. TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 111.

mlékem nakrmit, takže se nezdráhají všechna až na prvorozené mládě roztrhat,⁴¹⁷ což potvrzovalo výsadní postavení nejstarších potomků. Pasáže z Bartolomějovy encyklopedie navíc mohly být též používány jako varování před obžerstvím vzhledem k tomu, že dominikán upozorňuje na to, že pokud je svině tlustá, pak má po porodu méně mléka.⁴¹⁸ Vzhledem k tomu, že mléko ve středověku kromě radosti představovalo i životní sílu,⁴¹⁹ tento citát je možné číst i tak, že obžerství vede ke ztrátě těchto dvou důležitých věcí.

K otázce odchovu Bartoloměj podotýká, že je nejlepší, aby se selata narodila v zimě, zatímco nejhorším ročním obdobím pro jejich příchod na svět je léto, a že mladá svině rodí lepší mláďata než ta stará.⁴²⁰ Zajímavé jsou též informace o jejich krmení. Před pářením by jim měl být podáván povařený ječmen,⁴²¹ což koresponduje s výkladem z Bible, v níž ječmen mimo jiné reprezentuje také plodnost země zaslíbené.⁴²² Bartoloměj také upozorňuje na to, že existuje mnoho potravin, po kterých prasata tloustnou a po kterých produkují maso, ale zároveň je některé jen nadýmají⁴²³ – obecně však uvádí, že je lze vykrmit během čtyřiceti dnů a rychleji tloustnou, pokud mají tři dny před tímto procesem půst.⁴²⁴ Tuto pasáž bylo jistě možné symbolicky vyložit různě. Prasata sice byla cíleně a více intenzivně vykrmována především od září do prosince, kdy byla porážena,⁴²⁵ čtyřicet dní se však přesto jeví jako poněkud krátká doba, která navíc nápadně koresponduje s obdobím křesťanskému půstu. V negativním vnímání, kdy prasata reprezentovala hříšníky pohrdající křesťanskými zvyklostmi, tak mohlo toto vykrmování stát symbolicky v opozici proti správnému předvelikonočnímu půstu, avšak vzhledem k pobídnutí, že prasatům před nabíráním váhy svědčí třídenní hladovka, je možné pasáž do jisté míry vnímat i pozitivně, neboť se na ní mohly ilustrovat kladné efekty půstu.

Mezi informace týkající se chovu může spadat především pojednání o cyklu spaní u prasat, který se odvíjí od ročních období a od množství plynů v jejich těle,⁴²⁶ a o jejich

⁴¹⁷ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1115.

⁴¹⁸ *Ibidem*, s. 1104.

⁴¹⁹ M. LURKER, *Slovník*, s. 148.

⁴²⁰ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1104.

⁴²¹ *Ibidem*.

⁴²² Dt 8:7-9: „Vždyť Hospodin, tvůj Bůh, tě uvádí do dobré země, do země s potoky plnými vody, s prameny vod propastných tůní, vyvěrajícími na pláni i v pohoří do země, kde roste pšenice i ječmen, vinná réva, fíkoví a granátová jablka, do země olivového oleje a medu, do země, v níž budeš jíst chléb bez nedostatku, v které nebudeš postrádat ničeho, do země, jejíž kamení je železo a z jejíchž hor budeš těžit měď.“

⁴²³ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1104.

⁴²⁴ *Ibidem*, s. 1103.

⁴²⁵ JØRGENSEN, Dolly, Pigs and Pollards. Medieval Insights for UK Wood Pasture Restoration, in: *Sustainability* 5, 2/2013, s. 387-399, zde s. 389. Podle Zdeňka Smetánky od listopadu do února. Z. SMETÁNKA, *Legenda*, s. 132.

⁴²⁶ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1103-1104.

nemocech. Bartoloměj obecně píše, že pokud se prase cítí nemocně, pak drží svou hlavu na stranu, koupe se v bahně a v kalužích a polehává víc na pravé než na levé straně. Specificky hovoří o třech chorobách: zmiňuje *brancos* s totožnými příznaky, jaké jsou uvedené i u Tomáše, dále pak pravděpodobně úplavici (*fluxus ventris*), na níž prakticky není lék a která zvířata zabije do tří dnů, a nakonec jakousi bolest a těžkost hlavy (*dolor et ponderositas capitis*), identifikovanou jako nejčastější příčinu úmrtí u prasat.⁴²⁷ Je zajímavé, že Bartoloměj zcela opomíjí využití různých částí prasete k jídlu, medicíně či jinému zpracování.

Bartoloměj s prasaty spojuje i jednu výrazně pozitivní kvalitu: lásku k bližnímu a ochotu mu pomoci. Prasata totiž údajně znají hlasy svých druhů a pokud jeden z nich nařká bolestí, přidávají se k němu i ostatní. Ze všech sil si navíc navzájem pomáhají.⁴²⁸ Stejně kladně se jeví i to, že prasnice zuřivě bojuje za svá mláďata.⁴²⁹ Na tuto pasáž lze vztáhnout interpretaci podobného chování, kterou uvádí Basil z Kaisareie, kritizující špatné chování rodičů k dětem nebo naopak dětí k rodičům: „U zvířat se vzájemná láska mezi dětmi a rodiči projevuje nebývalou měrou, protože je Bůh, který je stvořil, náhradou za to, že nemají rozum, obdařil velkou dávkou vnímavosti.“⁴³⁰ I zvíře natolik hříšné jako prase tak mohlo posloužit při kázáních o správných rodinných vztazích. Zároveň Bartoloměj upozorňuje i na inteligenci těchto zvířat, neboť si údajně dokáží osvojit cestu domů a trefit tam na večer i bez doprovodu svého pasáka,⁴³¹ což ostře kontrastuje s hloupostí Bartolomějových koz, které si se stejným problémem nejsou schopné poradit.

4.1.5. Vincent z Beauvais

Vzhledem k tomu, že dominikán Vincent z Beauvais nikdy nezastával důležitou funkci v církvi, ve svém řádu nebo na univerzitní půdě, není o jeho životě známo prakticky nic bližšího a většina jeho biografických údajů se zakládá na spisech Jacquese Écharda, historika dominikánského řádu z přelomu 17. a 18. století. Vincent se pravděpodobně narodil v poslední dekádě 12. století a nejspíš přináležel k první generaci dominikánů působících v Paříži, kde mohl v mládí studovat.⁴³² Do dominikánského řádu vstoupil někdy

⁴²⁷ Ibidem, s. 1103-1104.

⁴²⁸ Ibidem, s. 1103.

⁴²⁹ Ibidem, s. 1115.

⁴³⁰ BASIL Z CAESAREJE – K. KORTEOVÁ (ed.), *Devět kázání*, s. 275.

⁴³¹ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1103.

⁴³² PULMIER-FOUCART, Monique – LUSIGNAN, Serge, Vincent de Beauvais et l'histoire du Speculum Maius, in: *Journal des Savants*, 1-2/1990, s. 97-124, zde s. 99.

ve 20. letech 13. století,⁴³³ v následujícím desetiletí se dostal do dominikánského kláštera v Beauvais, kde pravděpodobně pobýval až do poloviny 40. let, ale někdy mezi lety 1344–1346 se přemístil do cisterciáckého kláštera Royaumont, kde působil v rámci cisterciácké snahy o reformu vzdělanosti.⁴³⁴ Právě v Royaumont se poprvé objevují zprávy o jeho encyklopedistickém počínu *Speculum maius*, neboť v roce 1244 předal Vincent francouzskému králi Ludvíkovi IX., který klášter Royaumont roku 1228 založil a i po tomto roce ho s klášterem pojily silné vazby, první verzi několika kapitol z první části celkového díla, *Speculum historiale*.⁴³⁵ Vincent měl k Ludvíkovi a Kapetovcům obecně velmi blízko a během svého působení mezi cisterciáky napsal pro královský dvůr řadu spisů, například pojednání o výchově princů *De eruditione filiorum nobilium* pro královnu Markétu Provensálskou a jejího syna, budoucího Filipa III., nebo text o politických vědách, *De morali principis institutione*, sepsaný pro samotného Ludvíka IX.⁴³⁶ Z kláštera Royaumont Vincent s jistotou odešel někdy před rokem 1260 a jeho cesty zřejmě vedly zpět k dominikánům, mezi nimiž Vincent pravděpodobně roku 1264 také zemřel.⁴³⁷

Vincentova encyklopedie *Speculum maius* je se svými 6,5 miliony slovy považována za nejrozsáhlejší dílo tohoto žánru ve středověku.⁴³⁸ Jeho geneze začala již na konci 30. let 13. století na popud kardinála a dominikánského provinciála pro Francii, Huga ze Saint-Cer. Vincentovým prvním úkolem bylo přečíst různé spisy a vytáhnout z nich důležité citáty, které měly být dále uspořádány a zpracovány, přičemž s touto prací Vincentovi ještě pomáhali jeho řádoví bratři. Za autora, respektive kompilátora, samotného díla však lze považovat jen Vincenta.⁴³⁹ Již bylo zmíněno, že první část encyklopedie měl Vincent připravenou už k roku 1244 a brzy na to byla uspořádána první verze celého díla, tzv. *bifaria*, rozdělená do dvou hlavních částí, přičemž obě čítaly celkem třicet knih: *Speculum historiale* se zabíralo historií, zatímco *Speculum naturale* kosmem a materiálním světem. V reakci na dokončení této verze se však objevila kritika, že je dílo příliš dlouhé a obsahově ne zcela vyhovující. Vincent tedy celou encyklopedii revidoval a k roku 1259 dokončil druhou, rozšířenou verzi, tzv. *trifaria*. Ta byla rozdělená do tří částí: *Speculum historiale* zůstalo

⁴³³ FRUNZEANU, Eduard, Vincent of Beauvais, in: MALLETT, Alexander – Thomas, David (edd.), *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Vol. 4*, Boston 2012, s. 405-415, zde s. 405.

⁴³⁴ M. PULMIER-FOUCART – S. LUSIGNAN, Vincent, s. 113, 117.

⁴³⁵ DUCHENNE, Marie-Christine – PULMIER-FOUCART, Monique, Vincent de Beauvais à l'Atelier, in: *Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes* 6, 1999, odstavec 10, dostupné online z: <https://doi.org/10.4000/crm.921> [cit. 29. 12. 2021].

⁴³⁶ M. PULMIER-FOUCART – S. LUSIGNAN, Vincent, s. 99.

⁴³⁷ E. FRUNZEANU, Vincent, s. 405.

⁴³⁸ J. B. VOORBIJ, Purpose, s. 39.

⁴³⁹ M. DUCHENNE – M. PULMIER-FOUCART, odstavec 4-7.

relativně nezměněné a popisovalo dějiny od Stvoření až po vládu Ludvíka IX., ale ze *Speculum naturale* se vydělilo *Speculum doctrinale*, jakési pojednání o některých ze svobodných umění, o medicíně, politice, fyzice i jiných vědách, které se skládalo celkem z patnácti knih. Díky tomu mohl Vincent *Speculum naturale* značně rozšířit o nové kapitoly a informace.⁴⁴⁰ *Speculum maius* bylo po Vincentově smrti na konci 13. století doplněno ještě o *Speculum morale*, zabývající se etikou,⁴⁴¹ díky čemuž je možné Vincentovu práci chápat jako univerzální encyklopedii, která obsahuje všechny čtyři základní části.⁴⁴² Vincentovým cílem bylo zprostředkovat různé antické i středověké autority svým čtenářům, aby mohli lépe pochopit dogmata církve, poučit se o mravech a interpretovat Bibli.⁴⁴³ Zároveň lze spekulovat i o tom, že Vincent svou encyklopedii mínil nejen pro dominikánské učence, kteří měli mít díky *Speculum maius* na dosah všechny důležité informace a texty jako základ pro jejich kazatelskou činnost,⁴⁴⁴ ale též pro obecnou veřejnost, neboť se nezaobíral moralizacemi a ve svém textu se jim vyhýbal.⁴⁴⁵

Vincent původně zamýšlel materiál organizovat podle různých neřestí a mravností, brzy si však uvědomil, že by to bylo příliš limitující a neumožňovalo by mu to věnovat se jak kosmu, tak historii.⁴⁴⁶ Z tohoto důvodu se v uspořádání citátů inspiroval Honoriem z Autunu a jeho spisem *Speculum vel Imago mundi* a zároveň následoval Písmo. Když tak Vincent popisoval kosmos a přírodu ve *Speculum naturale*, sledoval schéma šesti dnů stvoření. Začínal tedy pojednáním o Bohu a jiných supralunárních záležitostech, do nichž spadali i andělé, a následně se přesunul do sublunární sféry, kterou uváděl knihami o vodě a o zemi, a dále se věnoval rostlinám, pohybu planet, zvířatům apod.⁴⁴⁷ Strukturu Genesis však nekopíroval striktně – je zajímavé si povšimnout, že ačkoliv Vulgata ve Stvoření zmiňuje jako první ryby a až poté ptáky, Vincent raději užívá standardní encyklopedistickou strukturu, kdy nejprve uvádí ptáky a až poté ryby.⁴⁴⁸ Vzhledem k tomu, že si Vincent uvědomoval rozsah svého díla a věděl, že si ho v celku bude moci pořídit jen málokdo, počítal s tím, že jednotlivé svazky, případně i knihy, budou kolovat samostatně.⁴⁴⁹ Tomu

⁴⁴⁰ Ibidem, s. 10-13.

⁴⁴¹ E. FRUNZEANU, Vincent, s. 407.

⁴⁴² Ch. MEIER, Grundzüge, s. 485.

⁴⁴³ M. PULMIER-FOUCART – S. LUSIGNAN, Vincent, s. 107.

⁴⁴⁴ M. DUCHENNE – M. PULMIER-FOUCART, odstavec 2.

⁴⁴⁵ J. B. VOORBIJ, Purpose, s. 40.

⁴⁴⁶ M. DUCHENNE – M. PULMIER-FOUCART, odstavec 7.

⁴⁴⁷ Ibidem, s. 13.

⁴⁴⁸ E. ALBRECHT, The Organization, s. 52.

⁴⁴⁹ D. STEHLÍKOVÁ, Encyklopedie, s. 186.

napomohla i přehledná vnitřní organizace jednotlivých dílů: všechny byly totiž rozděleny na knihy a jednotlivé kapitoly, které ve svém názvu shrnovaly svůj obsah.⁴⁵⁰

Nejoblíbenější součástí Vincentovy encyklopedie se stalo *Speculum historiale*, které se dochovalo v celkem 340 rukopisech. *Speculum doctrinale* je doloženo v 21 manuskriptech a *Speculum naturale* existuje v 49 verzích.⁴⁵¹ O přítomnosti přírodopisné části Vincentovy encyklopedie ve středověkých Čechách neexistovaly po dlouhou dobu žádné důkazy. Daně Stehlíkové se však povedlo prokázat, že *Speculum naturale* bylo výchozím zdrojem pro sborník *Summa receatorum*, který sepsal neznámý autor působící v Praze za Karla IV. a který se dochoval ve čtyřech manuskriptech pocházejících z 2. poloviny 14. století a z 15. století. Tato sbírka měla sloužit intelektuálům jako zdroj zajímavých informací pro konverzaci při hostinách. Ačkoliv právě z tohoto důvodu *Summa* popisuje jen záležitosti týkající se jídla, zahrnuje též informace o živočišných s ohledem na tematiku masa, která je v *Summě* členěna na tři podkapitoly: o mase domácích zvířat, o mase divokých zvířat a o mase ptáků.⁴⁵² Vincentova pojednání o domácích zvířatech tak měla zřejmě dosah až do Čech a je možné, že sem doputovaly přinejmenším právě jednotlivé kapitoly o hovězím dobytku, prasatech a kozách. Také v katalozích středověkých kolejí pražské univerzity zůstala po Vincentově spise zmínka. V katalogu Karlovy koleje (*Collegium Caroli*) jsou totiž uvedeny čtyři „knihy“ od Vincenta z Beauvais.⁴⁵³ Ačkoliv František Šmahel a Zuzana Silagiová usuzují, že se jedná o dva svazky *Speculum historiale* a dále *Speculum morale* a *Speculum doctrinale*, není vyloučené, že jeden ze spisů identifikovaných jako *Speculum historiale* byl ve skutečnosti *Speculum naturale*.

4.1.5.1. Hovězí dobytek v encyklopedii Vincenta z Beauvais

Vincent věnuje hovězímu dobytku čtyři kapitoly své encyklopedie (*De bove*, *De tauro*, *De vacca* a *De vitulo*),⁴⁵⁴ přičemž na příslušnou hlavní kapitolu v edici pak zpravidla navazuje několik dalších s konkrétními tématy.⁴⁵⁵ Na úvod lze poznamenat, že u krávy, býka a dobytčete se v jejich příslušných částech objevuje krátká pasáž nebo věta, kterou může

⁴⁵⁰ M. PULMIER-FOUCART – S. LUSIGNAN, Vincent, s. 105.

⁴⁵¹ E. FRUNZEANU, Vincent, s. 408. O dochování historické části Vincentovy encyklopedie v Čechách viz SPUNAR, Pavel, K rukopisnému dochování středověké encyklopedie Vincenta z Beauvais v Čechách, in: *Acta Musei Nationalis Pragae. Historia litterarum* 25, 1-2/1980, s. 13-28.

⁴⁵² D. STEHLÍKOVÁ, Encyklopedie, s. 187-189.

⁴⁵³ Z. SILAGIOVÁ – F. ŠMAHEL (edd.), *Catalogi*, s. 5.

⁴⁵⁴ Postupně 18.15, 18.87, 18.92 a 18.96.

⁴⁵⁵ Tato struktura se týká i všech ostatních zvířat. Kupříkladu na kapitolu *De bove* navazují kapitoly *De eodem*, *De bobus comparandis et eligendis*, *De bobus edomandis et iugo preparandis*, *De carnibus boninis* a *De operatione bovis in medicina*. VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.16, 18.17, 18.18, 18.19, 18.20.

sloužit jako vykreslení jejich základní charakteristiky.⁴⁵⁶ O hovězím dobytku obecně (*bos*) Vincent říká, že se jedná o zvíře, které je na základě Bible vhodné k obětování i ke konzumování, neboť přežvykuje, má pazneht, žere plevy a orá půdu, s čímž je spojeno i to, že bývá zapřahováno do jha a popoháněno bodcem.⁴⁵⁷ Fakt, že se jedná o přežvýkavé sudokopytníky, je pro křesťanské myšlení velmi důležitý, neboť Bible zvířata s těmito morfologickými rysy považuje za čistá, díky čemuž je též dovoleno je jíst.⁴⁵⁸ Z Hrabana Maura navíc vyplývá i alegorické vysvětlení tohoto biblického verše: přežvýkavci zpodobňují dobré křesťany, kteří lépe zpracovávají „spirituální potravu,“ a tím pádem i lépe chápou svou víru.⁴⁵⁹ Ani druhou část o obdělávání půdy nelze z hlediska symbolického výkladu přehlížet, neboť právě pracovní zapřažení dobytčat sloužilo jako alegorie ke kazatelskému poslání. Podobně jako býci kypří zemi totiž kazatelé orají lidská srdce a připravují je na to, aby dokázala přijmout kázání a Písmo.⁴⁶⁰ Také v případě býka Vincent souhrnně vyjmenovává vlastnosti, které s nimi bývaly spojovány. Tvrdí, že se jedná o zvířata živá, plodná a vzteklá, která útočí svými rohy a brání se zapřažení,⁴⁶¹ což poměrně dobře odpovídá jeho povaze vykreslené i u ostatních encyklopedistů. Krávu v pasáži převzaté z Aristotela označuje za zvíře krotké, málo zuřivé a zároveň také hloupé.⁴⁶²

Kromě těchto krátkých shrnutí Vincent dále uvádí například pasáže, v nichž se nějakým způsobem popisuje chování dobytka. Dvě z nich pravděpodobně hovoří o býčí statečnosti čelit svému strachu, neboť pojednávají o tom, že ačkoliv se býci bojí hromu, případně blesku, zůstávají se na louce pást i tehdy, když začne bouřka, zatímco krávy mají tendenci prchat.⁴⁶³ Toto tvrzení však nezdůrazňovalo jen býčí statečnost. Skutečnost, že blesky představovaly zbraně proti rouhačům a čarodějům,⁴⁶⁴ totiž navíc poukazuje na to, že býci mohli být v tomto citátu vnímání jako pobožní lidé, kteří se nemusí obávat Božího

⁴⁵⁶ Je zajímavé podotknout, že v případě býka a hovězího dobytka tyto shrnující informace Vincent podává pod hlavičkou *Actor*.

⁴⁵⁷ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.16.11. Na jiném místě Vincent ještě podotýká, že se u telete připraveného k obětování kontroluje délka ocasu a zkoumá se, jestli ocas sahá až ke kolennímu kloubu, neboť ocas u hovězího dobytka během jejich dospívání roste, dokud se nedotýká jejich kopyt. Tím se odlišuje od jiných domácích zvířat, jejichž ocas hned po narození dosahuje plné délky. *Ibidem*, 18.96.4. Z toho lze vyvozovat, že se dbalo na to, aby bylo obětované tele dostatečně staré.

⁴⁵⁸ Lv 11:3: „Všechno, co má rozdělená kopyta tak, že jsou kopyta rozpolcená úplně, přežvýkavce mezi zvířaty, ty smíte jíst.“

⁴⁵⁹ HRABANUS MAURUS – THROOP, Priscilla (ed.), *De universo. The Peculiar Properties of Words and Their Mythical Significance. The Complete English Translation. Volume 1. Books 1-11*, Charlotte 2009, s. 212.

⁴⁶⁰ R. BARBER (ed.), *Bestiary*, s. 55.

⁴⁶¹ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.87.4.

⁴⁶² *Ibidem*, 18.92.2.

⁴⁶³ *Ibidem*, 18.88.9 a 18.92.3.

⁴⁶⁴ HAMPL, Petr, *O mravencích a lidech. Sociomorfní projekce v dějinách myrmekologie*, Červený Kostelec 2018, s. 44

hněvu. Stejně tak Vincent neupírá hovězímu dobytku jakousi chytrost, kterou je možné rovněž chápat i jako důkaz dobroty Božího stvoření. Tak lze totiž vykládat citát, že čemeřice černá dobytčata zabíjí, a proto se zvířata této rostlině vyhýbají a žerou pouze bílou.⁴⁶⁵ V podobném smyslu vyznívá i tvrzení, že na Kypru se dobytek dokáže sám vyléčit z koliky pomocí lidských exkrementů,⁴⁶⁶ což částečně připomíná již zmíněnou poznámku o kozlovi, který na Krétě požírá polej obecnou, aby si z rány vypudil šíp. Vysvětlení, že zvířata jsou nadána instinkty, které jim dovolují poznat, co je pro ně dobré a špatné, je na tomto místě záhodno doplnit úvahou, že i to nejspínavější má na zemi svůj účel a význam, což znova poukazuje na dobrotu Božího stvoření. Exkrementy totiž jinak bývaly spojovány se špinou a urážlivostí a staly se mimo jiné symbolem morální prohnitosti, sexuální povolnosti a hříchu.⁴⁶⁷ Nakonec je nutné konstatovat, že ani Vincentově pozornosti neušla plodnost, s hovězím dobyt看em tradičně spojovaná, k níž přináší několik nových poznatků.

Jednu z pasáží k tomuto tématu zřejmě Vincent převzal s obměnou od Tomáše, neboť uvádí, že býk, který je příliš dlouho bez sexuálního styku (*sine coitu*), velmi tloustne a může náhle zemřít, zatímco jeho předchůdce psal o býcích, kteří naopak příliš dlouho ve styku setrvávají (*in coitu*).⁴⁶⁸ Vincentova verze vyznívá pro jejich plodnost takřka kladně, neboť působí tak, že býkům brání v zahálce a tloustnutí. Negativně se naopak mohlo jevit to, že vhodné chovné stádo by na jednoho býka mělo čítat patnáct samic,⁴⁶⁹ přičemž tento údaj mohl být jednak nějakým způsobem využíván při kázáních o mnohoženství a cizoložství, jednak mohl poukazovat na značnou plodivou sílu býků. Býčí plodnost je navíc i u Vincenta na základě Aristotela spojována s větší agresivitou, neboť Vincent podotýká, že je nutné býky pást o samotě a ke kravám je připouštět jen v období páření, kdy býci navíc začínají bojovat s ostatními samci.⁴⁷⁰ Býci se mohou s kravami obecně pářit od dvou let, ale v této době plodí telata slabá a drobná.⁴⁷¹

Další typ převzatých citátů lze charakterizovat jako chovatelské rady. Na základě Palladia tak například Vincent uvádí, že dobytek by se měl ideálně kupovat v březnu, neboť tehdy ještě nedosahuje po zimě plné vykrmenosti, která může skrýt různé vady nebo dokonce i to, že zvíře nebude možné zkrotit. Vzápětí pak následuje poměrně obsáhlý výčet

⁴⁶⁵ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.16.5. Na rozdíl od čemeřice černé (*helleborus niger*), která je skutečně černá, se bílou variantu této rostliny nepovedlo dohledat.

⁴⁶⁶ *Ibidem*, 18.16.6.

⁴⁶⁷ MORRISON, Susan Signe, *Excrement in the Late Middle Ages*, New York 2008, s. 26.

⁴⁶⁸ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.88.7. TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 164.

⁴⁶⁹ *Ibidem*, 18.90.4.

⁴⁷⁰ *Ibidem*, 18.90.1. Tento poznatek se objevuje již u Bartoloměje. BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1116.

⁴⁷¹ *Ibidem*, 18.96.3.

morfologických rysů, j by se měl dobrý kus vyznačovat, mezi něž patří mimo jiné silné končetiny a tělo, patrné svaly, velké uši, široké čelo, robustní rohy, které nejsou nijak podivně zatočené, svalnatý a silný krk spolu s širokými rameny, střapatý ocas a krátká srst po celém těle, která je nejlépe červené či hnědé barvy. Vybraná zvířata mají být ideálně ještě navíc krotká, chytrá, bázlivá vůči pobídnutí v podobě výkřiku nebo použití biče, a s chutí k jídlu. Důležitou informací bylo též to, že je lepší kupovat dobytčata ze sousedních zemí, svými geografickými podmínkami nepříliš odlišných od jejich nového domova, případně z míst, která jsou podněmí podobná tomu, kde budou dobytčata chována.⁴⁷² Hned v další pasáži však Vincent podotýká, že i když jsou některé kusy méně chvalitebného vzhledu, nelze je posuzovat jako podřadné,⁴⁷³ což mohlo představovat argumentační oporu v kázáních o marnivosti. Jedním ze zajímavějších detailů týkající se vzhledu je to, že lalok od jejich brady až po nohy se nazývá *parearia* podle kůže (*pellis*), a jedná se o znak dobrého rodu mezi dobytčaty.⁴⁷⁴ Z nějakého důvodu toto tvrzení středověké autory zajímalo: kromě Bartoloměje se objevuje i u starších autorů,⁴⁷⁵ například u Hrabana Maura, který s ním však nespojuje žádné symbolické konotace a tvrzení nijak nerozvádí,⁴⁷⁶ a lze ho najít pochopitelně též u Isidora Sevilského,⁴⁷⁷ který mohl být původním zdrojem této informace.

Vincent rovněž uvádí některé informace o ustájení a krocení hovězího dobytka. Mladé kusy by měly být chovány ve velkém prostoru a před kravínem by se neměla nacházet žádná úzká místa, kde by dobytčata mohla klopýtnout.⁴⁷⁸ V zimě by měla být držena v teple, zatímco v létě ve chladu a ve stínu, ideálně pak v hornatých oblastech, neboť se zde mohou krmit na keřích a trávě. Hovězí dobytek sice podle Vincenta dokáže snášet zimu a může být ustájen i venku, zároveň jsou však užitečné kravíny, které mají podlahu zhotovenou z kamenů nebo vysypanou pískem či šterkem a které jsou otevřené pouze na jižní straně, aby byla zvířata chráněna před studenými větry ze severu. Tyto stavby by zároveň měly být mírně vyvýšené, aby se v nich nedržela vlhkost.⁴⁷⁹ V takových kravínech se mohou nacházet kůly zabodnuté do země, u nichž bývají drženy kusy určené na zkrocení, které bývají navíc dále klidněny pomocí řetězů a hladu jeden den a jednu noc. V tomto procesu je však zdůrazňována i laskavost, neboť po uplynutí této doby k nim má přistoupit jejich pasák,

⁴⁷² Ibidem, 18.17.1. K ideálnímu vzhledu se vyjadřoval již Bartoloměj, zde ale konkrétněji. BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1116.

⁴⁷³ Ibidem, 18.17.2.

⁴⁷⁴ Ibidem, 18.15.1.

⁴⁷⁵ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1019.

⁴⁷⁶ HRABANUS MAURUS – P. THROOP (ed.), *De universo*, s. 222.

⁴⁷⁷ ISIDOR ZE SEVILLY – FUKSOVÁ, Jana (ed.), *Etymologiae 12*, Praha 2004, s. 50-51.

⁴⁷⁸ Ibidem, 18.18.1.

⁴⁷⁹ Ibidem, 18.90.3.

který je jemně osloví, naláká jídlem, pohladí po nose i po čumáku. Text obsahuje i další rady, například to, že je tření jejich nosu solí, granulka okořeněného tuku a půl litru vína, které jim pasák rohem naleje do krku, zbaví jejich agresivity. Zároveň encyklopedie upozorňuje na dva zlozvyky. Prvním je varování, že by zvířata během krocení neměla nikoho kopnout, neboť v takovém případě si tento nešvar osvojí. Druhým případem je jejich tendence lehat si na ornou půdu. Tehdy by dobytčata neměla být bita, namísto toho je účinnější svázat jejich nohy řetězy, aby nemohla chodit a pást se, přičemž dobytek se kvůli hladu a žízni tohoto zvyku eventuálně vzdá. Tímto způsobem pak mohlo být připomínáno to, že trpělivost je mocnější než síla nebo násilí. Nakonec Vincent zmiňuje i to, že zvířata by měla orání cvičit na předpřipravené půdě, aby si neporanila krky,⁴⁸⁰ a že by měla být zakoupena pouze podobně silná zvířata, aby nedošlo k tomu, že silnější kus ten slabší zcela vyčerpá.⁴⁸¹ Z toho opět vyvstává fakt, že v případě dobytka byl význam jejich vzájemné spolupráce zcela zásadní.

K těmto chovatelským radám se vztahuje i pojednání o nemocech, které mohou hovězí dobytek postihnout. Obecně Vincent uvádí, že neduhy hovězího dobytka jsou léčeny tukem, sírou, „divokým,“ tedy možná medvědí, česnekem a vařeným vejcem,⁴⁸² Vincent však hovoří i konkrétněji. Mezi jmenované nemoci, které dobytek postihují, tak například patří jakási choroba *croicator*, která se podobá horečce u lidí a přepadává dobytčata náhle. Zvíře, které je touto nemocí postiženo, svěšuje uši, nežere potravu a nakonec umírá. Druhou nemocí je pakostnice (*podagra*), na kterou však zvířata neumírají a vyléčí se, jestliže jim jsou pomazány jejich rohy.⁴⁸³

V pojednání o hovězím dobytku nemohly chybět ani informace o jeho využití a velkou pozornost věnoval Vincent pochopitelně především masu. Hovězí je popisováno jako nejsušší ve srovnání s jiným dobyt看kem, a proto produkuje hodně krve, tuku, jakési zakalenosti (*turbidum*) a černé žluči. Je sice výživné, ale zároveň může ucpat břicho. U melancholických povah, v jejichž případě černá žluč obecně dominuje, pak může způsobovat čtyřdenní horečky,⁴⁸⁴ přičemž takoví lidé se stávají strupovitými, malomocnými,

⁴⁸⁰ Ibidem, 18.18.1.

⁴⁸¹ Ibidem, 18.17.1.

⁴⁸² Ibidem, 18.16.2.

⁴⁸³ Ibidem, 18.92.2. Podagra se objevuje už u Tomáše a nejspíš i Bartoloměje. TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 165 a BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1122. Hovězí rohy jednotlivé autory kvůli jejich kvalitám obecně zaujaly. Je na nich například zajímavé to, že jsou údajně velmi poddajné a po namočení do horkého vosku mohou být různě ohýbány. Tento obraz mohl teoreticky sloužit jako symbol pro „opracování“ křesťanských věřících, kteří jsou „ohýbáni“ ve víře. I tato informace se objevuje již u Bartoloměje. BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1020.

⁴⁸⁴ Představa, že nerovnováha šťáv způsobuje různé typy horeček, byla velmi stará a lze ji stopovat až ke Galénovi. Čtyřdenní horečka odkazuje na nemoc, kdy nemocného postihují vysoké teploty každý třetí den.

popudlivými a vodnatými.⁴⁸⁵ Také kravské maso není příliš dobré, protože je tučné a hodně syté a samo také tuk produkuje.⁴⁸⁶ Velmi dobré maso mají naopak zejména mladé kusy – dobře se tráví neboť tato zvířata jsou svým věkem stále blízko období, kdy byla kojena. Vytváří se z nich dobrá krev díky tomu, že jsou vlhčí,⁴⁸⁷ což mohlo na základě humorálních teorií kontrastovat s jejich přirozenou suchostí a jejich maso vylepšovat. Dalším významným kravským produktem je rovněž mléko, které je oproti jiným mlékům velmi husté, méně vodnaté a výživné. Krávy ho vyprodukují více, než kolik potřebují k nakrmení svého mláďete, a proto je možné z něj dělat sýr. To podporuje i tvrzení, že je tučné a mastnější než mléko ovčí.⁴⁸⁸ Jejich mléko má navíc i léčivé účinky, neboť údajně hojí čerstvé rány na ústech.⁴⁸⁹

Z Vincentových prací lze obecně usuzovat, že jeho vlastní velký zájem ležel na poli medicíny a farmacie, což vyplývá jednak z jeho knih o medicíně ve *Speculum doctrinale*, jednak z jeho rozsáhlých pasáží o využití zvířat a rostlin ve *Speculum naturale*.⁴⁹⁰ Kapitoly o hovězím dobytku nejsou výjimkou a obsahují rozsáhlé pasáže o možných farmaceutických produktech, které lze z dobytčat získat. Velký význam je přikládán kupříkladu kravským exkrementům, které pomáhají jak proti bodnutí včely a vosy, tak proti vodnatosti, pokud jsou usušené spolu se solí.⁴⁹¹ Kravská moč je naopak užitečná proti hemeroidům i proti bolestem břicha.⁴⁹² Chvályhodné produkty se získávají i z telete – například jejich tuk pomáhá proti jedům a jedovatým rostlinám, žluč spolu s horkým octem odstraňuje hnidy a jejich trus je dobrý na dezinfekci po bodnutí škorpióna.⁴⁹³

Poslední kategorií, kterou je třeba zmínit, jsou zajímavosti. Krom různých pojednání o cizokrajných nebo nezvyklých příbuzných hovězího dobytka⁴⁹⁴ se objevují například i tvrzení o tom, že hovězí dobytek sní,⁴⁹⁵ že se tlusté, zlenivělé krávy pasou pozadu,⁴⁹⁶ případně že havrani bojují s býky a chtějí jim svým zobákem vyklovat jejich oči.⁴⁹⁷

STEWART, Keith Andrew, *Galen's Theory of Black Bile. Hippocratic Tradition, Manipulation, Innovation*, Leiden 2019, s. 136.

⁴⁸⁵ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.19.1.

⁴⁸⁶ *Ibidem*, 18.93.1.

⁴⁸⁷ *Ibidem*, 18.19.1.

⁴⁸⁸ *Ibidem*, 18.92.2, 18.93.4 a 18.93.5.

⁴⁸⁹ *Ibidem*, 18.20.2.

⁴⁹⁰ M. PULMIER-FOUCART – S. LUSIGNAN, Vincent, s. 108.

⁴⁹¹ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.20.2.

⁴⁹² *Ibidem*, 18.20.4.

⁴⁹³ *Ibidem*, 18.98.1.

⁴⁹⁴ Viz *Ibidem*, 18.15.3 a 18.15.4.

⁴⁹⁵ *Ibidem*, 18.87.5.

⁴⁹⁶ *Ibidem*, 18.92.2.

⁴⁹⁷ *Ibidem*, 18.87.5.

V posledním případě mohl být býk pozitivně asociován s křesťany, neboť havran, ve středověku často ztotožňovaný s krkavcem, představoval jako mrchožrout nečisté zvíře a býval spojován s hříšníky.⁴⁹⁸ Vyklouvání očí pro ně navíc je charakteristické již z Bible.⁴⁹⁹ V neposlední řadě lze uvést to, že podle Vincenta jak koně, tak býci sají vodu, ovšem býci na rozdíl od koní pijí pouze studenou a čistou vodu. Konež ji mají rádi špinavou.⁵⁰⁰ Tato pasáž mohla být ve středověkém kazatelství teoreticky interpretována tak, že křesťané vstřebávají čistou víru oproti pohanským národům, případně oproti těm, kteří vědomě setrvali v bludu a nevědomosti či v pýše, pro něž se koně staly symbolem.⁵⁰¹

4.1.5.2. Kozy v encyklopedii Vincenta z Beauvais

Vincent shrnuje údaje o kozách do čtyř kapitol: *De capra*, *De capro*, *De haedo*, *De hyrco*. Jedno velké téma, kterému se v nich věnuje, jsou jejich fyzické znaky. V první řadě přebírá od Plinia a Palladia několik citátů o tom, jak by měl vypadat ideální kozel připuštěný k páření – pod krkem mu mají viset dvě volata, má být velkého těla, silných nohou, krátkého a silného krku, těžkých uší, malé hlavy, dlouhé, lesklé a husté srsti, případně také tupého nosu (*simos*). U koz se navíc zdůrazňují i velké struky, zatímco podkapitola opsaná z Plinia považuje za důkaz nejhodnotnějších koz dva „laloky“ (*pedentes*), které jim visí z krku, tedy tzv. zvonečky.⁵⁰² O kozách lze z Vincentovy encyklopedie dále vyčíst, že se jedná o zvířata přezvýkavá, mající zuby na obou čelistech, a sudokopytníky s paznehty.⁵⁰³ Jejich přezvýkavost a kopyta byla stejně jako u hovězího dobytka považována za znamení jejich čistoty.

K tématu vzhledu koz Vincent dále poznamenává, že kozlové mají více zubů než kozy a jsou osrstění tvrdými, tlustými chlupy, zatímco srst samic je jemnější.⁵⁰⁴ Nejen, že samotné latinské pojmenování pro kozla, *hircus*, bylo ve středověku spojováno se slovem *hirsutus*, tedy *chlupatý*, na základě čehož se kozlové spojovali s hříšníky odívajícími se do „huňatých kůží neřesti“,“⁵⁰⁵ chlupatost obecně patřila mezi mužské znaky. Mužské tělo bylo totiž tradičně vnímáno jako teplejší a existovala představa, že toto teplo ve spojitosti se suchostí proměňovalo tělesné šťávy na ochlupení. To se tak stalo jedním z rozlišovacích rysů mezi

⁴⁹⁸ M. LURKER, *Slovník*, s. 117-118.

⁴⁹⁹ Př 30:17: „Tomu, kdo vysmívá se otci a poslušností k matce pohrdá, havrani od potoka vyklovou oči, spolykají mu je orlí mláďata.“

⁵⁰⁰ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.87.5. Tento citát z Aristotela se objevuje již u Bartoloměje. BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1116.

⁵⁰¹ J. ROYT – H. ŠEDINOVÁ, *Slovník*, s. 146.

⁵⁰² VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.28.1, 18.28.4, 18.33.4, 18.57.6.

⁵⁰³ *Ibidem*, 18.27.2, 18.33.2.

⁵⁰⁴ *Ibidem*, 18.57.4, 18.27.4.

⁵⁰⁵ R. BARBER (ed.), *Bestiary*, s. 83.

muži a ženami.⁵⁰⁶ V souvislosti s osrstěním je nutné zmínit, že především Vincentova encyklopedie kladla velký důraz na kozlí vous. Z Plinia převzal Vincent pasáž o tom, že vzteklého kozla lze uklidnit hlazením vousu, a pokud je mu vous ustřižen, pak kozel neodejde k jinému stádu.⁵⁰⁷ Již u Bartoloměje se objevuje informace, že za kozou vytáhnoutou ze stáda ostatní jen hledí, avšak Vincent uvádí doplnění, že dotyčné zvíře je v takovém případě popadnuté za vlas nazývající se *aruncum*, který mu visí z brady.⁵⁰⁸ Vzhledem k tomu, že vousy byly spojovány jednak s mužností, jednak s divokým chováním i nekřesťany,⁵⁰⁹ bylo zřejmě možné tyto pasáže interpretovat i tak, že křesťanská víra je schopná krotit duše pohanů stejně jako je vyvést z hříšného, bezbožného života. Mezi anatomické poznatky, které se u Vincenta objevují, patří dále to, že stejně jako kráva nebo ovce, také kozy mají více žaludků.⁵¹⁰ Vincent neopomíná ani pověstný ostrý zrak, kterým kozy údajně disponují: k různým informacím známým již z předchozích encyklopedií doplňuje, že jejich oči v noci svítí a vrhají světlo.⁵¹¹ V tomto případě mohly kozy snadno nést pozitivní symboliku vzhledem k tomu, že vševědoucí Boží oči bývaly často asociovány s jasností a světlem. V souvislosti s touto pasáží se tedy mohl objevovat výklad, že Bůh dokáže svým světlem prorazit noc, tedy čas nevědomosti a hříchu.⁵¹²

Vincentově pozornosti však přirozeně neušly ani pasáže, které se týkají chování koz. Po vzoru Aristotela tak informuje o tom, že kozám není třeba ukládat jednoho vůdce stáda, neboť jsou přirozeně rychlé, a s touto rychlostí je spjat i jejich zvyk se na pastvě pohybovat z místa na místo. Zároveň podotýká, že kozy spásají celou nadzemní část rostliny,⁵¹³ což sice bývalo v praxi pro krajinu decimující, ale symbolicky lze toto tvrzení číst tak, že by křesťané měli „spásat“ co nejvíce víry. Kladně se jeví i zmínka o tom, že by kozy měly být chovány ve velkém množství, což poukazovalo na přichylnost k druhým a lásku k bližnímu, a ustájeny v příbytcích bez exkrementů a špíny,⁵¹⁴ což poměrně jasně kontrastuje s představou oblíby špíny u prasat, tedy hříšníků.

Vincent ve své encyklopedii dále neopomíná ani kozlí plodnost spolu s okolnostmi jejich březosti a mateřství. Také u něj se tedy objevuje motiv chůčce a zvýšené sexuální

⁵⁰⁶ SALMÓN, Fernando – CABRÉ, Montserrat, Health and Hygiene. Hair in the Medical Traditions, in: MILLIKEN, Roberta (ed.), *A Cultural History of Hair in the Middle Ages*, Londýn 2019, s. 91-106, zde s. 95.

⁵⁰⁷ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.57.5.

⁵⁰⁸ Ibidem, 18.27.3. U Bartoloměje *armitum*. BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1033.

⁵⁰⁹ DIENER, Laura Michele, Production and Practice, in: MILLIKEN, Roberta (ed.), *A Cultural History of Hair in the Middle Ages*, Londýn 2019, s. 71-90, zde s. 72.

⁵¹⁰ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.33.2.

⁵¹¹ Ibidem, 18.27.4.

⁵¹² M. LURKER, *Slovník*, s. 162, 172.

⁵¹³ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.27.2.

⁵¹⁴ Ibidem, 18.28.4.

aktivity, neboť je podotýkáno, že jen jedno páření nestačí, protože ta další jsou více účinná (*efficacior*).⁵¹⁵ Přeneseně mohlo být o hříchu a chtíči kázáno v souvislosti s citátem, že je dobré obě pohlaví zbavit rohů.⁵¹⁶ Jak již bylo zmíněno, rohy ve středověku symbolizovaly touhu, takže symbolicky lze tuto pasáž číst i jako nabádání ke zbavení se vášnivých pocitů. Na tématu plodnosti u koz je možné ilustrovat, že jednotliví autoři své zdroje skutečně v některých případech zásadně komolili: Vincent sice z Aristotela převzal tvrzení, že kozy kopulací při severním větru rodí samce a při jižním samice, záměnou podstatného jména „venti“ na sloveso „venit“ ho ale rozdělil na dvě samostatné věty.⁵¹⁷ V případě nově vzniklého sdělení lze Vincentova slova jen těžko interpretovat: březí kozy mohou být buďto bojovné a vracet útoky, nebo třeba také méně toužebné (*contra impetum venit*). Nakonec lze zmínit to, že pokud si přejí farmáři svá kůzlata vykastrovat, měli by tak učinit při couvajícím měsíci,⁵¹⁸ což pravděpodobně souvisí s představou, že v takové měsíční fázi zvířata méně krvácejí, což přetrvává v laických kruzích dodnes.

Vincent se vyjadřuje i ke kvalitě zplazených mlád'at. Samci se páří jednou za rok, přičemž potomek, kterého zplodí jako prvního, je nejlepší a nejtlustší⁵¹⁹ – podobně jako tomu bylo u prasat, i zde je patrné privilegium prvního potomka. Když jsou však samci mladí, konkrétně jednoletí, pak plodí špatná kůzlata,⁵²⁰ což kontrastuje se samicemi, které rodí lepší mlád'ata právě v prvním roce, zatímco v těch následujících jsou jen horší.⁵²¹ Samice během březosti tloustnou a pokud před porodem jedí hodně soli, mají hodně mléka.⁵²² To poměrně dobře koresponduje se symbolikou obou surovin – sůl totiž mimo jiné představovala sílu, která udržuje život, zatímco mléko mohlo být kromě radosti vnímáno i jako pralátka pocházející od Boha.⁵²³ Obě suroviny tak byly nějakým způsobem spojeny s životodárnými schopnostmi. Podle citátu z Plinia mohou kozy porodit až čtyři mlád'ata v jednom vrhu, což se však děje jen vzácně.⁵²⁴ Tato informace spolu s údajem, že kozy mají

⁵¹⁵ Ibidem, 18.28.1.

⁵¹⁶ Ibidem.

⁵¹⁷ Ibidem, 18.28.2.

⁵¹⁸ Ibidem, 18.46.3.

⁵¹⁹ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.33.2.

⁵²⁰ Ibidem, 18.28.2.

⁵²¹ Ibidem, 18.28.1.

⁵²² Ibidem, 18.27.2. S tímto tvrzením se setkáváme již u Bartoloměje. BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1034.

⁵²³ M. LURKER, *Slovník*, s. 254.

⁵²⁴ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.28.1. Toto tvrzení již před Vincentem převzal i Bartoloměj. BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1033.

dva struky po dvojicích, celkem tedy čtyři,⁵²⁵ mohla být interpretována jako důkaz Boží moudrosti, který svět stvořil správně.

Poměrně hodně prostoru věnuje Vincent také citátům, které nelze popsat jinak než jako zajímavosti z cizích krajin. Podotýká například, že v Německu mají kozy uši větší, než je jedna dlaň, a neuvěřitelné množství žluči,⁵²⁶ nebo že se v Etiopii dožívají jedenácti let.⁵²⁷ Z tohoto případu vyplývá, že encyklopedie pouze kompilovaly informace, neboť v jiné části Vincent píše, že ve stejné oblasti žijí obvykle po třináct let.⁵²⁸ Mezi zajímavosti by bylo možné řadit i zprávu, že koza, která jí a pije z nádoby z tamaryškového dřeva, případně líže tamaryškové větvičky, přichází o slezinu.⁵²⁹ To má nejspíš jistou souvislost s tím, že tamaryšek byl tradiční medicínou podávanou na problémy s játry.⁵³⁰

Pochopitelně i kapitoly o kozách obsahují rozsáhlé pasáže o všemožném farmaceutickém využití. V tomto případě je ale s obecnějším pojednáním o kozách spojuje jeden výrazný prvek, totiž jed. Kozy byly ve středověku zřejmě hojně asociovány s jedovatými živočichy i rostlinami, jak bylo vidět i na předchozích encyklopediích. Hovoří totiž například o tom, že rododendron je kozám jedovatý, a pokud tedy snědí list této rostliny ve vodě nebo tuto vodu vypijí, zemřou.⁵³¹ To je poměrně logické vzhledem k tomu, že rododendrony jsou toxické. Zajímavěji ale působí informace, že kozy z jedu tloustnou a zjevně jim tedy obvykle jedovaté věci nijak nevadí.⁵³² Tomu by odpovídalo i to, že spousta produktů z koz má podle Vincenta antidotní účinky: kozí krev povařená s medem je podáván obecně na jedy,⁵³³ proti hadímu uštknutí zas platí kozí mléko s hroznem nebo moč s octem,⁵³⁴ zatímco na jed španělské mušky pomáhá kozí sádlo.⁵³⁵ Vincentovy kapitoly o kozách a kozlech jsou naplněny podobnými radami proti různými jedům.

Vincent však neopomíná i jiná možná využití, mezi něž patřilo pochopitelně maso a mléko. Kozí maso podle něj není příliš dobré, neboť se povětšinou špatně tráví a je suché.⁵³⁶ Dvojnásobně však píše i o tom, že je buďto na tuk chudé,⁵³⁷ nebo naopak příliš

⁵²⁵ Ibidem, 18.27.4.

⁵²⁶ Ibidem, 18.27.2.

⁵²⁷ Ibidem, 18.27.3.

⁵²⁸ Ibidem, 18.28.2.

⁵²⁹ Ibidem, 18.27.9, 18.27.10.

⁵³⁰ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals* 2, s. 1465, pozn. 125.

⁵³¹ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.27.5, 18.27.7.

⁵³² Ibidem, 18.28.1.

⁵³³ Ibidem, 18.30.4.

⁵³⁴ Ibidem, 18.31.3.

⁵³⁵ Ibidem, 18.30.3.

⁵³⁶ Ibidem, 18.29.3.

⁵³⁷ Ibidem, 18.29.2.

tučné⁵³⁸ – obecně však vyplývá, že kozí maso nepatří mezi nejkvalitnější. Nejlepší možné je maso kůzlete, které je ještě matkou kojeno – dobře se zažívá a je stále jemné.⁵³⁹ Nejhorší je naopak maso kozla, které produkuje špatnou krev a čtyřdenní horečky.⁵⁴⁰ Tato informace zřejmě koresponduje s představou, že kozí maso vytváří černou žluč.⁵⁴¹ Jejich mléko je naopak dobré, neboť je jemné (po ženském mléku údajně nejjemnější) a sladké.⁵⁴² Má také různé léčivé účinky.⁵⁴³ Vincent však podotýká, že pokud se toto mléko srazí, produkt se tím zničí, neboť kozí sýr je velmi špatný.⁵⁴⁴

4.1.5.3. Prasata v encyklopedii Vincenta z Beauvais

Vincent rozděluje své pojednání o prasatech pod dvě základní hlavičky *De porco* a *De sue*.⁵⁴⁵ Obecně lze říci, že Vincentova encyklopedie posuzuje prasata především záporně: o praseti píše jako o nejkrutějším zvířeti ze všech (*Animalium hoc maxime brutum...*), které žere jak čisté, tak nečisté věci a libuje si v bahně.⁵⁴⁶ Toto negativní vnímání prasat a spojitost se špínou koresponduje s Biblií, což potvrzuje i sám Vincent, neboť tvrdí, že prase je jako nepřezývkaev Písmem považováno za nečisté,⁵⁴⁷ a v kontrastu s přežvykujícími kozami a hovězím dobyt看em tak prasata mohla i na tomto základě symbolizovat špatné křesťany. S tímto obrazem prasete jako hříšníka koresponduje ostatně i úryvek převzatý z Physiologu, podle něhož je pro prasata přirozené vždy hledět pouze k zemi.⁵⁴⁸ V souvislosti s tímto poznatkem byla tato domácí zvířata asociována s hříchem a různými poklesky, protože nikdy nehleděla k nebi, respektive k Bohu, a naopak se neustále snažila nacházet potravu v zemi, z čehož byla odvozována jejich blízkost k peklu.⁵⁴⁹ Nelze však říci, že by se Vincent zaměřoval cíleně jen na to špatné. Například na základě Palladia Vincent neopomíjí i jednu dobrou vlastnost. Údajně je totiž dobré posílat prasata do vinic před uzráváním plodů nebo po vinobraní, nejspíš aby svým rozrýváním kypřila a „orala“ půdu podobně jako kopáči.⁵⁵⁰ Tato informace se může zdát jako kontrastivní k pasáži z Bible, podle níž divoký kanec

⁵³⁸ Ibidem, 18.33.2.

⁵³⁹ Ibidem, 18.29.1.

⁵⁴⁰ Ibidem, 18.58.1, 18.58.2.

⁵⁴¹ W. YORK, *Health*, s. 9.

⁵⁴² VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.28.3, 18.31.1.

⁵⁴³ Viz Ibidem, 18.31.2, 18.31.3 a 18.31.4.

⁵⁴⁴ Ibidem, 18.28.3.

⁵⁴⁵ Podobně jako jiní autoři, také Vincent zahrnuje pojednání pojmenované *De apro*, které se však týká divokého kance. Ibidem, 18.5 a 18.6.

⁵⁴⁶ Ibidem, 18.84.3 a 18.78.4.

⁵⁴⁷ Ibidem, 18.78.4.

⁵⁴⁸ Ibidem, 18.75.5.

⁵⁴⁹ M. PASTOUREAU, *Le Roi*, s. 96-97.

⁵⁵⁰ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.84.3 a 18.79.3.

vinici zničil, kvůli čemuž se stal mimo jiné i symbolem pro zuřivost a sílu vládců, kteří zničili Jeruzalém (tedy vinici).⁵⁵¹ Na základě toho je možné se zamýšlet, jestli domácí prase v tomto případě nemohlo představovat spravedlivého panovníka, dbajícího o dobro lidu.

Vincent se dále zajímá o chovatelské informace, rady a vše, co s tímto tématem souvisí. V kontrastu s Bartolomějem uvádí, že svině se vykrmují po šedesát dnů, a zároveň doplňuje, že tloustnou z ječmene, prosa a jablek. Vůbec nejvíce ale přibírají díky odpočinku, v němž si libují.⁵⁵² I zde je možné hledat jakýsi symbolický výklad, neboť na základě této pasáže mohla být prasata dávána do souvislosti se Židy. S nimi totiž bývala prasata ve středověku běžně výsměšně asociována, neboť křesťané pro symboliku židovského národa schválně užívali zvířata, jimiž židovská kultura opovrhovala. Tento trend se začal objevovat od 12. století a nejvýrazněji se odrážel v ikonografii díky tzv. *Judensau*, tedy zpodobnění Židů sajících mléko od prasnice.⁵⁵³ Židé bývali navíc kvůli svým ekonomickým aktivitám, resp. fenoménu lichvářství, často asociováni se zahálkou, přičemž právě tento nešvar mohl být se zmíněnou pasáží spojován – podobně jako prasata totiž Židé bohatli/“tloustli“ odpočinkem.⁵⁵⁴ Vincent pak varuje pomocí prasat před zahálkou a obžerstvím ještě na jednom místě. Píše, že tuk zvířata znečitlivuje do takové míry, že jednou myši okousaly živé prase, aniž by si toho samo všimlo. Myši ve středověku zobrazovaly d'ábla a heretiky a tato zdánlivá kuriozita tak mohla být teoreticky čtena jako upozornění na to, že zahálčiví křesťané jsou více náchylní k hříchu a herezím.⁵⁵⁵

V souvislosti s potravou prasat Vincent ještě upozorňuje na to, že tato zvířata mohou jíst hady, což odpovídá realitě, a že je těší žraní žaludů, které jejich masu navrací vlhkost.⁵⁵⁶ Pokud jich však samice sežere příliš mnoho, pak potratí.⁵⁵⁷ V tomto případě se jedná o zajímavé přírodovědné pozorování, protože u dobytka se opravdu může objevit otrava žaludy, pokud jich sní velké množství. Přestože se toto nebezpečí týká i jiných druhů dobytka, ve středověku se k žaludům pastvou v lese dostávala především prasata, takže se

⁵⁵¹ R. BARBER (ed.), *Bestiary*, s. 87. Biblická pasáž viz Žl 80:14.

⁵⁵² VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.79.2.

⁵⁵³ M. PASTOUREAU, *Le Roi*, s. 93.

⁵⁵⁴ RESNICK, Irven M., *Marks of Distinction. Christian Perceptions of Jews in the High Middle Ages*, Washington D. C. 2012, s. 187.

⁵⁵⁵ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.84.5. J. ROYT – H. ŠEDINOVÁ, *Slovník*, s. 151.

⁵⁵⁶ Zajímavostí je, že se údajně v lidovém prostředí dodnes traduje, že na množství a křehkost slaniny má vliv výkrm žaludy nebo hrachem. Z. SMETÁNKA, *Legenda*, s. 131.

⁵⁵⁷ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.79.2. Tyto dvě informace se rozděleně objevují i u předchozích autorů – o hadech píše Tomáš, zatímco o žaludech Bartoloměj. Viz TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 111, BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1104.

zdá pochopitelné, že se toto varování objevuje právě u nich. Žaludy byly navíc známým abortivem a za tímto účelem se objevují již v receptech z antiky.⁵⁵⁸

V dalším, podstatně delším úryvku z Palladia popisuje Vincent prakticky, jakým způsobem by měla být prasata krmena a ustájena. Selata by se měla rodit v únoru, aby je bylo možné krmit na bohatších rostlinách a strnisku, prasata by pak obecně měla být chována v místech, kde se mohou krmit na ovoci popadaném ze stromu, ačkoliv jejich hlavní stravu tvoří zejména tráva a kořínky, v zimě případně kaštany a žaludy. Prasnice by neměly být chovány ve stádu, ale samostatně v chlévcích pod přístřeškem, aby jim bylo umožněno chránit svá mláďata před zimou. Tyto chlévky by zároveň neměly být zastřešené, aby pasák prasat mohl mláďata kontrolovat a zároveň jim pomáhat v případě, kdy je prasnice zalehne. Tento poznatek mohl být nějakým způsobem využíván i v kázáních, neboť ve středověku bylo běžné, že matky spaly s malými dětmi na jedné posteli, což kritizovali jak lékaři, tak teologové. Matky totiž mohly nešťastnou náhodou děti ve spánku zadusit právě zalehnutím.⁵⁵⁹ Součástí citátu je rovněž popis ideálního samce na přípuštění k samici: měl by být velkého a robustního těla, velkého břicha a kýty, krátkého rypáku, silného krku, vilné povahy a měl by být jeden rok starý. Samice by měly vypadat podobně, zdůrazňuje se u nich ale ještě dlouhé tělo a břicho dostatečně velké pro odnošení mláďat. V případě studených krajin je navíc vhodné, aby měly tlusté a černé štětiny.⁵⁶⁰ Pojednání o jejich fyzickém vzhledu doplňuje ještě pasáž z Plinia, podle níž mají samci více zubů než samice stejně jako tomu bylo u koz. Zuby jsou u prasat navíc odhalené, zřejmě v podobě klů, zatímco samice kly nemají. Proto samci při útoku nabírají na kly, zatímco samice koušou⁵⁶¹ – tuto pasáž lze vnímat jako další důkaz toho, že svět je stvořen správně a přizpůsobivě. Podobně vyznívá i informace o tom, že svině mají na břicho mnoho bradavek, které se zatáhnou zpět do břicha, když jsou mláďata odstavena. Pokud však zůstává ve vrhu jedno sele, které se stále krmí, struk mu zůstává. Vincent neopomíná ani informaci o tom, že selatům podle pořadí narození případnou určité struky – prvorozenému ten nejbližší krku – a každé sele ví, z jakého se má krmit.⁵⁶² Na tomto tvrzení bylo zřejmě možné učit o hierarchii společnosti, v níž měl každý zůstat na místě, které mu náleželo.

⁵⁵⁸ RIDDLE, John M., *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*, Cambridge 1992, s. 81.

⁵⁵⁹ NODL, Martin, Děťství ve středověku, in: LENDEROVÁ, Milena (ed.), *Děťství. Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada*, Praha 2021, s. 27-106, zde s. 88.

⁵⁶⁰ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.85.2.

⁵⁶¹ Ibidem, 18.84.5. Informace o tom, že vepř má více zubů, se objevuje již u Bartoloměje. BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1104.

⁵⁶² Ibidem, 18.84.4.

V souvislosti s chovatelskými informacemi je možné zmínit i to, že ani u Vincenta nechybí akcent na prasečí plodnost. Vincent na základě Aristotela tvrdí, že se jim rodí více potomků, neboť mají větší množství spermatu.⁵⁶³ Jak samce, tak samice navíc ve Vincentově encyklopedii charakterizuje jejich velká touha po páření. O samcích totiž Vincent tvrdí, že pokud uslyší volání svině v říji, odmítají žrát, pokud k ní nejsou přivedeni, zatímco prasnice jsou kromě klisen jedinými zvířaty, které se páří i během březosti.⁵⁶⁴ Tato pasáž mohla umocňovat představu o jejich hříšnosti, neboť sex ve středověku sloužil jen pro plození potomků, nikoli pro vlastní potěšení, jak tomu bylo z logiky věci v tomto případě právě u prasnic.⁵⁶⁵ Samice se podle Vincenta navíc páří i tehdy, když jsou již zesláblé stářím, a to v leže, což mohlo být považováno za další důkaz jejich hříšné povahy.⁵⁶⁶

Ve Vincentově encyklopedii se rovněž objevuje zájem o chování prasat. I v případě jedné z těchto pasáží udělal Vincent pravděpodobně při opisu chybu. Převzal totiž od Tomáše tvrzení, že na zapískání se stádo prasat rozběhne, neboť je pohnuto k vzteku, jeho celkový význam však komolí, neboť místo vysokého zvuku (*stridor*) uvádí exkrementy (*stercus*), což v daném kontextu nedává příliš smysl.⁵⁶⁷ Od Tomáše se odchyluje i v následující větě, podle níž při úplňku mozek zvířete slábne. V případě Tomáše se totiž jednalo o období ustupujícího měsíce.⁵⁶⁸ Vincentův výklad ale více koresponduje s dnešními představami, neboť slábnutí mozku lze chápat jako šílenství, které bývá s úplňkem spojováno. Dodnes se uvažuje tak, že měsíc má velký vliv na tělo a chování, a již od antiky byl spojován se způsobováním choromyslnosti.⁵⁶⁹ Vincent pod hlavičkou *actor* rovněž přebírá podobnou informaci jako Bartoloměj o tom, že prasata jsou k sobě navzájem empatická a litují se, na rozdíl od předcházejícího encyklopedisty však tuto informaci negativně rozvíjí doplněním, že na své truchlení zapomínají a následně se vracejí k bahně a potravě.⁵⁷⁰

⁵⁶³ Ibidem, 18.80.1.

⁵⁶⁴ Ibidem, 18.84.4.

⁵⁶⁵ KARRAS, Ruth M., *Sexuality in Medieval Europe*, New York 2005, s. 88.

⁵⁶⁶ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.85.1.

⁵⁶⁷ Ibidem, 18.78.3. Srovnání s TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 110.

⁵⁶⁸ Ibidem. Srovnání s TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 111.

⁵⁶⁹ IOSIF, Alina – BALLON, Bruce, Bad Moon Rising. The Persistent Belief in Lunar Connections to Madness, in: *Canadian Medical Association Journal* **173**, 12/2005, dostupné online z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1316181/> [cit. 23. 3. 2022] Některé studie dokonce ukazují, že zvířata jsou během úplňku agresivnější a že v tomto období lunárního cyklu existuje vyšší riziko pokousání. BHATTACHARJEE, Chantal et al., Do Animals Bite More during a Full Moon? Retrospective Observational Analysis, in: *British Medical Journal*, 321/2000, dostupné online z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC27561/> [cit. 23. 3. 2022].

⁵⁷⁰ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.78.4. Srovnání s BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1103.

Vzhledem ke středověkému využití prasat není s podivem, že Vincent věnuje hodně prostoru produktům z prasete, především pak masu. Vepřové maso je podle Vincenta velmi výživné, produkuje dobrou tráveninu a činí břicho vlahým díky své vlhkosti a mazlavosti. Zároveň však podotýká, že se liší ve své kvalitě podle věku a fyzické konstituci poraženého prasete. Maso kojících prasnic je vlhčí než maso jiných prasat, proto se mění na špatné šťávy, ale stejně může být břichu užitečné, neboť se dobře tráví a je výživné. Pozor by si však měli dávat pozor lidé vlhké povahy, kterým může uškodit, což odpovídá humorální teorii, podle níž jsou různé nemoci způsobovány nahromaděním jedné z tělesných šťáv,⁵⁷¹ v tomto případě hleny. Právě proto mohou velmi stará prasata, která mají studené a tvrdé maso, vyvolat dlouhotrvající, případně čtyřdenní horečky (*diuturnas febres, ut quartanam*),⁵⁷² melancholii a hlenovitost, neboť hniloba hleny způsobuje právě toto onemocnění, zatímco čtyřdenní horečky mohly být podobně jako u hovězího dobytka spojované s melancholičností, ač vepřový dobytek nebýval tradičně charakterizován černou žlučí.⁵⁷³ Potenciální vysvětlení toho, že vepřové maso způsobuje horečky, představují paraziti, kteří prasata využívají jako mezihostitele a často tyto symptomy způsobují. Konzumace vepřového masa pak mohla být s pozdějším vypuknutím těchto onemocnění spojována.⁵⁷⁴ Mladá prasata jsou pak podle Vincenta lepší, obzvláště pokud jsou kastrovaná.⁵⁷⁵ Od Tomáše v souvislosti s masem pak Vincent přebírá upozornění, že přes léto až do podzimní rovnodennosti je škodlivé vepřové maso jíst, protože prase spává ve vyšších teplotách než v přírodě.⁵⁷⁶ I tato poznámka je možná spojená s humorální teorií, v níž jsou tvorové studené a vlhké povahy jako prasata asociovány se zimou, zatímco léto odpovídá horku a suchu.⁵⁷⁷ Je rovněž třeba zmínit, že maso divokého vepře bylo ve středověku považováno za lepší než maso prasete domácího, neboť je lehčí, velmi výživné a dobře se tráví.⁵⁷⁸

⁵⁷¹ YORK, William, *Health and Wellness in Antiquity through the Middle Ages*, Westport 2012, s. 8.

⁵⁷² V tomto úryvku nekorespondují pády, považují to však za pravděpodobnou jazykovou chybu, jelikož jediné podstatné jméno, které případně přichází v úvahu, je „melancholiam“ – na rozdíl od melancholie však horečky s přídatným jménem „quartanus“ skutečně asociovány byly.

⁵⁷³ Vzhledem ke spojitosti s hlenem pravděpodobně *febris quotidiana*, dnes více spojovaná s malárií. Při horečkách tohoto typu trpěl člověk neustále vysokou teplotou. NORRI, Juhani, *Dictionary of Medical Vocabulary in English, 1375-1550. Body Parts, Sicknesses, Instruments, and Medical Preparations*, Londýn 2016, s. 400.

⁵⁷⁴ PHILLIPS, Sarah, *The Pig in Medieval Iconography*, in: ALBARELLA, Umberto – DUBNEY, KEITH et al. (edd.), *Pigs and Humans. 10 000 Years of Interaction*, Oxford 2007, s. 373-388, zde s. 383.

⁵⁷⁵ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.82.1.

⁵⁷⁶ Ibidem, 18.82.3. TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 111.

⁵⁷⁷ W. YORK, *Health*, s. 7.

⁵⁷⁸ 18.82.2. V latině je tato konstrukce poněkud podivná, zřejmě kvůli pochybení autora: „Dicunt autem Christiani et eorum imitatores, quod melior caro sylvestris est caro porci sylvestris.“ Obecně však toto pravidlo platilo, takže je o něm možné uvažovat i zde. WEISS ADAMSON, Melitta, *Food in Medieval Times*, Londýn 2004, s. 33.

V souvislosti s masem je třeba připomenout ještě jeden fenomén, totiž podobnost orgánů u lidí a prasat. Prase bylo tradičně vnímáno jako zvíře, které má k člověku blízko, přičemž tato představa přetrvávala od antiky až do středověku a její pravdivost se ostatně potvrzuje v dnešní medicíně. Středověká anatomie byla díky tomu vyučována na prasatech, neboť bylo zakázáno provádět pitvy na lidech. Nejstarší středověké texty, které srovnávají prasečí a lidskou anatomii, pochází ze Salerna z první poloviny 12. století.⁵⁷⁹ Vincent hovoří nejen o tom, že prasečí tělo je nejvíce podobné tomu lidskému.⁵⁸⁰ Totéž tvrdí i o krvi a mase, což dokládá historkou o tom, že jakýsi řezník kdysi vydával lidské maso za maso vepřové, přičemž tento zvrácený prohřešek byl odhalen až poté, kdy byly v jeho mase nalezeny prsty.⁵⁸¹

Co se týče dalšího využití, u každého z dosud zmíněných autorů se objevuje tvrzení, že prasečí štětiny (*setas*) daly pojmenování ševcům (*sutores*), kteří z nich šijí.⁵⁸² Tato informace byla ve středověku z nějakého důvodu hojně reprodukována a objevuje se vedle Isidora i u Hrabana Maura.⁵⁸³ Vincent dále zmiňuje například vepřové sádlo, které lze uchovat buďto nasolené, nebo čerstvé a které pomáhá od únavy a vyčerpání z cest. Stejně tak tvrdí, že jejich exkrementy mají nepřeberné využití – prášek z nich postříkaný teplým vinným nápojem může kupříkladu léčit úplavici.⁵⁸⁴

4.1.6. Albert Veliký

Ačkoliv si Albert Veliký již ve 14. a 15. století vysloužil celou řadu biografii, rané období jeho života zůstává zahaleno řadou otázek. Není znám přesný rok jeho narození, který se obvykle datuje mezi roky 1193 a 1207, přičemž nejčastěji se uvádí možnost 1200, ani místo, odkud pocházel – sám Albert o sobě totiž referuje jako o Albertovi z Lauingenu, tedy z malého města ve Švábsku, nebo o Albertovi z Kolína. Zatímco Lauingen byl považován za místo jeho narození ve středověku, dnešní badatelé usuzují, že se mohlo jednat pouze o rodové jméno. Celou záležitost komplikuje též fakt, že nejsou známi ani jeho rodiče.

⁵⁷⁹ M. PASTOUREAU, *Le Roi*, s. 82-83.

⁵⁸⁰ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.78.4.

⁵⁸¹ Ibidem, 18.83.1. Tato zpráva se do jisté míry podobá legendě o sv. Mikuláši. Světec údajně oživil děti naporcované řezníkem, který je chtěl prodat svým zákazníkům jako dobré maso. M. PASTOUREAU, *Le Roi*, s. 81.

⁵⁸² Ibidem, 18.78.1. Již u Bartoloměje BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1103.

⁵⁸³ ISIDOR ZE SEVILLY – J. FUKSOVÁ (ed.), *Etymologiae* 12, s. 48-49; HRABANUS MAURUS – P. THROOP (ed.), *De universo*, s. 220.

⁵⁸⁴ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.86.1.

Je ovšem možné soudit, že pocházel z rytířské rodiny a byl možná spjat s hradem Bollstadt.⁵⁸⁵

Albert byl jako mladý poslán do Padovy, kde se o něj staral při studiu sedmi svobodných umění jeho strýc. Možná právě zde se v roce 1223 přidal k dominikánskému řádu díky působení Jordána Saského, který se po smrti sv. Dominika dostal do čela tohoto řádu, ale ani tento rok jeho vstupu mezi dominikány není jistý a někteří badatelé usuzují, že v Padově pobýval až na konci 20. a na začátku 30. let 13. století, z čehož by vyplývalo, že Albertovi bylo v době, kdy se stal mnichem, třicet let. Další teologické vzdělání získal Albert pravděpodobně v Kolíně nad Rýnem a zde již navíc pravděpodobně přednášel teologii. Někdy ve 40. letech začal Albert působit v Paříži, kde získal titul mistra. Pobyt v tomto městě jej nejspíš velmi ovlivnil: jednak se setkal s dominikánskými bratry, jejichž přítomnost mohla povzbudit Albertův zájem o přírodu, jednak zde poznal i nové překlady Aristotela a jejich židovské i arabské komentáře. Zároveň právě do Paříže přijel roku 1245 jeho nejznámější student, Tomáš Akvinský.⁵⁸⁶

V druhé polovině 40. let byl Albert řádem poslán zpět do Kolína, aby zde otevřel *studium generale*, po němž toužila kolínská generální kapitula. V následujících letech získal celou řadu významných úřadů, počínaje rokem 1254, kdy byl ve Wormsu zvolen na tři roky provinciálem německých dominikánů, díky čemuž mohl během povinných vizitací navštěvovat řadu dominikánských knihoven ve své provincii, a v roce 1260 jej papež jmenoval rezenským biskupem. I poté, co na pozici po dvou letech rezignoval, Svatému otci nadále sloužil a z jeho rozkazu kázal po Německu na podporu křížových výprav.⁵⁸⁷ Od roku 1264 pobýval Albert s krátkou výjimkou, kdy na konci 60. let opět cestoval, v dominikánských kláštorech: nejprve ve Würzburgu a následně v kolínském klášteře Svatého kříže, kde zastával pozici *lector emeritus*. Právě zde také 15. listopadu 1280 zemřel a byl v konventu pohřben.⁵⁸⁸ Jeho tělo bylo však roku 1804 odsud přeneseno do kolínského dominikánského kostela sv. Ondřeje kvůli obavám z napoleonských válek.⁵⁸⁹ Albert byl roku 1931 kanonizován a prohlášen za otce církve.⁵⁹⁰

⁵⁸⁵ RESNICK, Irven M., Albert the Great. Biographical Introduction, in: RESNICK, Irven M. (ed.), *A Companion to Albert the Great. Theology, Philosophy, and the Sciences*, Leiden 2013, s. 1-11, zde s. 4.

⁵⁸⁶ KITCHELL JR., Kenneth F. – RESNICK, Irven M., Introduction. The Life and Works of Albert the Great, in: ALBERT VELIKÝ – KITCHELL JR., Kenneth F. – RESNICK, Irven M. (edd.), *On Animals. A Medieval Summa Zoologica. Vol. 1*, Londýn 1999, s. 1-42, zde s. 4-11.

⁵⁸⁷ Ibidem, s. 13-15.

⁵⁸⁸ Ibidem, s. 15-17.

⁵⁸⁹ I. M. RESNICK, Albert, s. 9.

⁵⁹⁰ K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK, Introduction, s. 12.

Není přesně jisté, kdy začal Albert sepisovat svůj zoologický spis a komentář k Aristotelovu *De animalibus*, počátek jeho snah se však obvykle datuje mezi roky 1256 a 1260. Albert se tímto dílem zabíral po mnoho let, vyprodukoval různé verze, čímž je možné vysvětlit určité diskrepance, které se v textu nacházejí, a nikdy se mu nepovedlo sepsat finální redakci.⁵⁹¹ Tomuto přírodovědnému dílu se začal věnovat v rámci dvacetileté práce na nově objeveném aristotelském korpusu, s níž započal okolo roku 1250 na žádost svých bratří. Jeho cílem bylo systematicky parafrázovat a okomentovat celé dostupné Aristotelovo dílo, aby bylo možné nové poznatky funkčně propojit s existující křesťanskou filozofií.⁵⁹² Zároveň se však snažil poučit své studenty a bratry o přírodní filozofii, která se v 60. letech 13. století definitivně stala součástí dominikánského studijního curricula, neboť byl přesvědčený, že se jedná o klíčový obor pro pochopení teologie. Navzdory jeho zájmu o přírodu je však Albertovy komentáře stále nutné chápat ve spojení s jeho teologickými spisy a nelze opomíjet jejich symbolický rozměr. Přestože na rozdíl od ostatních encyklopedistů své přírodovědné dílo neadresuje kazatelům a žádným způsobem nezahrnuje moralizační ani alegorické výklady, na jeho jiných komentářích k různým biblickým pasážím je zřejmé, že ani za Alberta nepřestali dominikáni číst přírodu symbolickým způsobem a že se přírodní filozofie stala především důležitým nástrojem k biblické exegezi. Přírodovědné informace měly v tomto případě dvojí využití: v menší míře představovaly nové, neotřelé základy pro moralizace, jejich důležitá role však tkvěla hlavně v potvrzování pravdivosti biblických veršů, které se nějakým způsobem vyjadřují k přírodě, a tedy v potvrzování pravdivosti Bible obecně. Jednoduše řečeno, Albertova *philosophia naturalis* napomáhala k pochopení Bible, a to jak v rámci jejích realistických, tak i metaforických aspektů.⁵⁹³

Albert ve spise *De animalibus* nejen že reprodukuje Aristotelův text, zároveň jej doplňuje o analýzu a vlastní komentáře, odkazuje se i k řadě jiných zdrojů, které mu pomáhaly srovnávat informace a podávat tak co nejvíce realistický pohled na přírodovědné poznání a co nejsrozumitelnější obraz zvířecího světa.⁵⁹⁴ Pro Albertovo dílo jsou pak typické především dvě věci. V první řadě nepoukazoval jen na univerzálie, tedy základní obecné principy, které v přírodě platí vždy a které stály ve středu zájmu scholastické filozofie, ale

⁵⁹¹ Ibidem, s. 34-35.

⁵⁹² Ibidem, s. 17-18.

⁵⁹³ CERRITO, Amalia, Botany as Science and Exegetical Tool in Albert the Great, in: *Aisthesis. Pratiche, Linguaggi E Saperi dell'estetico* 11, 1/2018, s. 97-107, zde s. 106.

⁵⁹⁴ GARBUTT, Adam G., *Assessing the Exotic. Authority, Reason, and Experience in the Construction of Medieval Natural Knowledge*, Toronto 2018, disertační práce, University of Toronto, vedoucí práce Dr. Bert Hall, s. 37-38.

i na jednotlivé a individuální případy, které Albert považoval při studiu přírody za klíčové.⁵⁹⁵ Druhý rys jeho práce s touto metodikou úzce souvisí: právě z tohoto důvodu totiž kladl velký důraz na vlastní kritické myšlení a na empirické poznávání přírody. Zejména tento, pro středověk atypický, přístup představuje Albertův hlavní přínos zoologii ve středověku i obecně, neboť se mu například povedlo identifikovat i dříve neznámá zvířata, zahrnout živočichy zcela nové nebo jim přiřknout německá pojmenování.⁵⁹⁶

De animalibus rozhodně není klasickou encyklopedií jako předcházející případy – jedná se o komentář, který se zabývá výhradně zvířaty a který se ještě více odchýlil od symbolické tradice, než tomu bylo u předcházejících pramenů. Avšak vzhledem k jeho obrovskému významu pro zoologii by mezi uvedenými prameny neměl scházet a mezi encyklopedisty se může Albert řadit alespoň díky poslední části svého díla. Celá jeho práce se skládá celkem z 26 knih. V prvních devatenácti se jedná o komentář založený na překladu Aristotelova díla od Michaela Scota. V nich Albert sleduje Aristotelovy spisy a doplňuje je o různé glosy, osobní poznámky, informace o lokálních podmínkách i odkazy na literaturu. Další dvě knihy, 20. a 21., představují Albertovu originální práci v podobě pojednání o „dokonalých“ a „nedokonalých“ zvířatech. V posledních pěti knihách se Albert navrácí k tradici encyklopedií a bestiářů, neboť zde uvádí revidovaný, abecedně seřazený katalog zvířat, po vzoru encyklopedistů rozdělený na několik oddílů: čtyřnožci, ptáci, mořské a říční ryby, hadi, hmyz a červi. Jeho modelem a rovněž hlavním zdrojem byla encyklopedie jeho dřívějšího žáka, Tomáše z Cantimpré.⁵⁹⁷ Albertovým cílem bylo v těchto knihách podat kompletní pojednání o jednotlivých zvířatech včetně jejich vzhledu, chování, reprodukci, nemocí či užití jednotlivých částí. Tímto způsobem chtěl pomoci svým studentům, aby lépe chápali univerzální principy, kterým se více věnoval v předcházejících knihách o obecné biologii.⁵⁹⁸

Stopy o přítomnosti Albertova komentáře v Čechách se objevují například v katalogu koleje Národa českého, v němž se krom jiných Albertových spisů nejspíš nacházely i části *De animalibus* pojmenované jako *De motibus animalium* a *De morte et vita animalium*.⁵⁹⁹ Druhým dokladem je rukopis, který pochází nejspíš z první poloviny 15. století a obsahuje tzv. *Liber animalium*, tedy Albertův spis. Manuskript je uložen v rukopisné sbírce knihovny

⁵⁹⁵ Ibidem, s. 34-35.

⁵⁹⁶ K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK, Introduction, s. 41.

⁵⁹⁷ PAVEL ŽÍDEK – A. HADRÁVOVÁ (ed.), *Knihy*, s. 51. Albertovo propojení s Tomášem a to, že Tomášova encyklopedie byla skutečně Albertovým přímým zdrojem, dokázala Pauline Aiken. Viz AIKEN, Pauline, The Animal History of Albertus Magnus and Thomas of Cantimpré, in: *Speculum* 22, 2/1947, s. 205-225.

⁵⁹⁸ A. G. GARBUTT, *Assessing the Exotic*, s. 43.

⁵⁹⁹ Z. SILAGIOVÁ – F. ŠMAHEL (edd.), *Catalogi*, s. 139.

metropolitní kapituly pod signaturou L II, přičemž o spojení tohoto rukopisu s českým prostředím dobře vypovídá česky psaná poznámka „hawranek“ na rectu 131. folia.⁶⁰⁰

4.1.6.1. Hovězí dobytek ve spisu Alberta Velikého

Ještě neprobrané i nové zmínky o hovězím dobytku, které se nacházejí v Albertově komentáři k Aristotelovu zoologickému dílu, lze stejně jako u ostatních autorů rozdělit do několika kategorií, počínaje citáty týkajícími se vlastností a chování těchto zvířat. Jedním z témat, kterému se několik pasáží věnuje, je například družnost hovězího dobytka a jeho přirozený způsobu života ve stádě. Podle Alberta mezi sebou zvířata totiž komunikují a zpravují své druhy o situacích, v nichž se nacházejí,⁶⁰¹ což může dosvědčovat jejich soudržnost. O podobné tendenci držet se pospolu ve stádě vypovídá i poznatek, že když se jedna kráva zatoulá od stáda, ostatní ji následují. Albert navíc dodává, že přesně z tohoto důvodu jsou kravám uvazovány zvonce, neboť pak je pastýři v lesích jednodušeji najdou.⁶⁰² Dobytku je navíc podobně jako ovčím pastýřem přidělováno i jedno vůdčí zvíře, avšak zároveň je pro ně zřejmě obecně dobré, pokud na ně dohlíží i pastýř sám, neboť díky tomu žijí déle, protože se pasou na lepší pastvě.⁶⁰³ Takové pozorování mohlo být zřejmě využíváno při popisu toho, jak se nebeský pastýř stará o své stádo křesťanů, kteří pod jeho dozorem propívají lépe.⁶⁰⁴

Mezi další vlastnosti, které Albert hovězímu dobytku přisuzuje, patří pracovitost, neboť se podle něj jedná o silné zvíře, které dokáže táhnout náklad. Když mu váha břemena dělá problém, klesne na kolena a jakmile se náklad rozpohybuje, znovu se zvedne a začne sám táhnout – toto řešení lze spojovat i s tím, že oplývají jakousi praktickou chytrostí.⁶⁰⁵ Albert neopomíná ani pověstnou plodnost a žádostivost. Ta se projevuje nejen u samců, ale i u samic, které v době páření „skárají“ na jiné samice, jako by samy byly samci, a zároveň divoce pobíhají.⁶⁰⁶ Dodává, že před stykem nebo tehdy, když jsou žádostivé, přičemž toto

⁶⁰⁰ A. PODLAHA, *Soupis*, s. 204, č. 1245.

⁶⁰¹ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 62 (1.45). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 18.

⁶⁰² Ibidem, s. 682 (8.35). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 585.

⁶⁰³ Ibidem, s. 580 (6.115). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 490-491.

⁶⁰⁴ Žl 23:1-4: „Hospodin je můj pastýř, nebudu mít nedostatek. Dopřává mi odpočívát na travnatých nivách, vodí mě na klidná místa u vod, naživu mě udržuje, stezku spravedlnosti mě vede pro své jméno. I když půjdu roklí šeré smrti, nebudu se bát ničeho zlého, vždyť se mnou jsi ty. Tvoje berla a tvá hůl mě potěšují.“

⁶⁰⁵ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 299 (2.31). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 235.

⁶⁰⁶ Tato informace se objevuje již dříve, a to u Bartoloměje. BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1122.

období může trvat až dvacet dnů, krávy močí.⁶⁰⁷ V případě samců Albert tvrdí, že starší samci se se samicemi obvykle nepáří víckrát za den. Takové chování vykazují jen tehdy, když je mezi jejich kopulacemi delší časový úsek. Oproti tomu mladí býci kopulují s jednou samicí i víckrát během jednoho dne, a někdy tak činí dokonce s více kravami,⁶⁰⁸ což mohlo být vztahováno k cizoložství.

Je zajímavé si navíc povšimnout, že Albertův popis chování může místy připomínat přírodovědné pozorování. Jedním z takových momentů je líčení chování samic k cizím mlád'atům – samice údajně odmítají adoptovat mlád'ata, která nejsou jejich, když samy ještě svá vlastní kojí. Pokud je však dané opuštěné mládě potřené exkrementy této krávy, osvojí si ho jako své vlastní díky povědomému pachu. Ve stejném odstavci píše Albert o fenoménu, který může dokonce i na moderního člověka působit stejně věrohodně, totiž že býci negativně reagují na červenou, případně i měnící se barvy.⁶⁰⁹ V tomto případě se ale jedná o známý rozšířený mýtus, který se zachoval až do dnešních dnů, což jen dokazuje, že pověry z antických a středověkých spisů zdaleka nevyzimely z obecného povědomí. Býci jsou ve skutečnosti vůči červené barvoslepí, takže je nemůže nijak popuzovat, a v tomto kontextu se nejspíš vyplatí obrátit se k symbolickému výkladu červené, která představovala barvu pekla a Satana.⁶¹⁰ Ačkoliv tak býk při pohledu na červenou podle Alberta útočí na člověka, který ji nosí, a může ho až ušlapat, býk v tomto kontextu nemusel mít nutně jen čistě negativní konotace a mohl být pojímán jako bojovník proti zlu. Jeho chování však zároveň odpovídá představám o jejich vzteklosti, kterou Albert zmiňuje jen o větu dříve: když je býk vzteklý, pak se rozběhne k vodě, do které se ponoří a voda jej, respektive horkost jeho krve nejspíš zchladí.⁶¹¹ Ani v tomto případě však zřejmě není možné číst jeho pojednání pouze negativně, neboť v tomto chování by teoreticky bylo možné spatřovat paralelu ke křtu.

Vzhledem k tomu, že Albert se do jisté míry snažil napsat a okomentovat relativně exaktní spis, v textu se objevuje i řada pasáží vztahující se k morfologii a vzhledu

⁶⁰⁷ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals I*, s. 573 (6.101), 580 (6.114). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 484, 490.

⁶⁰⁸ Ibidem, s. 580 (6.114). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 490. V této souvislosti lze upozornit na jednu chovatelskou zajímavost, a to poměrně podrobný popis průběhu kastrace, který se u Alberta objevuje a je obsáhlejší než u Bartoloměje. Zaměřuje se i na případnou léčbu býčků, kdyby se náhodou vyvinul absces. Ibidem, s. 762 (8.217). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 662. U Bartoloměje viz BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1124.

⁶⁰⁹ Ibidem, s. 299 (2.31). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 235-236.

⁶¹⁰ M. PASTOUREAU, *Dějiny*, s. 180.

⁶¹¹ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals I*, s. 299 (2.35). ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 235.

jednotlivých zvířat. V souvislosti s jejich vztekem je u hovězího dobytka zajímavé začít krví, která je obecně melancholická, a dominuje v ní tedy černá žluč,⁶¹² což může vysvětlovat i to, proč byla vnímaná jako tmavá, hustá a zemitá. Zároveň se v ní údajně nachází velké množství jakýchsi vláken.⁶¹³ Albert touto hustotou krve ospravedlňuje bojovnost, odvalu a agresivitu hovězího dobytka – údajně si díky tomu udržují teplo déle, a tím pádem je neopouští ani jejich hněv.⁶¹⁴ Bylo by pak možné spekulovat o tom, jestli právě odsud nepochází označení „horkokrevný“ pro vznětlivého člověka. V neposlední řadě Albert dodává, že se jejich krev rychle sráží.⁶¹⁵

S jejich melancholií souvisí i další fyzický rys, který nešel pozornosti ani předchozích autorů, totiž tvrzení, že na rozdíl od ostatních zvířat, kdy má samec vždy hlubší hlas než samice, je tomu u hovězího dobytka přesně naopak. Krávy jsou totiž více melancholické, studené a zemité než samci, kteří tyto tělesné dispozice vyvažují přirozenou horkostí svého pohlaví. Volové, kteří o toto horko kastrací přicházejí, mají rovněž hlubší hlas než býci. Podobné platí i o rozích: rohy krav jsou silnější než ty kastrovaných býků,⁶¹⁶ což je opět výsledkem zemité povahy těchto zvířat, ačkoliv obvyklý je spíše opak,⁶¹⁷ jak bude patrné na kozách. Z dalších popisných pasáží lze uvést například poznatek, že hovězí dobytek má v srdci kost,⁶¹⁸ což odpovídá tomu, že velcí savci mohou mít skutečně v srdci orgánovou kost srdečního skeletu. Albert poukazuje i na jiné, čistě fyzické znaky, například že vemeno krávy se skládá ze dvou párů navzájem spojených struků,⁶¹⁹ nebo že oproti psovi

⁶¹² Ibidem, s. 403 (3.120). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 330.

⁶¹³ Ibidem, s. 414 (3.143). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 339-340. Černá žluč byla spojována s elementem země, proto zemitá. W. YORK, *Health*, s. 7. Podobné informace o krvi se objevují i u Vincenta, nevyvozuje z nich však žádné důsledky. VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.87.5.

⁶¹⁴ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 926 (12.87), 932 (12.104). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 832, 838.

⁶¹⁵ Ibidem, s. 933 (12.104). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 838.

⁶¹⁶ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 486 (4.108). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 406. K rohům a hlasu u ostatních encyklopedistů viz TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, 164-165, BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1122, VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.15.4, 18.92.2, 18.96.3.

⁶¹⁷ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 976 (12.212). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 884.

⁶¹⁸ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 327 (2.86). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 260. Tuto informaci zahrnul již i Bartoloměj a Tomáš, ač Tomáš hovoří spíše o jakýchsi nervech (*nervos cordis*). TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 164, BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1117.

⁶¹⁹ Ibidem, s. 302 (2.37). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 238.

má býk svůj penis položený více vzadu, neboť kravská vulva je umístěná hned vedle jejího řitního otvoru, což usnadňuje jejich páření.⁶²⁰

Stejně jako další autoři, i Albert ve své encyklopedii pochopitelně zachycoval různé kuriozity. Uvádí tak například, že každé domácí zvíře má svůj divoký protějšek, a to včetně hovězího dobytka – pro ilustraci zmiňuje buvola (*bubali*) nebo evropského bizona (*wisent*).⁶²¹ Druh, který nelze přesně identifikovat, je jakási horská kráva (*vacca Montana*), žijící v říši Parthů – ta má údajně rohy zakroucené dolů, velmi hezké oči a ostrý zrak.⁶²² Vyrovnaná dichotomie domácí-divoký mezi zvířaty mohla teoreticky poukazovat na správnost a dobrotu Božího stvoření, které v sobě obsahuje jistou harmonii založenou na dvou protilehlých principech. Další zajímavý moment z kategorie kuriozit je nutno dát do širšího kontextu Albertova díla, v němž opakovaně přičítal velkou váhu vlivu přírodního prostředí. Teorie o vnějších vlivech na člověka, společnost i živý svět celkově pochází již z antiky a ve středověku byly dále doplňovány úvahami o astronomických vlivech. Pro Alberta a obecně křesťanskou společnost tyto informace představovaly cestu k porozumění stvoření, tedy i Boha, a vztahu člověka ke svému prostředí. Obecně se pak objevovala myšlenka, že různé bytosti se na jednotlivých místech liší od jiných díky vlivu hvězd a přírodního prostředí. Albertovy příspěvky k těmto teoriím zaujímají výraznější roli především ve spise *Liber de natura locorum*,⁶²³ ale jejich stopy se objevují i v *De animalibus*. V pojednání o hovězím dobytku upozorňuje na vliv prostředí na srst dobytčat, kdy dobrá pastva zahušťuje jejich srst a dělá ji jemnější, zatímco špatná pastva činí srst hrubou a kudrnatou – hlouběji to vysvětluje tím, že dobrá pastva je vlhčí, což napomáhá trávení.⁶²⁴ Upozorňuje také na to, že krávy mají málokdy dvojčata kvůli své suché povaze, ale pokud je v létě porodí, pravděpodobně přijde vlhká a deštivá zima.⁶²⁵ I tento jev lze nejspíš implicitně spojit s přírodním prostředím, neboť v takovém případě je léto zřejmě vlhčí, což vyvažuje přirozenou suchou povahu krav. Tato poznámka se objevuje

⁶²⁰ Ibidem, s. 304 (2.39). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 240.

⁶²¹ Ibidem, s. 295 (2.23). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 232.

⁶²² Ibidem, s. 299 (2.35). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 236. Na jiném místě identifikována jako srnec (*capreoli*). Ibidem, s. 309 (2.51). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 244.

⁶²³ C. J. GLACKEN, *Traces*, s. 265-267.

⁶²⁴ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 384 (3.81). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 312.

⁶²⁵ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 1448 (22.14). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1355-1356.

i u Bartoloměje, Vincenta i Tomáše,⁶²⁶ kteří ji však pojmají jen jako prorockou schopnost přírody, a jen Albert se ji tak skutečně snaží vysvětlit.

Mezi zajímavosti lze dále řadit i různé zprávy o zruďných porodech – Albert uvádí, že někdy dochází k tomu, že se může člověk narodit s býčí hlavou, jak se tomu stalo u minotaura, ale že se spíš častěji objevují podobně znetvořená zvířata, například tele s lidskou hlavou nebo beran s býčím ocasem. Zprávy o podobných mezidruhových porodech, při nichž se při početí mísí „hmoty“ a spojují v jedno,⁶²⁷ byly typické především pro 12. století, které předznamenalo rozostřování předtím jasně daných oddělovacích linií mezi lidmi a zvířaty, přičemž tato tendence byla značně poznamenána i fenoménem zoofilie. Od tohoto období se tedy zprávy o podobných porodech množí, neboť lidé měli z tohoto rozostřování obavy.⁶²⁸ Albert svým komentářem tedy dokonale zapadá do dobového trendu.

V neposlední řadě pak do této kategorie kuriozit lze zapracovat i zmínky o zvířatech, která na hovězí dobytek útočí, přičemž Albert zmiňuje především dva tvory: vlky a medvědy. Vlci prý poté, co se nažerou hlíny, napadají silná, velká zvířata, mezi něž pochopitelně patří i býci. Skáče po jejich hlavách a drží se jich.⁶²⁹ Medvědi se zas vrhají po zádech býků a chytají je za rohy, a když se jimi býci snaží bránit, potrhají jim ramena a srážejí je k zemi.⁶³⁰ Oba tyto obrazy nahrávají kladné symbolice býků jako kazatelů, neboť vlk ve středověku představoval hříšníky, kacíře, lstivá a zlá zvířata,⁶³¹ zatímco medvěd byl asociován s ďáblem a vnímán jako démonické a zavrženíhodné zvíře.⁶³²

Poslední kategorií zůstává využití hovězího dobytka. Albert správně podotýká, že z kůže domácích zvířat, tedy i z krav, se vyrábí lepidlo, tzv. klich, podle Alberta především díky viskózní tekutině nacházející se v kůži všech zvířat, ovšem v kůži hovězího dobytka, ovcí a koz nejhojněji.⁶³³ Touto tekutinou může teoreticky myslet kolagen, tedy bílkovinu a základní stavební hmotu pojivových tkání, která se nachází například v kostech, šlachách,

⁶²⁶ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 165, BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1122, VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.92.2.

⁶²⁷ *Ibidem*, s. 1304 (18.47). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1215.

⁶²⁸ J. E. SALISBURY, *The Beast Within*, s. 145-146.

⁶²⁹ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 605 (7.45). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 514. Případně i ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 1518 (22.114). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1410.

⁶³⁰ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 606 (7.47), Případně i s. 675 (8.20). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 515, 578-579. Podobné zprávy se objevují i u Vincenta. VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.87.5.

⁶³¹ J. ROYT – H. ŠEDINOVÁ, *Slovník*, s. 159-160.

⁶³² *Ibidem*, s. 150.

⁶³³ Albert Veliký – K. F. Kitchell Jr. – I. M. Resnick (edd.), *On Animals 1*, s. 385 (3.84). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 313-314.

chrupavkách a přirozeně i v kůži. Právě z kolagenu se částečnou hydrolyzou vyrábí kliš, v podstatě rozpuštěné bílkoviny s adhezními vlastnostmi. Z odchlupených zvířecích kůže nebo z kožařských odpadů se získával tzv. kožní kliš, zatímco z kůží jehňat a mladých koz se připravoval kliš pergamenový.⁶³⁴ Druhým významným předmětem Albertova zájmu je pak především mléko, ačkoliv jeho produkci spojuje především se zajímavostmi, například že v Efezu jsou malé krávy, které ale navzdory své velikosti produkují velké množství mléka, zatímco ve Frísku, Holandsku a Zeelandu jsou krávy velké díky kvalitě krmiva a rovněž dávají velké množství mléka.⁶³⁵ Upozorňuje také na to, že pro zvýšení produkce mléka je dobré krávy krmit lupinami a fazolemi, přičemž indikací velkého množství mléka ve struku je to, že struk před porodem telete spadne. Mléko je pak dobré i jako léčebný prostředek: pro ženy je pak dobré uvařit struk krávy, ovce nebo kozy v jejich vlastním mléce, ačkoliv není explicitně řečeno, jaký by tento pokrm měl být efekt.⁶³⁶ Snad se jednalo o způsob, jak i u žen zvýšit mléčnou produkci, neboť to odpovídá faktu, že středověká medicína byla do velké míry založena na podobnosti a analogii, která byla středověkému myšlení velmi blízká.⁶³⁷

4.1.6.2. Kozy ve spisu Alberta Velikého

Podobně jako ostatní encyklopedisté také Albert projevuje velký zájem o kozí plodnost a vše, co s ní souvisí. Ačkoliv se v tomto směru jeho spis značně prolíná s předcházejícími encyklopedistickými texty, neboť i ty vycházely více či méně z Aristotela, a Albert tak nepřináší mnoho nového, je na tomto tématu dobře vidět, že cílí především na faktografii, neboť k celé řadě již zmíněných informací přináší „vědecké“ vysvětlení. Albert tak například vyvrací představu, že by kozy dýchaly ušima, neboť tvrdí, že uši slouží pouze jako nástroj k poslechu.⁶³⁸ Opakuje též tvrzení známé z Vincenta, že kozlové mají více zubů, ale vztahuje ho obecně na většinu samců. Jako důvod pak uvádí, že je mužské tělo teplejší, což v případě Vincentovy encyklopedie zřejmě stálo i za tím, že mají kozlové silnější chlupy a že disponují plodivou silou spojenou se spermatem.⁶³⁹ Díky tomu, že je mužské tělo

⁶³⁴ LOSOS, Ludvík, *Pozlácování a polychromie*, Praha 2005, s. 35.

⁶³⁵ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals I*, s. 430 (3.176). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 354.

⁶³⁶ Ibidem, s. 431-432 (3.177-178). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 355.

⁶³⁷ WILLIAMS, Steven J., Some Observations on the Scholarly Reception of Physiognomy in the Thirteenth and Early Fourteenth Century. Success, and the Limits of Success, in: DEVRIESE, Lisa (ed.), *The Body as a Mirror of the Soul. Physiognomy from Antiquity to the Renaissance*, Lovañ 2021, s. 57-92, zde s. 58.

⁶³⁸ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals I*, s. 109 (1.168). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 60 (2.53).

⁶³⁹ Ibidem, s. 310. Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 245.

teplejší, se tělesné šťávy u mužů proměňují na různé orgány (mimo jiné zuby a ochlupení) ve větší míře než u žen.⁶⁴⁰ Stejně tak se Albert přiklání k názoru, že první potomek, kterého kozy zplodí, je nejlepší. To si vysvětluje tak, že se koza řadí mezi zvířata suché povahy, čemuž odpovídá i fakt, že jejich maso produkuje černou žluč spojenou se suchostí, a během života pářením i věkem ještě více vysychá.⁶⁴¹ První potomek je tedy zplozen v tom nejvitálnějším stavu. Je možné, že tato pasáž mohla být využívána i při vysvětlování toho, proč si Bůh u dobytka nárokuje prvorozené potomky. Albert u koz rovněž akcentuje velkou toužebnost, přeneseně i hříšnost – kozy se podle něj páří celý život proto, že jejich sekret, tedy menstruační krev, která v Aristotelových teoriích představuje protiklad k semenu a podílí se na plození potomka, nevysychá, díky čemuž je neopouští ani jejich velká touha.⁶⁴² Tato představa mohla přispívat ke vnímání koz jako hříšných zvířat, neboť na menstruační krev bylo ve středověku nahlíženo jako na něco nečistého.⁶⁴³

Především u kozlů je plodnost spojována i s dalším charakteristickým rysem, který se k tomuto živočichovi vázal, totiž bojovností. Samci spolu údajně žijí poklidně ve stádu až do období říje, kdy se jejich chování mění. Začnou spolu bojovat o samice, protože chtějí jednak zplodit potomstvo, jednak prožít potěšení z páření.⁶⁴⁴ Tuto pasáž by bylo teoreticky možné vykládat dvěma způsoby. První, více záporný, koresponduje s obrazem hříšnosti, která v kozlech navíc probouzí agresivitu. Na druhou stranu však mohla být tato část textu použita i kladně při výkladu Genesis jako důkaz snahy vyplnit Boží příkaz „plodte a množte se“⁶⁴⁵ nejen lidmi, ale též zvířaty. Albert na kozlí bojovnost poukazuje i v bestiářové části, podle níž kozlové útočí svými rohy pokaždé, když se před nimi objeví štít, který svou silou mohou i zlomit, a muže, který jej drží, srazit k zemi.⁶⁴⁶

Dalším rysem, který Albert s kozami asociuje, je jejich hloupost. Ta nepřímou vyvstává z pasáže, v níž Albert tvrdí, že lidé, kteří mají nepříjemný hlas, podobný hlasu kozy nebo ovce, působí navenek hloupě.⁶⁴⁷ Explicitně se o hlouposti těchto živočichů hovoří však dále,

⁶⁴⁰ F. SALMÓN – M. CABRÉ, *Health*, s. 95.

⁶⁴¹ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 512 (5.50). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 429.

⁶⁴² *Ibidem*, s. 577 (6.108). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 313-487.

⁶⁴³ B. BILDHAUER, *Medieval European Conceptions*, s. S70.

⁶⁴⁴ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 571 (6.97). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 482-483.

⁶⁴⁵ Gn 1:22.

⁶⁴⁶ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 1466 (22.37). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1369.

⁶⁴⁷ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 140 (1.254). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 90.

když Albert podotýká, že se jedná o zvířata, kterým schází inteligence, a proto opouštějí přívětivá místa, aby se namísto toho odebrala na pusté planiny a zůstávala venku na dešti.⁶⁴⁸ V tomto tvrzení mohli být spatřováni hříšníci, kteří opouštějí křesťanství pro jiné božstvo. I v Albertově komentáři se navíc nachází i upomenutí na kozí zbabělost, ovšem v odlišném podání: u Alberta kozy loví predátor, zatímco ostatní na svou družku a šelmu jen tupě zírají a následně utečou.⁶⁴⁹ Ve známé podobě je však příběh zahrnut také, a to v bestiářové části, což není překvapivé vzhledem k tomu, že právě tu převzal Albert od Tomáše.⁶⁵⁰ U všech encyklopedistů se rovněž objevuje tvrzení, že se kozy při západu slunce nedívají na sebe, ale jinam,⁶⁵¹ zatímco ve všech zbývajících hodinách zírají na své družky, případně podle Alberta přes den hledí na věci, které jsou vzdálenější naproti nim, zatímco později na věci, které jsou poblíž.⁶⁵² Jeden z možných alegorických výkladů této pasáže může odkazovat na meditaci a zamyšlení při večerní modlitbě, tedy při nešporách, tedy jakési oprostění od ostatních či, v případě Alberta, i „zahledění do sebe.“

Na základě Albertova spisu však nejde kozy vnímat pouze záporně. Upomíná totiž i na jejich kladnější povahové rysy, například toleranci, když uvádí, že se kozy a ovce pasou společně navzdory tomu, že se jedná o jiný druh, a při tom na sebe pohlíží.⁶⁵³ Toto tvrzení mohlo být uváděno například v souvislosti s biblickými verši, že jsou všichni lidé bez ohledu na národ nebo sociální postavení semknutí v Kristu, a vytváří tak jednu komunitu, jak zmiňuje Pavlův List Galatským (3:26-28): „Všichni jste se vírou v Krista Ježíše stali Božími dětmi. Všichni, kdo jste pokřtěni do Krista, jste se do Krista oblékli. Nejde už o to, kdo je Žid nebo Řek, otrok nebo svobodný, muž nebo žena – všichni jste jedno v Kristu Ježíši.” Albert dále hovoří o mírnosti a plachosti, kterou se vyznačují všechny samice, což se v přírodě odráží na tom, že nejsou vybaveny „zbraněmi“ tak jako samci. V praxi to znamenalo, že rohy kozlů jsou silnější než rohy koz.⁶⁵⁴ Touto pasáží se pak mohlo upomínat na správné ženské chování, které díky podobným tvrzením nacházelo oporu v přírodě, neboť

⁶⁴⁸ Ibidem, s. 681 (8.33). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 584.

⁶⁴⁹ Ibidem (8.34). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 584-585.

⁶⁵⁰ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 1466 (22.38). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1369.

⁶⁵¹ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 119, BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1033, VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.27.3.

⁶⁵² ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 1466 (22.38). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1369.

⁶⁵³ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 682 (8.35). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 585.

⁶⁵⁴ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 979 (12.219). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 888.

i zvířata ukazují, že ženská bojovnost není správná. Žena má být podle Bible především tichá a poslušná, jak je patrné na verších z 1. Timotea (2:11-13): „Žena ať přijímá vyučování tiše a s veškerou poslušností. Nestrpím, aby žena poučovala nebo sekýrovala manžela. Ať je raději tiše, vždyť první byl stvořen Adam, teprve potom Eva.“

Další oblastí, které Albert věnuje mnoho prostoru, je zpracování různých surovin, které lze z koz získat. V souvislosti s kozami přirozeně nemohlo být přirozeně opomenuto mléko, kterého mají kozy údajně nadbytek, přičemž konzumací plodin stejných jako u krav lze jeho produkci ještě zvýšit,⁶⁵⁵ a také maso. Albert se s ostatními encyklopedisty shoduje na tom, že kozí maso je špatné, neboť obsahuje málo tuku a je suché povahy. Maso lze však zlepšit (doslova *curare*) tím, že je kozel zmlada vykastrován, neboť jejich maso je pak zjemňováno chladem a vlhkostí.⁶⁵⁶ Vzhledem k tomu, že koza byla obecně vnímána jako zvíře suché a horké povahy, jim tyto vlastnosti zřejmě v přirozeném stavu scházely. Že se toto maso mohlo jevit jako lepší mohlo být dáno jednoduše faktem, že vykastrování kozlové méně zapáchají a jsou tučnější. Do tématu o surovinách se přenášely i některé zajímavosti. O tom svědčí především tvrzení, že jejich krev podaná spolu s diuretikem, tedy látkou podporující vylučování vody, v tomto případě petrželí zahradní, a zapitá vínem dokáže rozmělnit ledvinové a močové kameny,⁶⁵⁷ což lze chápat jako paralelu ke tvrzení, že kozlí krev dokáže rozlomit diamant. Jejich žluč má údajně schopnost přitahovat žáby a krev zase blechy, které navíc zabíjí.⁶⁵⁸ V obou případech se jednalo o záporně vnímaná zvířata, v případě žab dokonce spojovaná s ďáblem a herezí.⁶⁵⁹

Některé Albertovy poznatky značí zájem o kuriozity. Díky tomu rozvíjí například Aristotelovo tvrzení, které od antického autora převzal již Tomáš, o existenci kozlů-hermafroditů, kteří vzácně rodí mláďata a pokud se tak stane, jedná se o předzvěst nějaké události.⁶⁶⁰ Albert se tento poznatek snaží zdánlivě podpořit zprávou o jiných nepřirozených porodech. V tomto kontextu se opírá o zprávu Flavia Josepha, židovského učence a historika 1. století po Kr., který sepsal významné poznámky o první židovské válce

⁶⁵⁵ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals I*, s. 429 (3.173), 432 (3.178). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 353, 355.

⁶⁵⁶ Ibidem, s. 514 (5.56). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 431.

⁶⁵⁷ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 1466 (22.37). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1369.

⁶⁵⁸ Ibidem, s. 1466 (22.37), 1753 (26.21). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1369, 1590. O žluči informoval již Tomáš z Cantimpré. TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 119.

⁶⁵⁹ M. LURKER, *Slovník*, s. 326.

⁶⁶⁰ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals I*, s. 428-429 (3.172). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 353.

(66-70 po Kr.), podle nichž kráva přivedená k obětní porážce porodila v Druhém jeruzalémském chrámu jehně. I u Flavia se tento příběh spojuje s prorockou schopností a vykládá se jako předzvěst zničení chrámu,⁶⁶¹ pro Alberta se však jednalo o znamení budoucího opuštění pohanských praktik obětování,⁶⁶² neboť právě po zkáze svatyně se židé ke kultu oběti již nevrátili.⁶⁶³ Albert svou pozornost věnuje i zrůdnostem mezi zvířaty a píše, že různě zdeformovaná mláďata se rodí nejčastěji ovcím, prasatům a kozám kvůli tomu, že plodí více mladých a mají často dvojčata. V první řadě zmiňuje dalšího hermafrodita a pak také kozu, která se narodila bez zadních končetin a naučila se chodit jen po předních.⁶⁶⁴ Vzhledem k tomu, že Bůh ve Starém zákoně odmítal jako oběti různá znetvořená zvířata, jak ukazuje například Leviticus 22:22, mohly tyto zprávy přispět k negativnímu obrazu koz i prasat, u nichž se podobné nedokonalosti objevovaly často, a v očích Boha je tedy znehodnocovaly. Stejně jako u hovězího dobytka, i zde Albert upozorňuje na existenci divokého protikladu kozy domácí – konkrétně na několika místech o ibexovi, divokém kozlovi.⁶⁶⁵

4.1.6.3. Prasata ve spisu Alberta Velikého

Vlastnosti, které byly prasatům ve středověku připisovány, jsou v Albertově spise dobře vidět, a to díky jeho několika pasážím týkajících se fyziognomie. Fyziognomie počítá s tím, že charakterové rysy jsou založeny na fyzické podobě, tedy že tělo je doslova obrazem duše.⁶⁶⁶ 13. století pak představovalo jakousi renesanci této disciplíny, neboť se překládaly arabské a antické texty zabývající se fyziognomickou problematikou, ačkoli obor jako takový neudělal v této době tak výrazný pokrok kvůli tomu, že byl často zpochybňován.⁶⁶⁷ Popíral totiž do jisté míry svobodnou vůli, což mohlo vést až k determinismu. Albert představoval jednoho z prvních autorů, kteří reflektovali zájem u tuto „staronovou“

⁶⁶¹ MONTEFIORE, H. W., Josephus and the New Testament (Continued), in: *Novum Testamentum* 4, 1960, s. 307-318, zde s. 307.

⁶⁶² ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 429 (2.172). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 353.

⁶⁶³ GUTTMANN, Alexander, The End of the Jewish Sacrificial Cult, in: *Hebrew Union College Annual* 38, 1967, s. 137-148, zde s. 137.

⁶⁶⁴ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 1306-1307 (18.53). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1218.

⁶⁶⁵ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 1*, s. 685 (8.42) a ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, 983 (12.226). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 588, 891.

⁶⁶⁶ DEVRIESE, Lisa, Physiognomy from Antiquity to the Renaissance. An Introduction, in: DEVRIESE, Lisa (ed.), *The Body as a Mirror of the Soul. Physiognomy from Antiquity to the Renaissance*, Lovaň 2021, s. 1-8, zde s. 1.

⁶⁶⁷ S. J. WILLIAMS, Some Observations, s. 58.

disciplínu, ačkoliv on sám se k její legitimitě nijak nevyjadřoval.⁶⁶⁸ Jeho fyziognomické pasáže jsou však užitečné při zkoumání prasat, neboť dobře vypovídají o jejich symbolice a charakteristice.

Albertovo dílo tak například spojuje ochlupení černé barvy nebo takové, které připomíná svým zabarvením špinavou bahnitou vodu (*capilli stabiles vel nigri vel aquatici coloris sordidi*), s násilnou povahou, jakou mají divoká i domácí prasata.⁶⁶⁹ Tuto představu podporovaly i další poznatky, které v průběhu čtení textu dosvědčovaly agresivitu tohoto zvířecího druhu, a agresivita nebyla navíc vyhrazena jen samcům. Ani samicím se asociace se vztekem nevyhnula, neboť jsou údajně podobně agresivní při porodu,⁶⁷⁰ což odpovídá i tvrzení Bartoloměje, že si prasnice zuřivě brání svá mláďata.⁶⁷¹ Stejně jako u býků tuto vzteklost vysvětluje jejich horkou, hustou krví.⁶⁷²

Mezi další charakterové rysy, které jsou ve fyziognomii spojovány s prasaty, patří hloupost, nenasytost a bídnota, přičemž tyto vlastnosti jsou údajně předznamenány ústy se silnými rty, mírně pozvednutými nahoru. Takový člověk má rovněž predispozice k epilepsii.⁶⁷³ Osoba, která se vyznačuje příliš velkým nebo dlouhým krkem, bude nevzdělaná a vzteklá, neboť podobný krk sdílí s prasaty.⁶⁷⁴ S tématem konkrétních povahových rysů prasat, které jsou nějakým způsobem promítnuty na jiné živočichy, souvisí ještě dvě další pasáže. V první řadě údajně existuje včela, která má ráda smradlavé věci a libuje si ve vlhkosti svých exkrementů, díky čemuž se jí říká *porca apum*.⁶⁷⁵ V neposlední řadě by člověk, který by odmítl svou lidskost a navrátil se k animálnosti, převzal od prasete jeho sexuální chtíč.⁶⁷⁶

Sexuální chování prasat a jejich touha je obecně jedním z velkých témat, o němž Albert ve svém komentáři hovoří – prasata se hojně objevují jako příklady v otázkách rozmnožování a páření, přičemž Albert jejich plodnost často spojuje s humorální teorií.

⁶⁶⁸ Ibidem, s. 81-84.

⁶⁶⁹ Albert Veliký – K. F. Kitchell Jr. – I. M. Resnick (edd.), *On Animals 1*, s. 95 (1.132). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 48.

⁶⁷⁰ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 1453 (22.21). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1359.

⁶⁷¹ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1115.

⁶⁷² ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 926 (12.87). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 832.

⁶⁷³ ALBERT VELIKÝ – K. F. Kitchell Jr. – I. M. Resnick (edd.), *On Animals 1*, s. 133 (1.232). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 83.

⁶⁷⁴ Ibidem, s. 210 (1.433). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 155.

⁶⁷⁵ Ibidem, s. 475 (4.88). V pozn. 217 na téže straně je identifikována jako vosy. Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 397.

⁶⁷⁶ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 1445 (22.9). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1354.

Prasata byla vnímána jako studená, vlhká, a proto hlenovitá, díky čemuž se údajně mohou pářit velmi dlouho.⁶⁷⁷ To je v jejich případě dobře, neboť na rozdíl od koz jsou potomci, které plodí později až do zestárnutí, lepší než ti první, neboť pozdější semeno je u nich mírnější, lepší. Albert na základě humorální teorie vysvětluje též tvrzení, které se objevuje i u ostatních autorů, tedy že prasata se mohou pářit od osmi měsíců, zatímco samice až od roku. Samci totiž díky vnitřnímu teplu vyspívají dříve než samice, neboť toto teplo rozpouští vazký hlen, jim přirozený.⁶⁷⁸ Albert sice upozorňuje na to, že domestikovaná zvířata, která se mohou pářit častěji než divoká, jsou během říje o něco mírnější, hned vzápětí však podotýká, že na samce se může z touhy a přítomnosti samic v říji přenést jakási nemoc, kvůli níž musí být v období páření chování odděleně od prasnice. Prasnice totiž může posednout jakýsi duch (doslova *spiritus*), uzavřený v jejich dělohách, kvůli němuž přechází ze severu na jih a nedovolí nikomu, aby se k nim přiblížil. To je možné až po tom, co utečou na odlehlé místo nebo do moře, aby se ochladily – díky tomu se duch zklidní. Toto chování prasnic nápadně připomínala biblickou pasáž, v níž Ježíš vyhnal demony z člověka do těla prasat, která se následně utopila.⁶⁷⁹ Ač spolu tyto dvě věci původně jistě nesouvisely, ve středověku mezi nimi mohla být vytvořena paralela. Tato přílišná touha navíc může údajně narušit nebo zmenšit plod, neboť poškodí dělohu.⁶⁸⁰ Prasata se ve středověku stala i symbolem cizoložství, což je patrné i v případě Alberta, který pojednává o tom, že samice kopuluje s více samci a každý z těchto kanců ji při styku oplodní – pokud není oplodněná, bude se neustále dostávat do říje.⁶⁸¹ Tyto představy se zakládají na skutečném rozmnožovacím rytmu těchto zvířat, neboť svině se opravdu mohou pářit s více vepři a vrhnout tak v jednom vrhu selata, která mají rozdílného otce.⁶⁸²

Albert do textu dále zahrnuje i některé chovatelské informace. Znovu se vrací k nemocem, které již zmínili předcházející autoři, tedy *brancos*, *fluxus ventris* (nejspíš úplavice) a těžkost hlavy. Albertův text je však zvláštní tím, že se je snaží nějakým

⁶⁷⁷ Ibidem, s. 1454 (22.22). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s.1360.

⁶⁷⁸ ALBERT VELIKÝ – K. F. Kitchell Jr. – I. M. Resnick (edd.), *On Animals I*, s. 512 (5.51). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 429. Srovnání s BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1104, VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.80.1. O špatných potomcích v raném věku píše i Tomáš, viz TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 111.

⁶⁷⁹ Mk 5:11-13: „Na stráni nad pobřežím se právě páslo stádo vepřů. ‚Pošli nás do těch prasat,‘ volali démoni. Ježíš svolil a nečistí duchové vjeli do zvířat. Vzápětí se to velké, asi dvoutisícové stádo splašilo a hnalo se po stráni dolů k jezeru, vběhlo do vody a utopilo se.”

⁶⁸⁰ ALBERT VELIKÝ – K. F. Kitchell Jr. – I. M. Resnick (edd.), *On Animals I*, s. 572-573 (6.100), 576 (6.106) Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 483, 486.

⁶⁸¹ Ibidem, s. 515 (5.57). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 432.

⁶⁸² J. KREINER, *Legions*, s. 151.

způsobem vysvětlit a doplnit. *Broncos*, tedy jakýsi absces, objevující se i v bestiářové části pod zkomoleným pojmenováním *lanchos*, způsobuje hlen, přirozená hybná síla hnilobných procesů, neboť se v případě, že se zahřeje, mění na zánět. Při úplavici zas hlen ničí vnitřní orgány a ač se jedná o smrtelnou nemoc, Albert uvádí i potenciální lék, totiž víno podávané s jídlem. Spolu s Vincentem je pak Albert jediný, který přidává navíc ještě čtvrtou nemoc, postihující prasata po jejich kastraci: jakési vřídky, které se objevují na nohách, krku, ramenech, pod jazykem a v podpaží. Pokud je takovému praseti vyškubnut chlup, pak se u jeho kořínku objevuje bílá, jedovatá tekutina, která po zmáčknutí vytéká i z póru, z něhož byla štětina vytrhnuta. Na tuto nemoc údajně platí žaludy a prase, které jí trpí, bývá označované za malomocné (*leprosi*).⁶⁸³

Mezi chovatelské informace pak lze řadit například i popis kastrace u samice, před kterou má prasnice držet dva dny hladovku,⁶⁸⁴ a zároveň také popis některých orgánů. Informace, která se objevuje u všech autorů a byla zřejmě ve středověku velmi populární, bylo tvrzení, že pokud prase přijde o oko, ihned zemře, ač Albert v tomto případě rozporuje a tvrdí, že se tak nestává vždy.⁶⁸⁵ Dále pak Albert například podotýká, že varlata prasete jsou položena výše než varlata koní, neboť zvířata, která jsou teplejší a zároveň vlhké povahy, musí mít varlata níže, aby se jejich sperma při kopulaci stihlo zmírnit ve své horkosti. U prasat však tento proces díky jejich povaze není potřeba.⁶⁸⁶

V neposlední řadě se u Alberta v souvislosti s prasaty objevuje celá řada kuriozit. Mezi ně lze zařadit rozdělení prasat podle jejich kopyt, neboť prasata žijící v oblasti Larea Corina, tedy na Balkánském poloostrově, a ve Flandrech údajně nemají paznehty, ale ucelené kopyto. Pravděpodobně se v tomto případě jedná o nějaké jiné zvíře podobné prasatům, ačkoliv je jen těžko možné určit jaké konkrétně. I v rámci pojednání o prasatech Albert zaobírá vlivem geografických podmínek na živočichy. V jejich případech například uvádí, že v okolí hory Athos se nachází velmi silná prasata i vlci,⁶⁸⁷ neboť se jedná o vysoko položenou a hornatou oblast. Zároveň se zde rodí také jedovatější zvířata jako například škorpióni – Albert pak toto tvrzení doplňuje zajímavostí, že tito škorpióni mohou někdy

⁶⁸³ ALBERT VELIKÝ – K. F. Kitchell Jr. – I. M. Resnick (edd.), *On Animals 1*, s. 634-635 (7.105-108). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 541-542. U Vincenta viz VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.81.1.

⁶⁸⁴ Tato informace se objevuje již u Vincenta. VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.84.3.

⁶⁸⁵ ALBERT VELIKÝ – K. F. Kitchell Jr. – I. M. Resnick (edd.), *On Animals 1*, s. 576 (6.107). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 487. U ostatních TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 111, BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1103, VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.81.2.

⁶⁸⁶ Ibidem, s. 304 (2.40). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 240.

⁶⁸⁷ Hora Athos identifikována podle pozn. 327. Ibidem, s. 645.

uštknout prasata, která jejich bodnutí díky silné kůži a tuku ani necítí.⁶⁸⁸ To představuje jistou paralelu k Vincentovu tvrzení, že vepři někdy nevnímají, jak je ožirají myši, a uvádí úplně stejné důvody.

Podobně jako bytosti na zemi ovlivňovaly přírodní podmínky okolo nich, stejně tak na ně podle středověkých představ působily hvězdy, což je v Albertovu spisu také reflektováno, jak lze vidět například na pasáži, v níž Albert pojednává o monstrech, která mohou prasata zplodit. Podle Alberta jsou hvězdy nadány formativní energií a ovlivňují dění v sublunární sféře, neboť mají vliv na zplození potomka, což je jen další důkaz Boží kreativity.⁶⁸⁹ Díky tomu tak uvádí, že ze sviního spermatu, respektive z ženské složky spermatu, může vlivem supralunární sféry vzniknout třeba člověk, neboť hvězdy mohou ovlivnit formativní složku, kterou je sperma nadáno.⁶⁹⁰ Fakt, že prasata rodí různá monstra, respektive poškozené jedince, kteří se kvůli svým deformacím ani nemohou údajně nazývat „prasaty“,⁶⁹¹ zmiňuje Albert i na jiných místech, přičemž stejně jako u koz to přičítá tomu, že mají mnoho potomků.⁶⁹² Podobně jako i další encyklopedisté se ani Albert nevyhnul nekonzistenci, neboť zároveň uvádí, že prasnice formuje a „vyrůstá“ (*format et auget*) mláďata ve své děloze do té doby, než jsou hotová, a díky přemíře vlhkosti nerodí nedokonalá mláďata. V tomto případě je přirovnává ke stromu, který nese plody, pokud je v bohaté půdě,⁶⁹³ díky čemuž lze usuzovat, že daná pasáž mohla být užívána při výkladu biblického podobenství o rozsévači.

Mezi zajímavosti je možné řadit i tři živočichy, kteří se nějakým způsobem k prasatům vztahují a kteří jsou uvedeni v bestiářové části Albertova spisu. Prvním z nich je *porcus marinus*, jakási jedlá ryba, co nápadně připomíná prase, ačkoliv její hlas se od prasete odlišuje. Na zádech má údajně jedovaté ostny a antidotum na tento jed lze najít v jejím žlučníku. Stejně jako prasata, i tato zvířata k hledání potravy užívají rozrývání, jen v jejich

⁶⁸⁸ Ibidem (7.130). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 552.

⁶⁸⁹ C. J. GLACKEN, *Traces*, s. 266.

⁶⁹⁰ ALBERT VELIKÝ – K. F. Kitchell Jr. – I. M. Resnick (edd.), *On Animals 1*, s. 419 (3.153). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Ersten Band*, s. 344-345. Na tomto místě je nutno krátce pojednat o antických a středověkých teoriích o rozmnožování. Tzv. teorie dvojího semene, zastávaná například Galénem a Hippokratem, předpokládala, že ženské a mužské sperma má v rozmnožování stejnou roli a význam. Albert se však klonil ke koncepci Aristotelově, podle něhož samec přispívá při plození semenem, tedy formou, zatímco samice dodává látku k formování zárodku, tj. menstruační krev, respektive v případě Alberta jakési bílé semeno. Ibidem, s. 419, pozn. 274.

⁶⁹¹ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 1233 (16.144). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1141.

⁶⁹² Ibidem, s. 1306 (18.51). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1217.

⁶⁹³ Ibidem, s. 1318 (18.77). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1230-1231.

případě mořského dna. Toto zvíře se objevuje již například u Tomáše, Vincenta, případně pak Isidora nebo Ambrože Milánského.⁶⁹⁴ Někdy bylo spojováno s měsíčníkem svítivým, jehož maso je však nejedlé,⁶⁹⁵ ale na druhou stranu splňují podmínku rozrývání mořského dna. Podle překladu Jany Fuksové se však jedná spíše o sviňuchu obecnou, která však zas údajně vydává podobně chrochtavý zvuk jako prasata.⁶⁹⁶ Další dva tvorové související s prasaty jsou paraziti, tatinus a uria.⁶⁹⁷ Tatinus, který se nachází ve zkaženém prasečím sádle a je chlupatý, může být identifikován s kožojedem obecným (*dermestes lardarius*), jehož larvy jsou skutečně chlupaté.⁶⁹⁸ Uria představuje hmyz, který prasata kouše a po jehož kousnutí zůstávají puchýře. Naskýtá se několik možných vysvětlení: tasemnice dlouhočlenná, která má prase jako mezihostitele, přežívá ve svalové hmotě či jiné tkáni, kde vytváří cysty;⁶⁹⁹ veš prasečí (*haematopinus suis*), kdy by byly puchýře skutečnými boláky od kousnutí;⁷⁰⁰ nebo štěnice, kterou v překladu k Isidorovi uvádí Jana Fuksová.⁷⁰¹

4.1.7. Pavel Žídek

Pavel Žídek, někdy nazývaný též Paulus Paulerinus, Paulus de Praga nebo Paulus Judeus, se narodil nejspíš roku 1413, případně na začátku 20. let 15. století, do židovské rodiny. Jako dítě byl však unesen a vyrůstal v utrakvistickém prostředí. Za svých studií ve Vídni ovšem přešel ke katolicismu a po návratu z Itálie, kde byl kvůli vzdělání, byl roku 1442 vysvěcen v Řezně na kněze. Po celý život mu ale zůstaly blízké obě strany křesťanské víry a on sám mezi nimi lavíroval. Pavel patřil mezi nejvzdělanější muže své doby, neboť kromě rezidenčního města císařů studoval ještě v Bologni a Padově. Jeho život byl protkaný řadou dobrodružství, neboť poté, co byl vyhnán z Prahy a pražské univerzity, kde ve 40. letech působil, se přesunul do Polska, kde byl dokonce dvakrát vězněn kvůli sporům s Janem Kapistránem, ohnivým katolickým kazatelem a velkým odpůrcem Jirího z Poděbrad, když oba pobývali ve Vratislavi. Z vězení se mu však podařilo vyváznout, a on se tak mohl navrátit do Čech, kde se usadil v Plzni. Právě zde začal v roce 1455 v bídě a bez

⁶⁹⁴ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 269, VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 17.80, ISIDOR ZE SEVILLY – J. FUKSOVÁ (ed.), *Etymologiae 12*, s. 142-143, SV. AMBROŽ – J. J. SAVAGE (ed.), *Hexameron*, s. 164.

⁶⁹⁵ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 1695 (24.48), o měsíčníkovi viz pozn. 251. Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1541-1542.

⁶⁹⁶ ISIDOR ZE SEVILLY – J. FUKSOVÁ (ed.), *Etymologiae 12*, s. 143, pozn. 342.

⁶⁹⁷ ALBERT VELIKÝ – K. F. KITCHELL JR. – I. M. RESNICK (edd.), *On Animals 2*, s. 1763 (26.34-35). Latinsky viz ALBERT VELIKÝ – H. STADLER (ed.), *De Animalibus. Zweiten Band*, s. 1597.

⁶⁹⁸ ALBERT VELIKÝ – SCANLAN, James J. (ed.), *Man and the Beasts. De Animalibus (Books 22–26)*, New York 1987, s. 448, pozn. 34.7.

⁶⁹⁹ Ibidem, s. 448, pozn. 35.1.

⁷⁰⁰ BEAVIS, Ian C., *Insects and Other Invertebrates in Classical Antiquity*, Liverpool 1988, s. 119.

⁷⁰¹ ISIDOR ZE SEVILLY – J. FUKSOVÁ (ed.), *Etymologiae 12*, s. 133.

jakékoli literatury sepisovat své opus magnum, encyklopedii *Liber viginti arcium*,⁷⁰² jak ji již i on sám nazýval.⁷⁰³ V roce 1466 se mu povedlo uplatnit se u dvora Jiřího z Poděbrad, ale navzdory tomu, že se ho ujal sám král a že pro něj Židek psal své spisy, tato působnost nevedla ke zlepšení jeho životních podmínek. Právě na Jiřího dvoře sepsal pro utrakvistického panovníka svůj neznámější spis *Správovna*, v češtině psaný soubor rad. Stopy, které po sobě Pavel zanechal, se ztrácí roku 1471, a lze proto usuzovat, že v tomto roce zemřel. Existuje však rovněž teorie, podle níž mohl Pavel odejít s družinou, která původně doprovázela nového krále Vladislava Jagellonského do Čech, zpátky do Polska, kde se o něm zprávy vytratily.⁷⁰⁴

Židek sepisoval *Liber viginti* asi osm let, neboť dílo bylo pravděpodobně dokončeno roku 1463. Přestože kniha nějakým způsobem prokazatelně užívána byla, encyklopedie nevstoupila do širšího povědomí, což lze usuzovat z toho, že se dochovala v jediném rukopise, který je pod signaturou BJ ms. 257 uchován v Jagellonské knihovně v Krakově. Žídkovu encyklopedii ale v pojednání o encyklopedistických dílech českého středověku nelze opomíjet, neboť je jednou z mála písemných památek svého druhu z našeho území. Spis se do Polska dostal již krátce po svém vzniku v 15. století, neboť ho sem pravděpodobně přivezl Jan Wels z Poznaně, vychovatel krále Vladislava, ještě během vlády svého bývalého svěřence, a rukopis pak v Polsku již setrval. Jeho rozšíření a hojnějšímu užívání možná zabránily i nejistoty okolo jeho autorství, které bylo připisováno polskému mágovi a čaroději z 16. století, Twardoskému, a encyklopedie byla pojmána jako magická kniha, což významně ovlivnilo její přijetí a hodnocení.⁷⁰⁵ Do dnešní doby se text nedochoval celý, neboť schází její začátek a závěr včetně šesti umění, přičemž některá folia se pravděpodobně ztratila již v 15. století.⁷⁰⁶

Samotná encyklopedie je psána dvěma písaři – prvním je zřejmě sám Židek, zatímco větší část textu dopsal jeho žák, Paulus de Novo Castro. Spis sleduje sedm svobodných umění, přičemž tato pasáž počíná gramatikou a končí naučením o hudbě. Na ně pak navazuje poučení o čtyřech živlech, tedy ohni, vzduchu, vodě a zemi, a mezi tyto živly jsou včleněny také kapitoly týkající se jednotlivých živočišných druhů. Následně encyklopedie popisuje

⁷⁰² MÁTL, Jiří, Dva osudy v jednom. Osud největší encyklopedie českého středověku *Liber Viginti Arcium* a příběh jejího autora Pavla Žídka aneb když si to s někým rozházet, tak s každým. In: *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis* 4, 2011, s. 77-91, zde s. 80-82.

⁷⁰³ PAVEL ŽÍDEK – A. HADRAVOVÁ (ed.), *Knihy*, s. 13.

⁷⁰⁴ J. MÁTL, Dva osudy, s. 83-84.

⁷⁰⁵ *Ibidem*, s. 84.

⁷⁰⁶ PAVEL ŽÍDEK – A. HADRAVOVÁ (ed.), *Knihy*, s. 16.

záležitosti z oblasti medicíny a práva. Posledních pět umění je ztraceno.⁷⁰⁷ Nelze přesně určit, kolik hesel ke zvířatům encyklopedie skutečně obsahovala, edice Aleny Hadravové ale čítá 445 pasáží týkajících se živých tvorů. Jeho hlavním pramenem byla pravděpodobně encyklopedie Tomáše z Cantimpré, ale značný vliv měl na Žídka i *Glosář* Bartoloměje Klareta z Chlumce, asi o sto let starší latinsko-český heslář k přírodovědným encyklopediím.⁷⁰⁸

Žídkův text není úplně snadno uchopitelný. Na vině je jednak velký rozptyl jednotlivých oborů, jednak samotný Žídkův styl. Žídek formuloval celou encyklopedii velmi úsporně a mnohdy jednotlivé pasáže zkracoval natolik, že se lze jejich plného významu dobrat až komparací s původními prameny, z nichž čerpal. Na tom se nejspíš podepsala i skutečnost, že byl Žídek nucen formulovat text bez potřebné literatury. Žídek navíc nepatřil k dobrým stylistům, neuměl se vyjadřovat jednoduše, a přitom ve vysokém literárním stylu, kvůli čemuž je jeho latina místy poněkud těžkopádná a komplikovaná.⁷⁰⁹ Na druhou stranu je však nutné ocenit jeho slovní zásobu, která byla na velmi vysoké úrovni, o čemž svědčí i Žídkovo vymýšlení různých novotvarů, vzniklých obvykle odvozováním.⁷¹⁰

4.1.7.1. Hovězí dobytek v encyklopedii Pavla Žídka

Žídek krátké pojednání o býkovi otevírá tvrzením, že se jedná o zvíře domácí, které má rohy. Ačkoliv byly u ostatních autorů rohy do velké míry asociovány s bojovností, zdá se, že Žídek tento charakteristický rys s býky nespojuje, naopak v jejich souvislosti hovoří především o mírnosti. Podotýká totiž, že býci jsou silní, krotcí, hodí se k orání a rostliny spásají, aniž by ublížili kořenům.⁷¹¹ Všechny tyto zmínky poukazují pouze na jejich něžnou povahu, přičemž tyto informace převzal Žídek pravděpodobně od Tomáše z Cantimpré. Vzhledem ke stručnosti textu není tolik překvapivé, že se Pavel zaměřil pouze na jeden charakterový rys a že to byla právě tato pozitivní symbolika hovězího dobytka, respektive býků – ostatně, jak již bylo zmíněno, tato zvířata bývala spojována i s kazateli a jejich bohuľibou činností.

Žídek u domácích zvířat rovněž uvádí pojmenování samice, případně mláděte – v případě býků jmenuje přirozeně krávu (*vacca*) a tele (*vitulus*). Opakuje známou informaci o tom, že kráva má silnější hlas a pevnější rohy než býk, z textu se ale vytrácí důležité

⁷⁰⁷ Ibidem, s. 17-20.

⁷⁰⁸ Ibidem, s. 77, 80.

⁷⁰⁹ J. MÁTL, *Dva osudy*, s. 90.

⁷¹⁰ PAVEL ŽÍDEK – A. HADRAVOVÁ (ed.), *Knihy*, s. 95.

⁷¹¹ Ibidem, latinsky s. 159, česky s. 298.

doplnění, že jsou jedinými zvířaty, u kterých tomu tak je.⁷¹² Žídek také podotýká, že jejich maso je výživné, což doplňuje i tvrzení ze samotného obecného úvodu ke kapitole o čtvernožcích, v němž píše, že skot je vhodný na práci i jako potrava.⁷¹³ V tomto úvodu také upozorňuje na dvě neobvyklosti u hovězího dobytka, totiž že krávy nemají horní zuby a že disponují čtyřmi žaludky, což je přírodovědné pozorování známé již od Aristotela.

4.1.7.2. Kozy v encyklopedii Pavla Žídka

Pavel rozlišuje kozy na dva druhy: domácí (*domesticus*) a horské (*montanus*).⁷¹⁴ Krom toho, že opět uvádí pojmenování samice (*capra domestica*) a kůzlete (*edus*), věnuje pozornost jejich fyzickému popisu. Informuje tak o tom, že pokud kozel není v dospělosti vykastrován, zapáchá, a popisuje jej jako zvíře, které má široké rohy a pod bradou mu visí vousy. U kozlů akcentuje jejich bojovnost, neboť tvrdí, že se jedná o bojovné a silné zvíře. Je zajímavé, že opomíjí pro kozy tolik typickou chtivost a nijak se k ní nevyjadřuje. Od Tomáše také přebírá obraz kozla, který se pase v údolích i na horách, přičemž jeho láska k horským vrcholům je ještě více patrná u kozla horského, který údajně snadno vystupuje na nejvyšší místa, odkud však jen obtížně sestupuje.⁷¹⁵ Zatímco v prvním případě je možné symbolicky spatřovat Krista, jak již bylo zmíněno, pasáž o horském kozlu je možné interpretovat i ve smyslu pocitu pýchy, která je v Bibli asociována mimo jiné i s vysokými a skalnatými místy, jak je například patrné na výtkách proti Edómu, skalnímu království, které bylo spojováno krom jiných prohřešků i s pýchou: „Opovážlivost tvého srdce tě zavedla. Bydlíš v skalních rozsedlinách, sídlíš vysoko, v srdci si říkáš: ‚Kdo by mě strhl k zemi?‘“⁷¹⁶ Od pýchy pak vede k pokoře obtížná cesta. U Pavla se objevuje i narážka na samotářský životní styl kozy, neboť se údajně odděluje od ostatních.⁷¹⁷

Zajímavé je sledovat odchylky, kterých se Pavel ve své encyklopedii oproti Tomášovi dopouští. Na rozdíl od Tomáše totiž poukazuje na to, že kozlové požívají hady, zatímco ostatní encyklopedisté hady zmiňují pouze v souvislosti se spáleným kozlím rohem, který měl údajně moc hady zahánět.⁷¹⁸ V případě horských kozlů si u účinku jedné z částí kozlího těla s Tomášem dokonce protirečí. Podle Tomáše výpary z jejich kůže epilepsii způsobují

⁷¹² PAVEL ŽÍDEK – A. HADRAVOVÁ (ed.), latinsky s. 159, česky s. 298.

⁷¹³ Ibidem, latinsky s. 156, česky s. 291.

⁷¹⁴ Ibidem, latinsky s. 156, česky s. 291.

⁷¹⁵ Ibidem, latinsky s. 162, česky s. 306.

⁷¹⁶ Abd 1:3.

⁷¹⁷ Ibidem, latinsky s. 162, česky s. 306.

⁷¹⁸ PAVEL ŽÍDEK – A. HADRAVOVÁ (ed.), latinsky s. 162, česky s. 306 a TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 119.

(*epilenticos excitat*), dle Pavla ji naopak zahání (*epilenticos liberat*).⁷¹⁹ U horských kozlů dále Pavel poukazuje na to, že je lze rozeznat již z dálky, což by mohlo být interpretováno jako špatné uchopení pasáže o tom, že horští kozlové již z dálky rozpoznávají různé cestovatele.⁷²⁰

4.1.7.3. Prasata v encyklopedii Pavla Žídka

Židek otevírá pasáž o prasatech klasicky názvoslovím: domácího kance (*aper*) nazývá *porcus*, tedy vepř, a jeho samici *scrofa*, svině.⁷²¹ To, že Židek v celé kapitole neužil běžnějšího latinského označení *sus*, lze vysvětlit nahlédnutím do Klaretových slovníků. Pro Klareta totiž *scrofa* označuje klasickou svini,⁷²² zatímco význam termínu *sus* specializuje na „mléčnici“,⁷²³ tedy svini, která kojí selata.⁷²⁴ V Žídkově encyklopedii dostaly prostor dvě hlavní charakteristiky: jejich nečistota a plodnost. V prvním případě totiž Židek podotýká, že prasata jsou zvířata nečistá, která se ráda válejí v blátě a živí se výkaly, zatímco druhý typický rys je obsažen ve tvrzení, které se objevuje již u Tomáše, že jsou svině plodné po patnáct let a naráz mohou porodit až devět selat.⁷²⁵

Stejně jako Bartoloměj se ale Židek soustředí i na pozitivní kvality, které se ke sviním váží, totiž na silný smysl pro komunitu, neboť prasata prý přibíhají na pomoc svini, která volá přes vodu. Také u Žídka se objevuje důraz na péči o potomstvo ve formě prohlášení, že prasata svá mláďata brání velmi zarputile. K chovu se pak váží informace o tom, že je možné kastrovat jak samici, tak samce, a v obecném úvodu ke čtyřnožcům také píše, že je prase člověkem chováno pouze na maso. Na stejném místě Židek rovněž podotýká, že kanec má lepší sluch než člověk.⁷²⁶

⁷¹⁹ PAVEL ŽÍDEK – A. HADRAVOVÁ (ed.), latinsky s. 162, česky s. 306 a TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 119.

⁷²⁰ PAVEL ŽÍDEK – A. HADRAVOVÁ (ed.), latinsky s. 162, česky s. 306.

⁷²¹ Ibidem, latinsky s. 160, česky s. 300.

⁷²² V. FLAJŠHANS (ed.), *Bohemář*, s. 46.

⁷²³ FLAJŠHANS, Václav (ed.), *Glossarius*, in: FLAJŠHANS, Václav (ed.), *Klaret a jeho družina I. Slovníky veršované*, Praha 1926, s. 46.

⁷²⁴ *Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny*, Praha 2006–2020, verze dat 1.1.15, dostupné online z: <https://vokabular.ujc.cas.cz> [cit. 30. 3. 2022]

⁷²⁵ PAVEL ŽÍDEK – A. HADRAVOVÁ (ed.), latinsky s. 160, česky s. 300.

⁷²⁶ Ibidem, latinsky s. 154-155, česky s. 291-292.

4.2. Exempla

4.2.1. Vymezení žánru

Slovo exemplum, pocházející z latinského slova *eximere* (supinum *exemptum*) a v řečtině označované jako *paradeigma*,⁷²⁷ v překladu znamená „příklad,“ „ukázka,“ „vzorný doklad“ či „výstraha.“ Co je však důležitější, jedná se rovněž o specifický literární žánr, který byl v českém prostředí někdy též nepřesně označován jako „historie“ nebo „fabule.“⁷²⁸ Podobně jako tomu bylo i u encyklopedií, také exempla je těžké přesně definovat. Podle Karla Dvořáka se exemplum mohl stát prakticky jakýkoli výpravny žánr, mezi něž patří mimo jiné bajka, apolog, biblická parabola, legenda či pohádka, neboť pro exempla není definujícím rysem forma, nýbrž jejich funkce má posloužit k ilustraci, ke konkretizaci a k pochopení mravních zásad nebo složitých teologických konceptů, které by jinak byly pro většinu lidí jen stěží srozumitelné.⁷²⁹ S tím rovněž souvisí to, že téma exempla muselo být vyložitelné a pochopitelné na dvou významových rovinách, totiž ve významu doslovném i přeneseném, tedy alegorickém, který se označuje jako moralizace nebo spiritualizace.⁷³⁰ Podobný autorský přístup se objevuje i v úvodní studii k exemplové sbírce *Quadragesimale admontské*, podle níž se exemplum sice vyznačuje krátkostí, malým počtem postav a rychlým spádem, ale jeho určujícím rysem je ve skutečnosti pouze poučná funkce, díky čemuž se exemplum může stát jakýkoli text, který lze využít k mravněvýchovnému, náboženskému nebo vzdělávacímu účelu.⁷³¹ Oproti tomu se například Eduard Petru nebo Jana Nechutová pokoušeli o přesnější, vymezenější definici. Pro Petru je exemplum „excerptum z jiných literárních žánrů, které se ve svém vývoji osamostatnilo jako samostatný literární žánr, tvořící potenciální součást kázání nebo literárního díla vůbec a charakterizovaný tím, že formou krátkého, k tomu účelu stylisticky upraveného zajímavého a konkrétního příběhu induktivně dokazuje obecnou tezi.“⁷³² Nechutová předkládá kratší definici, podle níž jsou exempla „lapidárně vyprávěné historky, z nichž plyne naučení a z jejich děje a jeho následků je zapotřebí si vzít příklad.“⁷³³ Jak vidno, definic tohoto literárního žánru existuje celá řada, ale ačkoliv se detailech liší,

⁷²⁷ LOUIS, Nicolas, *L'exemplum en pratiques. Production, diffusion et usages des recueils d'exempla latins aux XIIIe-XVe siècles*, Namur 2013, s. 9, 35.

⁷²⁸ MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef a kol., *Encyklopedie literárních žánrů*, Praha 2004, s. 183.

⁷²⁹ K. DVOŘÁK, *Středověká exempla*, s. 12.

⁷³⁰ K. DVOŘÁK, *Exempla*, s. 125.

⁷³¹ FLORIANOVÁ, Hana a kol., Úvod, in: FLORIANOVÁ, Hana a kol. (edd.), *Quadragesimale Admontense. Česky a latinsky*, Praha 2006, s. 9-68, zde s. 47.

⁷³² E. PETRŮ, *Vývoj*, s. 21.

⁷³³ NECHUTOVÁ, Jana, *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, Praha 2000, s. 177.

základní charakteristika exemplárních textů je zpravidla stejná: krátkost, výstižnost a poučnost.

Podoba exempl se často přizpůsobovala žánru nebo kontextu díla, do něhož byla vložena, a v případě sbírek exempl pak záleželo na účelu, za nímž sbírka vznikla.⁷³⁴ Pokud bylo exemplum integrováno do jiného slovesného útvaru, toto zapojení mělo dva praktické a významné důsledky. Jednak šlo o jednu z primárních podmínek a nejčastějšího způsobu tradování exempl,⁷³⁵ jednak zasazení do rozsáhlejšího textu mělo vliv na formu exempl. I díky zahrnutí exempla do jiných textů mohla být jeho délka značně omezená, někdy zredukována třeba jen na sentenci nebo přísloví, která často sama o sobě tvořila pointu exempl, a v některých dílech mohla být exempla dokonce zastoupena jen pouhými narážkami, například v podobě přirovnání nebo odvolávání se na osud známé osoby.⁷³⁶ Forma exempl však byla zároveň natolik rozmanitá, že se mohla svým rozsahem blížit jiným delším literárním formám, například prozaickým povídkám, pohádkám, bajkám, anekdotám, legendám, bájím nebo krátkým veršovaným útvarům, například čtyřverším, napsaným mnohdy v časoměrné prosodii.⁷³⁷ Ve svém závěru mohla pak exempla obsahovat tzv. epimythion, který explicitně popisoval morální poučení vyplývající z daného exempla a zároveň objasňoval teologické pojmy a církevní příkazy.⁷³⁸

S rozmanitostí žánrovou a formální byla spojená též pestrost námětů a témat exempl,⁷³⁹ na jejichž základě lze exempla obecně rozdělit do dvou širokých skupin, a to na exempla s náměty náboženskými, či světskými. Mezi religiózní témata spadají biblické příběhy, životy církevních otců a svatých, zázraky a církevní dějiny, zatímco do látek světských se řadí náměty historické i současné, bajky a přírodní úkazy, osobní vzpomínky a zážitky. Z tohoto výčtu vyplývá, že exempla svými obsahy postihovala prakticky celou šíři středověkého a starověkého života.⁷⁴⁰ Zvolené náměty byly logicky ovlivněny a odvozeny z pramenů, z nichž byla exempla vytvářena. Nejdůležitějšími zdroji byla nejen Bible, díla církevních otců, apokryfní a legendistické texty, ale též literatura světské povahy, například díla historická, filosofická či básnická, pocházející jak ze středověku, tak z antiky, či přírodovědná pojednání.⁷⁴¹ Autor mohl navíc čerpat i ze svých vlastních vzpomínek nebo

⁷³⁴ D. MOCNÁ – J. PETERKA a kol., *Encyklopedie*, s. 183-184.

⁷³⁵ K. DVOŘÁK, *Exempla*, s. 126.

⁷³⁶ K. DVOŘÁK, *Středověká exempla*, s. 13.

⁷³⁷ J. NECHUTOVÁ, *Latinská literatura*, s. 178 a H. FLORIANOVÁ a kol., *Úvod*, s. 51.

⁷³⁸ A. VIDMANOVÁ, *Exempla*, s. 12.

⁷³⁹ H. FLORIANOVÁ a kol., *Úvod*, s. 51.

⁷⁴⁰ E. PETRŮ, *Vývoj*, s. 18.

⁷⁴¹ VILIKOVSKÝ, Jan, *Proza z doby Karla IV.*, Praha 1948, s. 340.

lidových vyprávění.⁷⁴² Motivika exemplů však během středověku nezůstávala statická, proměňovala se zejména v souvislosti s pronikáním rytířské kultury do písemnictví, kdy do ní přibývaly prvky dvorské kultury, včetně idejí rytířské a kurtoazní lásky.⁷⁴³

Co se týče zvířat a jejich tematického místa v exemplech, zvířecí bajky a úryvky z bestiářů patřily mezi nejpopulárnější zdroje, které kazatelé ve svých kázáních využívali. Exempla v sobě tyto dva žánry často kombinovala – hojně využívala bestiářová morální poučení dohromady s příhodami vyprávěnými ve zvířecích bajkách a anekdotách. Jejich zařazení mezi látky exemplů podporovala stejná idea, která motivovala již encyklopedisty k sepsání jejich děl, tedy vnímání přírody a všech jejích aspektů jako odraz Boha v jeho stvoření.⁷⁴⁴ Bajky byly o něco populárnějším pramenem exemplů než bestiáře. Mezi nejoblíbenější bajky, které byly tímto způsobem využívány, patří příběh o otroku Androklovi, který vytrhl lvovi trn z paty, nebo o lišce, která ukradla vráně sýr, neboť se pták nechal oklamat lichotkami. Z bestiářů zas například vycházelo exemplum o opici, která porodí dvě mláďata, z nichž si vybere své oblíbené. To však svou láskou zahubí, zatímco opomíjené mládě paradoxně přežije a vyrostě. Zvířecí exempla měla při volbě vhodných příběhů i tematickou preferenci – často byly vybírány takové bajky, které se zabíraly bláhovou pýchou, arogancí a snahou překročit svou vlastní sociální pozici.⁷⁴⁵

Ačkoliv jsou středověcí autoři exemplů obvykle anonymní, exempla se často odvolávala na zdroj, kterým byla velmi často nějaká obecně uznávaná autorita jako Ovidius, Valerius Maximus nebo sv. Augustin, případně se objevovalo vágní tvrzení, že exemplum reprodukoval nějaký známý autor. Těmto autoritám bylo někdy přičítáno i autorství, ale to bylo většinou fiktivní, neboť šlo jen o záštitu věrohodnosti příslušného výroku či textu.⁷⁴⁶

Různé žánry však pro exempla nepředstavovaly jen zdrojový materiál, ale též prostor, v němž se mohla objevit, díky čemuž je lze nalézt například v patristických spisech, v homiletice, v traktátech věnujících se věrouce a mravouce, v legendách, naukových kompendiích, v bestiářích či v různých veršovaných skladbách.⁷⁴⁷ Protože primárním cílem exempla nebyl estetický účinek, ale především jeho působnost na postoje čtenáře nebo posluchače a názornost, s níž pomáhalo objasnit abstraktní teze,⁷⁴⁸ není s podivem, že hlavní doménou, kde se exempla využívala, bylo kazatelství. Kazatelé se orientovali na širší

⁷⁴² E. PETRŮ, *Vývoj*, s. 12.

⁷⁴³ J. NECHUTOVÁ, *Latinská literatura*, s. 178.

⁷⁴⁴ COHEN, Simona, *Animals as Disguised Symbols in Renaissance Art*, Leiden 2008, s. 8-10.

⁷⁴⁵ J. E. SALISBURY, *The Beast Within*, s. 126-127.

⁷⁴⁶ A. VIDMANOVÁ, *Exempla*, s. 13.

⁷⁴⁷ K. DVOŘÁK, *Středověká exempla*, s. 14.

⁷⁴⁸ D. MOCNÁ – J. PETERKA a kol., *Encyklopedie*, s. 184.

publikum, které museli poučovat o víře a mravech, k čemuž byly zároveň potřeba prostředky na zapuzení nudy a únavy, pomáhající udržovat pozornost. Exempla se pro tento účel jevila být nejvhodnějším nástrojem. Jelikož o středověkém kazatelství obecně platilo, že se kazatelé nesnažili sestavovat myšlenkově originální kázání a raději se opírali o různé literární pomůcky,⁷⁴⁹ klerici zřejmě exempla, která používali, neexcerpovali z původních předloh. Obvykle pouze reprodukovali to, co kolovalo jako obecný majetek a co podle svých potřeb různě pozměňovali, případně se opírali o jednu z mnoha exemplových sbírek, které byly ve středověku sestavovány k usnadnění jejich činnosti.⁷⁵⁰ Tyto pomůcky však byly často heslovité, zaznamenávané po paměti, a omezovaly se jen na základní kostru exemplu, přičemž širší kontext měl být doplněn kazatelem, který měl zajistit jejich maximální účinnost.⁷⁵¹ Toto přednášení exemplu zajišťovalo jejich tradování nejen pomocí psané tradice, ale též ústní improvizace. Na výsledné podobě exempla v kázání se podílel jak činitel subjektivní, tedy talent a pohotovost mluvčího, tak činitel objektivní, například sociální složení posluchačstva, stupeň jeho vzdělanosti nebo míra receptivnosti.⁷⁵²

Ačkoliv exemplum představuje jev mimořádně příznačný pro středověkou společnost, jeho kořeny leží mnohem hlouběji a středověk pouze navázal na starobylou, ne výhradně evropskou literární tradici,⁷⁵³ neboť motivy, které se v evropských exemplech objevují, je možné nalézt i v orientální literatuře.⁷⁵⁴ Toto propojení východu a západu dokládá například *Directorium humanae vitae* od Jana z Capuy, latinský překlad hebrejské verze indické sbírky bajek *Pančatantra*.⁷⁵⁵ Obecně vzato však lze původ středověkého exempla jako takového stopovat do antiky, konkrétně k Aristotelovým a Pseudo-Aristotelovým spisům, v nichž představovala významnou rétorickou figuru a součást soudní řeči, takže moralizující obsah byl často uváděn jen mezi řádky. Tato antická exempla se však značně lišila od exempla latinského křesťanského západu, kupříkladu tím, že ve své snaze přesvědčit posluchače hojně pracovala s minulostí, v níž bylo dané exemplum zasazeno a která měla pro Řeky a Římany velký význam jako čas lepší a zářivější než jejich úpadková a dekadentní současnost, a také s autoritou hrdiny, který v anekdotě vystupoval a který byl v křesťanském exemplu víceméně nedůležitý, neboť v křesťanském pojetí exempla naopak nebyl hrdinou

⁷⁴⁹ J. VILIKOVSKÝ, *Próza*, s. 113.

⁷⁵⁰ K. DVOŘÁK, *Středověká exempla*, s. 14-16.

⁷⁵¹ *Ibidem*, s. 16.

⁷⁵² K. DVOŘÁK, *Exempla*, s. 128.

⁷⁵³ *Ibidem*, s. 126.

⁷⁵⁴ A. VIDMANOVÁ, *Exempla*, s. 12.

⁷⁵⁵ K. DVOŘÁK, *Středověká exempla*, s. 13.

nikdo a příklad byl dán spíš příběhem samotným.⁷⁵⁶ Z těchto antických textů si pozdější období osvojila především soubor bajek zpracovaný Ezopem nebo sbírku exemplárních příběhů pozdně antického autora Valeria Maxima pojmenovanou *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX*.⁷⁵⁷

Jako první převzal antické exemplum pro křesťanství údajně Tertullianus, významný latinsky píšící křesťanský spisovatel přelomu 2. a 3. století,⁷⁵⁸ a exemplum bylo dále používané a rozvíjené i církevními otci. Jejich užívání výslovně doporučoval ve 4. století sv. Ambrož a o jejich výhodách pro homiletickou praxi hovořil i sv. Augustin nebo sv. Řehoř Veliký, za něhož se navíc začala při práci s exemply formovat i kazatelská praxe. V této době měla exempla sloužit spíš v ilustračním smyslu.⁷⁵⁹ Od raného středověku se k tvorbě exemplů začala používat například hagiografická vyprávění ze spisu *Historia Francorum* Řehoře z Tours nebo sbírka pověstí o světcích *Vitas patrum*, což dalo navíc vzniknout novým formám a typům exemplů.⁷⁶⁰

Největšího rozmachu se však exempla dočkala v období vrcholného a pozdního středověku. Tehdy lze sotva najít autora, který by do svého díla nepojal alespoň jedno exemplum.⁷⁶¹ Do této doby zaznívala exempla především v rámci kázání v klášterních kostelech, ale od poloviny 12. století je slýchali z kazatelen i laikové.⁷⁶² Tento rozmach byl způsoben zejména mimoliterárními podněty, mezi něž patřila různá heretická hnutí nebo rozvoj činnosti kazatelských řádů, pro něž bylo exemplum mocným nástrojem,⁷⁶³ díky čemuž začaly být právě od tohoto období pořizovány a sepisovány celé exemplární sbírky, přičemž nejznámější z nich je nejspíš *Disciplina clericalis* z počátku 12. století od pokřesťanstvélého španělského Žida Petra Alfonsiho. Za samotné tvůrce středověkého exempla jako takového však bývají považováni dva muži, a to francouzský augustinián Jakub z Vitry, jehož sbírka *Sermones communes* měla velký vliv na způsob a četnost užívání exemplů v homiletice, a německý cisterciák Caesarius z Heisterbachu, který jako pomůcku

⁷⁵⁶ J. LE GOFF – C. BREMOND – J. SCHMITT, *L' "Exemplum,"* s. 43-45.

⁷⁵⁷ K. DVOŘÁK, *Středověká exempla*, s. 13. Bajky a exempla nelze přímo zaměňovat jako identické žánry, ale zároveň sdílejí celou řadu společných rysů. Ani bajku není snadné definovat, ale texty zařazené tímto žánrem mají jako společný rys obvykle morální rozměr, ať už implikovaný nebo přímo vyjádřený. WHITESELL, Frederick R., *Fables in Medieval Exempla*, in: *The Journal of English and Germanic Philology* 46, 4/1947, s. 348-366, zde s. 348.

⁷⁵⁸ J. LE GOFF – C. BREMOND – J. SCHMITT, *L' "Exemplum,"* s. 48.

⁷⁵⁹ D. MOCNÁ – J. PETERKA a kol., *Encyklopedie*, s. 184.

⁷⁶⁰ A. VIDMANOVÁ, *Exempla*, s. 14.

⁷⁶¹ *Ibidem*, s. 13-14.

⁷⁶² H. FLORIANOVÁ a kol., *Úvod*, s. 51.

⁷⁶³ K. DVOŘÁK, *Exempla*, s. 126.

pro novicmistra sepsal dvě sbírky exempel, *Dialogus miraculorum* a *Libri miraculorum*.⁷⁶⁴ Ve vrcholném středověku byla vydatným zdrojem exempel především sbírka *Gesta Romanorum*, sestavená v Anglii ve 30. letech 14. století, která se rozšířila i do dalších zemí a byla přeložena do celé řady vernakulárních jazyků včetně češtiny. Její název je založen na tom, že mnoho povídek z této sbírky zasazuje svůj děj do antického Říma, případně jsou jejich hrdiny panovníci a jiné významné postavy této dějinné epochy.⁷⁶⁵

Také do Čech pronikala exempla již od 12. století, jak dokazuje jejich hojné užívání v Kosmově kronice,⁷⁶⁶ a lze konstatovat, že v zemích Koruny české byla obliba exempel zřejmě ještě větší než ve zbytku Evropy, neboť existují dokonce doložené stížnosti, že kazatelé užívání exempel přeháněli.⁷⁶⁷ Největší rozkvět exempel u nás je však spojen až s dobou Karla IV., tedy s 2. polovinou 14. století, kdy se objevuje celá řada bohemikálních exemplových sbírek. Mezi nejznámější patří soubor zvaný *Quadragesimale admontské*, který se dochoval ve dvou rukopisech pocházejících z admontského kláštera ve Štýrsku a který byl sestavený v 70. letech 14. století,⁷⁶⁸ nebo sbírka *Historiae variae moralisatae*, kterou kolem roku 1400 sestavil jeden nepřilíš učený žák Karlovy univerzity na základě literatury, vyprávění očitých svědků nebo poznatků získaných mezi lidmi.⁷⁶⁹ Ve stejné době jako *Historiae* vznikly i anonymní *Olomoucké povídky*, které vycházely z exempel již zmíněného Caesaria z Heisterbachu.⁷⁷⁰ Nejvydatnější zdroj exempel v sekundárním využití představovala *Zderazská postilla* Johlána z Vodňan,⁷⁷¹ křížovníka ze zderazského kláštera na Novém městě pražském, který v tomto textu z počátku 15. století mimo jiné zaznamenal i velké množství exempel.⁷⁷²

Jedním z nejdůležitějších autorů tohoto žánru byl také Bartoloměj Klaret z Chlumce, tvůrce didaktických spisů a učebnic a významný lexikograf, který byl pražským kanovníkem a ve svatovítské kapitule nejspíš působil jako scholastik. Jeho díla vznikala pravděpodobně v souladu s kulturním úsilím Karla IV., který zřejmě sám práci Klareta a jeho družiny sledoval a držel nad ní ochrannou ruku. Klaretův *Exemplarius* vznikl v roce 1366 a je rozdělen na čtyři oddíly, každý po padesáti exemplech – první mluví o mytologických bytostech a o lidech, další o ptácích, třetí o zvířatech a poslední, který je zřejmě

⁷⁶⁴ D. MOCNÁ – J. PETERKA a kol., *Encyklopedie*, s. 184.

⁷⁶⁵ J. NECHUTOVÁ, *Latinská literatura*, s. 179.

⁷⁶⁶ D. MOCNÁ – J. PETERKA a kol., *Encyklopedie*, s. 185.

⁷⁶⁷ A. VIDMANOVÁ, *Exempla*, s. 15-16.

⁷⁶⁸ J. NECHUTOVÁ, *Latinská literatura*, s. 178.

⁷⁶⁹ A. VIDMANOVÁ, *Exempla*, s. 16.

⁷⁷⁰ D. MOCNÁ – J. PETERKA a kol., *Encyklopedie*, s. 186.

⁷⁷¹ A. VIDMANOVÁ, *Exempla*, s. 16.

⁷⁷² J. NECHUTOVÁ, *Latinská literatura*, s. 178-179.

nedokončený, o věcech. Jednotlivá exempla mají formu čtyřverší, kdy dva první verše připomínají děj exempla a dva následující představují jeho morální aplikaci.⁷⁷³ Ačkoliv se dlouho usuzovalo, že Klaret řadu uvedených exemplů nově vytvořil, jeho úspornost napovídá, že tomu tak nejspíš nebylo. V některých případech lze totiž ze čtyřverší jen těžko poznat, o jaký typ exempla jde, ba dokonce porozumět jeho smyslu, což vypovídá o tom, že Klaret počítal s předchozí znalostí uvedených exemplů, jinak by ohrozil jejich srozumitelnost.⁷⁷⁴ Pro středoevropský prostor nakonec nelze opomíjet ani starší sbírku dominikánského mnicha Martina z Opavy *Promptuarium exemplorum* ze 13. století nebo míšeňskou sbírku *Annulus*, která se rozšířila i na naše území a v níž je ve 123 kapitolách pojednáno o hříších a ctnostech.⁷⁷⁵

Zlatá doba exemplů pominula v 15. století. V Čechách bylo proti jejich užívání zakročováno obzvláště striktně, a to především kvůli vlivu Jana Viklefa, který byl přesvědčen, že exempla do kázání nepatří, přičemž tohoto názoru se přidržoval i Jan Hus a jeho následovatelé. Husitské války znamenaly pro užívání exemplů v Čechách víceméně konec.⁷⁷⁶ Husitská kázání v sobě často obsahovala strhující apel na posluchače, a kazatel proto nepotřeboval udržovat pozornost posluchačů jinými prostředky. Exempla jako taková se však nevytratila, spíš došlo k jejich transformaci v nové literární útvary, především pak ve facetie (žert) nebo tzv. švank, které postrádaly náboženský akcent a sahaly i k lascivnosti či obhroublosti, a kazatelské povídky.⁷⁷⁷

4.2.2. Hovězí dobytek v exemplech

Nejvíce exemplů, v nichž figuruje hovězí dobytek, pochází z Klaretovy sbírky, přičemž ve dvou z nich se přímo zrcadlí informace známé již z encyklopedií. Když v exemplu číslo devět otec kárá neposlušného syna, dává mu za příklad tele, které se učilo orat od staršího vola, z čehož vyplynulo morální ponaučení, že mládí je třeba dávat při učení příklad, neboť právě tím lze získat poslušnost.⁷⁷⁸ Totožné exemplum se objevuje též ve staročeské verzi Ezopových bajek, pouze o něco rozvinutější: čtenář/posluchač se v něm dozvídá, že mladý volek odmítá táhnout jho, a tak orač úkoluje staršího vola, aby mu šel příkladem a pomohl zkrotit nezbedné mladé zvíře, které ještě navíc zřejmě útočilo rohy

⁷⁷³ Ibidem, s. 152-154.

⁷⁷⁴ K. DVOŘÁK, *Středověká exempla*, s. 18.

⁷⁷⁵ J. NECHUTOVÁ, *Latinská literatura*, s. 179.

⁷⁷⁶ A. VIDMANOVÁ, *Exempla*, s. 17.

⁷⁷⁷ D. MOCNÁ – J. PETERKA a kol., *Encyklopedie*, s. 185-186.

⁷⁷⁸ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 153-204, zde s. 160 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 197-198.

i nohama.⁷⁷⁹ Obraz mladého dobytčete, které zkrotne ve společnosti staršího vola, který jej učí, jak orat, se objevil již v encyklopedii Bartoloměje Anglického.⁷⁸⁰ Vůl má v tomto exemplu kladnou roli zběhlejšího učitele, prakticky zosobňuje známé pořekadlo „verba docent, exempla trahunt.“ V případě telete však zároveň z verze exempla u Ezopa vyplývá, že nezrocené kusy dobytka mohou kopat či jinak ublížit. Tento motiv zas může být částečně asociován s citátem z Vincenta z Beuvais, který do jedné ze svých chovatelských pasáží převzal informaci, že divoký kus se v průběhu procesu krocení nesmí naučit kopat, neboť to bude v takovém případě dělat po celý život.⁷⁸¹ Představa staršího vola učícího orat mladší dobytče byla navíc zřejmě ve středověku poměrně rozšířená, neboť se k ní vázalo i jedno přísloví: „Od starého vola naučí se mladý orati.“⁷⁸²

Druhým exemplum souvisejícím s encyklopediemi je číslo 114,⁷⁸³ v němž se hovoří o čtyřech býcích, kteří si navzájem přislíbili věrnost, ale lev je hádkou znepřátelil, pochytil a zabil. Poučení spočívalo v tom, že člověk by neměl věřit cizímu, zlému a pyšnému slovu a že vznešenost spočívá ve věrnosti.⁷⁸⁴ Toto exemplum nápadně upomíná na tvrzení Tomáše z Cantimpré, že býci ve společnosti svých druhů tvrdě bojují, ale samotní se snadno vzdají, případně že býci útočí na šelmy,⁷⁸⁵ což mohlo být již u Tomáše vykládáno jako nabádání k příchylnosti ke stádu, k životu ve společenství. Toto vykreslení svorných býků má poměrně hluboké kořeny, neboť ho lze najít již u Ezopa nebo Aviana, pohanského autora bajek v latině z 5. století po Kr., a v i Čechách je zaznamenáno již dříve než ve 13. či 14. století. Jako literární figuru ho totiž užil Kosmas, když pojednával o tom, že se král Vratislav nikdy neodvážil napadnout své bratry Otu, Jaromíra a Konráda, kteří „stáli, srazivše rohy dohromady.“⁷⁸⁶ Tato dvě exempla dobře ukazují, že některé z pasáží, které se objevovaly mimo jiné i v encyklopediích, byly obecně vzato nejspíš dobře známé.

Přestože další exempla sice nelze dát do souvislosti přímo s konkrétními citáty z encyklopedií, odráží se v nich symbolika a vlastnosti, které byly hovězímu dobytku v encyklopediích přisuzovány, což nasvědčuje širšímu rozšíření těchto symbolických představ. V první řadě je možné zmínit pověstnou býčí vzteklost, která vyplývá například

⁷⁷⁹ J. LORIŠ (ed.), *Ezopus*, s. 124-125. Staročeský Ezop je dílo anonymního básníka a vznikl asi v 60. letech 14. století. TRÍSKA, Josef, *Předhusitské bajky*, Praha 1990, s. 50.

⁷⁸⁰ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1020.

⁷⁸¹ VINCENT Z BEUVAIS, *Speculum*, 18.18.1.

⁷⁸² FLAJŠHANS, Václav, *Česká přísloví. Sbirka přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Díl 1. Prísloví Staročeská. 2. polovice O-Ž*, Praha 1913, s. 803.

⁷⁸³ Číslování jednotlivých exemplů se přidržuje číslování v Klaretově textu.

⁷⁸⁴ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 191 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 92-93.

⁷⁸⁵ TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – H. BOESE (ed.), *Liber*, s. 164.

⁷⁸⁶ EMLER, Josef – TOMEK, Václav Vladivoj (edd.), *Kosmův letopis český*, in: *FRB 2*, Praha 1874, s. 1–198, zde s. 125.

z exemplů číslo 126 a 189. První ze zmíněných pojednává o býkovi, který byl vzpurný vůči pánovi, a ten se ho rozhodl potrestat uřezáním rohů. Býk se však toužil pomstít a následně ho jednou ranou zabil. Pánovo chování mělo být upomenutím, že má člověk naslouchat i nižším tvorům, neboť i vznešené a důležité (tedy pán) umírá tehdy, když se chvástá a povyšuje.⁷⁸⁷ Ačkoliv se zde býkovo jednání jeví částečně legitimně, nelze přehlédnout, že se zvíře chová agresivně a nakonec zabije. O něčem podobném hovoří i exemplum číslo 189. To srovnává lva, kterého kousla myš, ale on ji milosrdně pustil ze svého zajetí, s volem, kterého urážela žába, a on ji za trest rozlápl. V epimythionu se pak uvádí, že člověk dobrých mravů by měl mít soucit s menšími, avšak menší by zas větší neměl urážet ani na ně útočit.⁷⁸⁸ Vůl zde tedy nese spíše negativní konotace, protože jako vzteklý a agresivní tvor nemá slitování s menšími živočichy. Ačkoliv část se lvem vytváří v jiných sbírkách samostatné exemplum, úsek s volem se Dvořákovi nepovedlo dát do spojitosti s žádným známým literárním dílem a lze tedy uvažovat nad tím, jestli se nejednalo o Klaretův originální výtvar – na rozdíl od mnoha ostatních je jeho význam totiž bez problému jasný i bez konfrontace s jinými zdroji.

Něco takového se však nedá říct například o exemplu číslo 119, které je bez konfrontace s jiným zdrojem těžko pochopitelné a je tedy možné, že v tomto případě musel kazatel skutečně zapátrat v paměti, aby si chybějící slova a údaje doplnil. Klaret popisuje situaci, kdy býk procházející před lvem dorazí k jeskyni, kterou obývá kozel. Další řádek je pak značně nejasný, neboť doslova hovoří o tom, že vystrašený býk „nesl“ či uznal chybu a zároveň se více bál lva. Poučení z toho plynoucí bylo, že člověk by měl více naslouchat větším, ale neustupovat lepším, protože větší vzdá člověku lépe poctu – tedy možná bude úctyhodnějším protivníkem.⁷⁸⁹ Díky jiným zdrojům, v nichž se bajka nachází, například Avianovi nebo Valeriu Babriovi, což byl řecký autor bajek z 2. století po Kr., lze však příběh více přiblížit a snad i lépe pochopit. Kozel chce totiž poté, co býk vkročí k němu do jeskyně, na nově příchozího zaútočit, ale býk před ním couvne. Brání se však slovy, že se více než kozla bojí lva a až jej lev mine, poměří s kozlem síly.⁷⁹⁰ I v případě tohoto exempla je možné vrátit se zpět k tvrzení Tomáše z Cantimpré, že osamocený býk před nepřáteli prchá, protože

⁷⁸⁷ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 193 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 92.

⁷⁸⁸ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 202 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 144.

⁷⁸⁹ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 192 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 92. „Dum fugeret thaurus, it ad antrum, quo stetit hircus, / Territus errore fert plus metuendo leonem. / Audi maiorem, non impediās meliorem, / Propter maiorem melior tibi prestat honorem.“

⁷⁹⁰ WIGHT DUFF, John – DUFF, Arnold M. (edd.), *Avianus. Fabulae*, in: WIGHT DUFF, John – DUFF, Arnold M. (edd.), *Minor Latin Poets*, Londýn 1984, s. 669-752, zde s. 700-703; PERRY, Ben Edwin (ed.), *Babrius*, in: PERRY, Ben Edwin (ed.), *Babrius and Phaedrus*, Londýn 1965, s. 1-188, zde s. 112-113. V případě Aviana býk uteče a kozlovi slíbí to, že se případně vrátí, aby se utkali.

mu chybí podpora stáda. Na druhou stranu si však býk v tomto exemplu uvědomuje své vlastní slabiny i přednosti a to, že kozla by porazil, jen na to nyní není vhodná chvíle. Do jisté míry tedy exemplum poukazuje na kladné chování v podobě rozvahy, což svědčí o tom, že exempla symboliku také mohla obohacovat o nové vlastnosti, které bylo dále možné s danými tvory také asociovat.

O něco méně nejasné je pak exemplum číslo 145, v němž dobytče ležící na louce kousne myš z jeskyně (*ab antrot*), tedy nejspíš skrývající se v jeskyni. Kráva tuto myš hledá, ale nakonec od ní odejde, což lze chápat tak, že svou snahu vzdá. Jako epimythion je pak uvedeno poučení, že se člověk často vzdává rovnému, ale nakonec může být přemožen od slabšího, a přeneseně také, že by nikdo neměl nechat viníka uniknout trestu.⁷⁹¹ Z Aviana a Babria navíc vyplývá, že dobytče spoléhalo hlavně na svou sílu a že se mu myš nakonec vysmála.⁷⁹² Chování tohoto dobytčete by mohlo poukazovat na jakousi hloupost, která s nimi byla okrajově rovněž spojována, jak bylo patrné například u Vincenta,⁷⁹³ ale zároveň též na jejich vztek a sílu. Poslední exemplum týkající se hovězího dobytka, které Klaret uvádí v úplnosti, je exemplum číslo 139, v němž se tele posmívá orajícimu volu, který na tento výsměch nereaguje a mlčí. Sám se však teleti směje později, když vidí, jak tele vedou na porážku. V poučení Klaret tvrdí, že člověk by neměl zesměšňovat starší a pokud si někdo přeje dobrý život, pravděpodobně díky nicnedělání, život si nakonec zničí.⁷⁹⁴ Toto exemplum do jisté míry akcentuje využití zvířat, a to jejich význam pro práci a pro maso, zároveň však zdůrazňuje hloupost telete a trpělivost i vypočítavost staršího vola.

Ke dvěma exemplům se Klaret vrací pouze glosou. V prvním případě se jedná o glosu k exemplu číslo 25, v němž je sesazen neoblíbený král kvůli své lakotě a na jeho místo nastoupí sv. Štěpán. K němu Klaret dopsal následující: „Exemplum de rustico, qui dedit vaccas propter Deum.“⁷⁹⁵ Podle Dvořáka tato poznámka odkazuje na exemplum, v němž se chudý sedlák rozhodne řídit kázáním, že Bůh oplácí stonásobně. Daruje tak knězi jednu svou krávu, která ale přivede zpět k sedlákovu všechen dobytek, který knězi patřil. Ve sporu, ke kterému dojde, biskup přikne dobytek sedlákovu. Z toho pak údajně vychází přísloví „Felix, qui nunc dat, quia posthac centuplum habebit.“⁷⁹⁶ Krávy jsou zde spíš vykonavatelkami Boží vůle než samotnými konatelkami, na druhou stranu je však možné přihlédnout k jejich

⁷⁹¹ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 196 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 191.

⁷⁹² J. WIGHT DUFF – A. M. DUFF (edd.), *Avianus*, s. 730-731 a B. E. PERRY (ed.), *Babrius*, s. 146-147.

⁷⁹³ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.92.2.

⁷⁹⁴ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 195 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 196.

⁷⁹⁵ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 166 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 218-219.

⁷⁹⁶ DVOŘÁK, *Soupis*, s. 218-219.

schopnosti trefit domů. Druhá glosa se nachází v Klaretově *Fyziologáři*, didaktické básni inspirované *Physiologem*, v níž však stihl pojednat pouze o ptácích, a nezahrnul proto tradičně i další příslušníky zvířecí říše.⁷⁹⁷ Pomocí poznámky „Exemplum de stuba nova et fimo“⁷⁹⁸ se Klaret podle Dvořáka odkazoval na exemplum o volech, kteří odmítají vyvézt z domu hnůj a hospodáři namítají, že už jsou příliš zatížení jinou prací, co pro něj a jeho obživu dělají. Nakonec se však podvolí, když jim hospodář připomene, čím mrva se nakupila.⁷⁹⁹ V tomto příběhu sice figuruje i volí lenost jako protiklad jejich pracovitosti, ale zároveň se objevuje i motiv schopnosti si přiznat vlastní chybu, takže zvířata lze chápat spíše kladně.

Exempla, která se objevují mimo Klareta a vztahují se k hovězímu dobytku, nejsou pro symboliku daných zvířat příliš nosná, přesto je zajímavé si je alespoň vyjmenovat a případně i krátce okomentovat. Ve staročeském Ezopovi se objevuje příběh o žábě, která chtěla být velká jako vůl, ale nafukovala se tak dlouho, až praskla. Vůl je zde pouze popisován a jsou s ním asociována přídavná jména „přetlustý“ a „veliký“,⁸⁰⁰ což asi poměrně dobře odpovídá popisu správně vypadajícího vola. V *Knížkách o čtyřech cnostech stěžejních* františkánského mnicha Jana Guallensis se objevuje příběh o krutém sicilském králi, který nechal na popud řemeslníka zhotovit dutého měděného býka, v němž by panovník mohl nechat popravovat, ale král v něm po dokončení nechal uvařit právě onoho řemeslníka, z čehož plyne poučení, že každý by měl zhynout smrtí, kterou přeje druhým.⁸⁰¹ V *Historie variea moralisatae* se objevuje exemplum odkazující na řeckou mytologii, v němž je v krávu proměněna Ió, Diova milenka.⁸⁰² *Quadragesimale admontské* zas obsahuje kuriozní příběh v rámci kázání k Bílé sobotě, v němž lékař vyňal nemocnému člověku žaludek, aby ho mohl vyčistit, ale orgán odnesl luňák. Lékař tak zamířil k řezníkovi, kde vzal žaludek telecí a „transplantoval“ ho svému pacientovi. Nemocný nic nepoznal, ale když se uzdravil, měl chuť na seno.⁸⁰³ Poslední exemplum zreprodukované Janem Vilikovským poukazuje na možnou cenu vola ve středověku. Popisuje totiž příhodu, v níž umírající muž v závěti manželce poručil, aby prodala vola a utržené peníze dala za jeho duši.

⁷⁹⁷ J. NECHUTOVÁ, *Latinská literatura*, s. 154.

⁷⁹⁸ FLAJŠHANS, Václav (ed.), *Physiologarius*, in: FLAJŠHANS, Václav (ed.), *Klaret a jeho družina. Sv. 2. Texty glosované*, Praha 1928, s. 1-60, zde s. 14.

⁷⁹⁹ K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 96-97. Dvořák exemplum spojuje s příslovím „Cum bos eduxit fimum, tunc talia dixit: Per propriam merdam talem feci mihi burdam.“

⁸⁰⁰ J. LORIŠ (ed.), *Ezopus*, s. 107 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 145.

⁸⁰¹ ŠIMEK, František (ed.), *Ioannes Guallensis. Knížky o čtyřech cnostech stěžejních*, in: *Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-filologická*, 1951, s. 14-105, zde s. 48 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 93.

⁸⁰² K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 107.

⁸⁰³ H. FLORIANOVÁ a kol. (edd.), *Quadragesimale*, latinsky s. 335-336, česky s. 662-663.

Manželka po jeho smrti vzala na trh nejen vola, ale i kocoura, a vyžadovala, aby byla zvířata zakoupena dohromady. Kocoura pak prodala za hřivnu, ale vola jen za groš, který následně dala za duši svého muže.⁸⁰⁴ Je zajímavé, že hodnota vola v druhé polovině 14. století odpovídala zhruba 61 grošům,⁸⁰⁵ což prakticky souhlasí s jednou hřivnou – uvedená částka tak mohla činit exemplum aktuálním a věrohodným.

4.2.3. Kozy v exemplech

Exempel s kozami uvádí Dvořák ve svém soupise o poznání méně. I v jejich případě však jedno z nich přímo koresponduje se symbolikou uvedenou v encyklopediích, což může naznačovat, že se jednalo o skutečně rozšířenou představu. Jde přitom o exemplum ze staročeské verze sbírky *Gesta Romanorum*, které tak na první pohled nevypadá. Pojednává o dvou očních lékařích, kteří se prou o prvenství. Nakonec se dohodnou, že bude přiznáno tomu z nich, komu se povede vyjmout bez bolesti soupeři oči z důlků a znova je vsadit zpět, aniž by byl porušen zrak. První lékař tuto proceduru zvládne, avšak když ji provádí druhý, ukradne jedno z vyjmutých očí havran. Lékař tuto patálii vyřeší tak, že oko svého kolegy nahradí kozím. Více k symbolice koz se však nachází v přidruženém morálním ponaučení. Podle něhož toto oko není oko těch koz, které stanou při Soudném dnu po Boží levici, ale těch koz, které ve stádu vyběhly z pohoří Gileád ve dvojí milosti, tj. společnosti Boha i bližního. V exemplu je navíc uvedeno, že koza vidí lépe než každé jiné zvíře, a proto by měl mít každý křesťan jedno oko lidské, jímž pohlíží na svět a miluje své bližní, a jedno oko kozí, jímž může spatřovat Boha a stejně tak jej milovat.⁸⁰⁶ Na tomto exemplu je v první řadě dobře vidět, že si lidé byli ambivalentní symboliky koz dobře vědomi již ve středověku. První zmíněné kozy totiž souvisí s citátem z Matoušova evangelia (25:32-33): „Až přijde Syn člověka ve své slávě a všichni andělé s ním, posadí se na trůnu své slávy; budou před něho shromážděny všechny národy. I oddělí jedny od druhých, jako pastýř odděluje ovce od kozlů, ovce postaví po pravici a kozly po levici.“ Tato pasáž se někdy vykládala jako spasení spravedlivých a zatracení hříšníků, tedy koz.⁸⁰⁷ Stáda koz, které vybíhají z Gileádu, se naopak objevují v jedné z Šalamounových písní: „Jak jsi krásná, přítelkyně moje, jak jsi krásná, oči tvé jsou holubice pod závojem, vlasy tvé jsou jako stáda koz, které se hrou

⁸⁰⁴ VILIKOVSKÝ, Jan (ed.), *Exempla*, in: HAVRÁNEK, Bohuslav (ed.), *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*, Praha 1957, s. 579-594, zde s. 592 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 112.

⁸⁰⁵ MAŠEK, Michal, Kupní síla denárů malého střížku ve 12. století, in: *Numismatický sborník* 22, 2007, s. 101-106, zde s. 104.

⁸⁰⁶ F. ŠIMEK (ed.), *Příběhy*, s. 135-136 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 148-149.

⁸⁰⁷ J. ROYT – H. ŠEDINOVÁ, *Slovník*, s. 44.

z hory Gileádu.⁸⁰⁸ Vzhledem k tomu, že v této Písni Šalamoun hovoří o milované ženě a odkazuje na jeden z nejdražších materiálů v přírodě,⁸⁰⁹ tedy pravděpodobně vlnu angorské kozy nazývanou mohér,⁸¹⁰ lze v kontextu této biblické pasáže i celého exemplu kozy vnímat bezesporu kladně. Zároveň je v exemplu akcentována jejich přichylnost ke stádu, která naopak například v encyklopediích tolik zmiňovaná nebyla, a tedy i k Bohu. Důležitý byl ve středověku očividně i motiv jejich zraku, zde rovněž vnímaný kladně tak, že tímto dobrým zrakem lze, na rozdíl od oka lidského, dohlédnout i k Bohu.

Se stejnou biblickou pasáží z Matoušova evangelia pracuje rovněž exemplum ze staročeské verze legendistického spisu *Životy svatých otcův*, jehož nejstarší rukopis pochází z 15. století. Vypráví se zde příběh o sv. Apollonovi, k němuž je přiveden muž posednutý démonem. Když se ho Apollon snaží vymýtit, démon se ho táže, kdo z lidí jsou ovce a kdo kozlové, přičemž Apollon mu odpovídá, že hříšníci jsou kozlové a i on patří mezi ně. Dábel se zalekne této pokory a tělo posedlého opustí.⁸¹¹ Zdá se tedy, že v souvislosti s kozami Matoušovo evangelium rezonovalo a že se na jeho základě upomínalo na hříšnou povahu koz, kterou uvádějí i encyklopedie.

Další tři exempla, v nichž figurují kozy, se nachází v Klaretově exempláři. Již bylo zmíněno exemplum číslo 119, v němž při útěku před lvem přijde býk do jeskyně obývané útočným kozlem.⁸¹² Kozel má zde především zápornou roli hloupého, vzteklého a bojovného zvířete, což odpovídá obecným představám o tomto tvorovi. Zároveň je zajímavé podívat se na delší Avianovu verzi tohoto exempla. V něm totiž vůl poukazuje na několik znaků, které byly s kozly též spojovány, a to na rozcuchané chlupy, vous a smrad, který je navíc ještě zdůrazněn tím, že býk svého oponenta nakonec nazve smrdutým kozlem (*hircus olens*).⁸¹³

V posledních dvou exemplech pak figuruje kůzle, které má v obou případech kladnou roli a soupeří s vlkem. Exemplum číslo 117, které se rovněž objevuje ve staročeské verzi Ezopových bajek, vypráví příběh povědomý i dnešnímu posluchači díky pohádkám bratří Grimmů. Koza v něm totiž zanechá kůzle doma a přikáže mu, aby se dobře zavřelo. Po jejím odchodu přijde ke kůzleti vlk a hlasem jeho matky na něj volá, ale kůzle jej rozpozná podle

⁸⁰⁸ Pís 4:1.

⁸⁰⁹ RYKEN, Leland – WILHOIT, James C. – LONGMAN, Tremper (edd.), *Dictionary of Biblical Imagery*, Downers Grove 1998, s. 332.

⁸¹⁰ WOOD, John George, *Bible Animals. A Description of the Habits, Structure and Uses of Every Living Creature Meantioned in the Scriptures*, Londýn 1869, s. 245.

⁸¹¹ E. SMETÁNKA (ed.), *Staročeské životy*, s. 123-124 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 149.

⁸¹² V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 192 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 92.

⁸¹³ J. WIGHT DUFF – A. M. DUFF, (edd.), *Avianus*, s. 700-703.

tváře. Závěrečný epimythion nabádá k poslušnosti rozkazů a zároveň k tomu, aby člověk věřil hlavně svým očím, protože sluch může klamat.⁸¹⁴ V Ezopovi je vyprávění takřka totožné, pouze je zde navíc uvedeno, že koza odejde na pastvu, aby nasýtila sebe a posléze svým mlékem i své mládě, a mírně se odchyluje v tom, že kůzle vlka pozná již po hlase: „Kriwy hlas twog dawa znati, že ty negsy moge mati...“ V poučení se tvrdí, že člověk by měl poslouchat své rodiče a starší a pamatovat na jejich rady, jinak si uškodí.⁸¹⁵ Kůzle je v tomto exemplu vykresleno jako chytré a rozumné, neboť rozpozná vlčí lest. To samé se kůzleti povede i v exemplu číslo 146. Ačkoliv je popsáno dosti kuse, vyplývá z něj následující: Kůzle utíká po poli a narazí na stádo jehňat. Odtud na něj volá vlk, který se v něm pravděpodobně skrývá a dostává tak své pověsti vlka v rouše beránčím, ale zbožné kůzle se raději obětuje bohům.⁸¹⁶ Dvořák ve svém shrnutí uvádí dodatečné informace, a to že se vlk snaží kůzle přemluvit, aby neopouštělo pastvinu, neboť mu ve městě hrozí nebezpečí, že bude obětováno Bohům. Kůzleti je však tento osud milejší, než aby bylo vlkem sežráno.⁸¹⁷ Tomuto popisu příběhu poměrně dobře odpovídají i poslední dva verše exempla, v nichž je nabádáno k tomu, aby člověk mezi dvěma zly volil to méně skryté, a navíc se dodává, že je lepší se obětovat pro Pána než se stát hostinou.⁸¹⁸ Kůzle je v tomto případě vykreslováno nejen jako chytré, ale především jako zbožné a ochotné se nechat obětovat bohům, tedy posloužit vyšším, vznešenějším cílům. Na pozitivní symbolice v této souvislosti kůzleti přidává i to, že obětování tohoto zvířete bylo někdy vykládáno jako přebraz Krista, přibíjeného na kříž pro hříchy lidstva.⁸¹⁹

4.2.4. Prasata v exemplech

Exempla s prasaty se nachází především v Klaretově *Exemplariu*, přičemž ve dvou z nich jsou tato zvířata spojována s dominantně negativními konotacemi. Exemplum číslo 101 například pojednává o svini, která nedorazila na hostinu svolanou lvem, toužícím ostatní zvířata podarovat, protože se zdržela válením v blátě. Narazil na ni vlk a svini sežral. V ponaučení se píše, že jestliže bude člověk služebný Kristovi, pak se stane boháčem, ale že ten, kdo podporuje špatné činy, je sluha démonů.⁸²⁰ V exemplu je tedy jasně akcentovaná záliba prasat ve špíně, což bylo v encyklopediích často spojováno s jejich hříšností

⁸¹⁴ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 191-192 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 164.

⁸¹⁵ J. LORIŠ (ed.), *Ezopus*, s. 92-93.

⁸¹⁶ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 196.

⁸¹⁷ K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 164.

⁸¹⁸ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 196.

⁸¹⁹ J. ROYT – H. ŠEDINOVÁ, *Slovník*, s. 144.

⁸²⁰ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 189 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 206.

a nečistou povahou. Částečně toto exemplum může upomínat i na Matoušovo evangelium (7:6): „Neházejte perly před svině, nebo je nohama zašlapou, otočí se a roztrhají vás,“ které zdomácnělo v idiomu „házet perly sviním.“ V tomto případě totiž svině viditelně nestojí o dary, které by jí lev jinak nabídl, kdyby dorazila na hostinu, a preferuje bahenní koupel, jež je jí příjemná. Jinými slovy upřednostňuje tělesné potěšení nad duchovním. V exemplu 109 se zase objevuje motiv prasečí nenažranosti. Vypráví o praseti, které si pod dubem sbírá žaludy, a pravděpodobně je všechny vysbírá, protože její mládě už žádné z těchto plodů nenajde. Poučením je, že dokud člověk nachází to, co hledá, měl by si to uchovávat do budoucna, protože až někdy bude něco postrádat, nemusí se mu potřebného dostávat.⁸²¹ Prasnice zde jednoznačně vystupuje jako kruté, nenažrané zvíře, které nehledí na své potomky. V tomto smyslu její hodnocení odpovídá některým z motivů, které se objevují již v encyklopediích.

Exemplum číslo 140 bylo ke sviním o něco laskavější. Jedna svině, která má mít mláďata, se ze strachu z vlka nechává chránit pastýřem, případně vůdčím kancem (*duce porcorum*), zatímco jiná svině se propůjčí vlkovi, který však její mládě sežere. Poučením je, že si má člověk bedlivě vybírat svého pastýře a že nemá dbát na krásu jeho slov, protože dotyčný může být i přesto zlý a využít přetvářky ke zradě a ublížení.⁸²² Ačkoliv je tohle exemplum poněkud nejasné a zkratkovité, naštěstí ho lze doplnit z jeho verze ve staročeském Ezopovi, která se sice částečně liší, ale na druhou stranu je konkrétnější. Vlk v něm promlouvá k prasnici, která chce vrhnout mláďata, a slibuje jí, že je bude strážit. Prasnice ho však odmítá s tím, že nechce, aby jí sloužil a byl s jejími selaty, která se ho bojí, a navíc si svině uvědomuje, že je pro ni vlk nebezpečný. Proto poté, co porodí mláďata, zažene vlka do lesa. K poučení, které je jinak velmi podobné tomu Klaretovu, doplňuje, že člověk by neměl věřit každému, kdo říká hezké věci.⁸²³ Zejména Klaretova verze odkazuje jednak na jistou naivitu a hloupost, s níž se svině vlkovi svěřila, obě exempla však zároveň upozorňují na chytrost a v Ezopovi je navíc svině odhodlaná zuřivě bránit svá mláďata, což byl motiv, který byl s prasnicemi zřejmě spojován a objevil se například již v encyklopedii Bartoloměje Anglického.⁸²⁴

⁸²¹ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 190 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 232. Druhá část s mládětem je částečně nejasná, neboť v exemplu je mládě popsáno jako „orbus,“ tedy sirotek, případně jiné prase. To lze teoreticky interpretovat tak, že sice o matku nepřišlo doslova, ale matka se o něj očividně nestará, což z něj činí sirotka.

⁸²² V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 195 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 232.

⁸²³ J. LORIŠ (ed.), *Ezopus*, s. 84-85.

⁸²⁴ BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ, *De genuinis rerum*, s. 1115.

Posledním exemplem, v němž u Klareta figuruje prase, je exemplum číslo 118, které je ale rovněž trochu nejasné. Říká následující: osel se cítí být silným a zdravím vepře, kanec jeho pokynutím však opovrhne a osel ho nijak nezastraší. V epimythionu se pak uvádí, aby se člověk nečinil velkým a silným, tedy aby se nenaparoval, aby z jeho chování nakonec nezvnikla ostuda, a stejně tak že se nemá smát moudrosti a raději rychle přestat.⁸²⁵ I toto exemplum se ale objevuje také u staročeského Ezopa, což jeho pochopení usnadňuje. Vyplývá z něj totiž, že se kanec cítí dotčen oslíkovým pozdravem „dobré ráno, bratře“ a je nahněván. Usoudí však, že mu oslík nestojí za to, aby se mu mstil, protože je příliš mrzký. Ezop navíc rozšiřuje morální poučení o to, že je hanba zabít menšího, ale čest silnějšího, přičemž tvrzení, že by člověk neměl svým smíchem trápit moudřejšího, protože sám svým bláznovstvím nakonec sejde, je podobné Klaretovi.⁸²⁶ Kanec v tomhle příběhu vystupuje jako moudřejší a rozumnější – navzdory kančí vzteklosti zde svůj hněv přemůže a oslíkovi za jeho urážky neublíží, což rozvíjí jeho symbolické vnímání novým směrem.

Jeden příběh, v němž hrají úlohu prasata, se nachází též v *Životě svatých otcův* a pojednává o výjevu, který vídal jeden svatý poustevník. Vypráví, že když se poustevníkovi spolubratři bavili o Písmu, pak je sledovali andělé a radovali se. Když si však začali povídat o nicotnostech a pozemských věcech, přišli k nim smradlaví vepři, kteří byli nečistí a káleli před nimi.⁸²⁷ Prasata v tomto exemplu znovu nesou svou čistě negativní symboliku, která je spojená s pozemskými rozkošemi a hříchy – jinak totiž nelze chápat to, že se objeví, když se mniši baví o právě o podobných věcech. Navíc jsou zde akcentovaná adjektiva jako „nečistí“ nebo „smrdutí“, což podtrhuje jejich hříšnou povahu.

4.3. Nová rada

4.3.1. Nová rada Smila Flašky z Pardubic⁸²⁸

V souvislosti s básnickým dílem *Nová rada* již po dlouhou dobu probíhá řada historiografických debat, snažících se rozklíčovat například jeho dataci, název či účel.⁸²⁹

⁸²⁵ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 192 a K. DVORÁK, *Soupis*, s. 88-89.

⁸²⁶ J. LORIŠ (ed.), *Ezopus*, s. 69.

⁸²⁷ E. SMETÁNKA (ed.), *Staročeské životy*, s. 137 a K. DVORÁK, *Soupis*, s. 207.

⁸²⁸ Tématem se již zabývalo i několik závěrečných studentských prací, viz LINHART, Tomáš, *Nová rada urozeného pána Smila Flašky z Pardubic jako historický pramen*, Praha 2001, diplomová práce, Univerzita Karlova, vedoucí práce doc. PhDr. Martin Nejedlý, Dr.; TUREK, Matouš, „*Parlement of Foules*“ and „*New Council*.“ *Medieval Assemblies of Animals in an Anglo-Bohemian Perspective*, Praha 2011, bakalářská práce, Univerzita Karlova, vedoucí práce prof. PhDr. Jan Čermák, CSc. a PETROVÁ, Markéta, *Symbolika zvířat v Nové radě Smila Flašky z Pardubic*, Praha 2008, diplomová práce, Univerzita Karlova, vedoucí práce prof. PhDr. Lenka Bobková, CSc.

⁸²⁹ Na tomto místě je však zároveň nutné zdůraznit, že účelem této práce není podat přehled celého historiografického bádání, které se *Novou radou* zabývalo, neboť její rozbor není ostatně pro téma symboliky

Z tohoto důvodu je snazší začít pojednání o tomto středověkém bohemikálním díle místem relativně jasným, totiž jejím autorem. Smil Flaška z Pardubic se narodil nejspíš před polovinou 14. století a byl synovcem pražského arcibiskupa Arnošta z Pardubic a nejspíš též graduovaným bakalářem pražské univerzity. Do dějin se zapsal především tím, že se 10. ledna 1395 přidal na stranu panské jednoty v opozici vůči králi Václavovi IV.⁸³⁰ Jednou z motivací k tomuto zásadnímu kroku mohl být spor, který vedl Smil společně se svým otcem Vilémem z Pardubic proti panovníkovi poté, co se Václav IV. rozhodl prosadit své odúmrtní právo na Pardubice po smrti jednoho z majitelů města. Smil se spolu s Vilémem proti tomuto královu kroku postavil stížností, jejich snahy však byly marné, neboť Václavův nárok byl znovu potvrzen roku 1390. Smila pak především v první polovině 90. let provázely finanční problémy, kvůli nimž musel prodat svůj hrad Rychtenburk se Skutčí a okolím Otovi z Bergova a Bočkovi z Poděbrad. Ačkoliv se mu v roce 1396 povedlo získat toto panství zpět, ekonomické útrapy ho sužovaly i nadále. Více se mu dařilo na poli politickém – po svém přistoupení k panské jednotě jeho vliv v tomto směru rostl a od roku 1396 až do své smrti (s krátkou výjimkou v roce 1398) působil jako nejvyšší zemský písař desek zemských.⁸³¹ Smil zemřel roku 1403, kdy byl jako hejtman časlavského kraje ubit spojenci Václava IV. při tažení proti Kutné Hoře, která se odmítla podrobit panské vládě po zajištění Václava IV. a jeho následné internaci ve Vídni, iniciované z podnětu jeho bratra Zikmunda.⁸³² I v případě otázky autorství se však objevuje alternativní názor, prezentovaný Josefem Třískou. Ten jméno Smil Flaška vnímá jako jmennou fikci, vymyšlené ironické jméno „nemravného pijáka,“ které v sobě odráží dvě podstatné výtky vedené proti Václavu IV., tedy opilství a mravní poklesky.⁸³³

Nová rada není jediný autorský počin připisovaný Smilovi – bývá s ním spojována například i sbírka přísloví přeepsaná Oldřichem Křížem z Telče a dále literární díla *Rada otce synovi*, *Svár vody s vínem* a *Podkoní a žák*.⁸³⁴ Protože není jasné, jestli je Smil opravdu autorem všech těchto děl, někdy se hovoří jen o tzv. Smilově škole, pro níž je charakteristické dramatické podání a veršovaná forma, přičemž *Nová rada* je její nejvýraznější a ústřední památkou.⁸³⁵ V souvislosti s *Radou otce synovi* býval někdy též

domácích zvířat nijak nosný ani důležitý. Cílem této podkapitoly je *Novou radu* pouze teoreticky a krátce představit.

⁸³⁰ NEJEDLÝ, Martin, *Fortuny kolo vrtkavé. Láska, moc a společnost ve středověku*, Praha 2003, s. 389.

⁸³¹ J. DAÑHELKA, Úvod, s. 6.

⁸³² M. NEJEDLÝ, *Fortuny kolo*, s. 408.

⁸³³ TRÍSKA, Josef, *Předhusitské bajky*, Praha 1990, s. 99.

⁸³⁴ K Oldřichu Křížovi viz DOLEŽALOVÁ, Lucie – DRAGOUN, Michal, *Oldřich Kříž z Telče (1434-1504). Písař, sběratel, autor*, Praha 2020.

⁸³⁵ J. DAÑHELKA, Úvod, s. 6-7.

vysvětlován i název *Nové rady* – vzhledem k tomu, že *Rada otce* byla údajně sepsána dřív, pak by slovo „nový“ v radě zvířecí jednoduše označovalo to, že se jedná o radu chronologicky mladší.⁸³⁶ Jako pravděpodobnější se však jeví ten názor, že termín „nový“ v tomhle případě narážel spíš na nebyvalost, živost a bezprostřednost tohoto literárního díla.⁸³⁷

Žánrově představuje *Nová rada* poměrně rozmanité dílo: spojuje v sobě okruhy moralistní literatury, bajku, bestiář a nakonec také knížecí zrcadlo,⁸³⁸ což byl žánr v lucemburských Čechách poměrně známý jak v produkci domácí, tak zahraniční.⁸³⁹ Z toho vyplývá, že se jednalo o dílo, které nabádalo, jak dobře vládnout, a předkládalo ucelený obraz ideálního panovníka na základě typických panovnických ctností a sociálních rolí, které měl takový panovník ve své vládě vykonávat, zatímco skrze špatné rádce zároveň varovalo před vlastnostmi, které se typicky vázaly k představám o králi-tyranovi.⁸⁴⁰ Volba bajkové formy, respektive zvířecí alegorie, není pro 14. století nikterak zarážející, neboť pro tuto dobu a pro dvorskou poezii představuje užití bajky typickou ustálenou konvencí pro diskutování politických událostí a problémů,⁸⁴¹ což je možné spatřovat především na latinském západě na příkladě Eustacha Deschampse a jeho *Fiction de L'Aigle* a *Dit du Lyon*, kterými chtěl působit na Karla IV. Politické náměty jsou patrné i v *Parlament of Foules* Geoffreyho Chaucera z druhé poloviny 14. století.⁸⁴² Je však zajímavé, že Smil s alegoričností tohoto díla pracuje pro středověké písemnictví poměrně netradičně, neboť na ni upozorňuje již v samotném úvodu.⁸⁴³

Jedna z velkých debat, která *Novou radu* obestírá, se však zaměřuje na otázku, o jaký typ alegorie se konkrétně jedná – zdali je alegorií „mimočasovou nebo mimosituační“, tedy s všeobecnou tendencí, nebo jestli ji Smil psal s konkrétní osobou, dobou a situací na mysli, a jedná se tedy o alegorii aktuální.⁸⁴⁴ Jeden z názorů, reprezentovaný například Janem B. Čapkem, se přiklání spíše k aktuálnímu výkladu, což opírá o tvrzení, že *Nová rada* neobsahuje jen pasáže pro středověk typické, ale též individuální, svérázné, detailní

⁸³⁶ J. GEBAUER, Smil Flaška, s. 7.

⁸³⁷ M. ŠORM, *Nová rada*, s. 284.

⁸³⁸ ANTONÍN, Robert, *Rada zvířat Smila Flašky z Pardubic v kontextu ideálu panovnické moci v českém myšlení druhé poloviny 14. století*, in: *Historické štúdie. Ročenka historického ústavu Slovenskej akadémie vied* 48, 2014, s. 9-22, zde s. 16.

⁸³⁹ ŠMAHEL, František – BOBKOVÁ, Lenka a kol., *Lucemburkové. Česká koruna uprostřed Evropy*, Praha 2012, s. 577.

⁸⁴⁰ R. ANTONÍN, *Rada*, s. 20.

⁸⁴¹ J. B. ČAPEK, *Vznik*, s. 10 a R. ANTONÍN, *Rada*, s. 11.

⁸⁴² J. B. ČAPEK, *Alegorie*, s. 11.

⁸⁴³ TICHÁ, Zdeňka, *Cesta starší české literatury*, Praha 1984, s. 108.

⁸⁴⁴ J. DAŇHELKA, *Úvod*, s. 8.

a specifické, z nichž vyvstávají jasné narážky na Václavovu povahu a kritizované problémy jeho vlády jako například pijáctví, které je v *Nové radě* zmíněné hned několikrát, a to u medvěda, husy či labutě, která před tímto nešvarem varuje. Zvířata, která dávají špatné rady, lze podle něj ztotožnit s portréty, respektive karikaturami pověstných Václavových milců, proti nimž je spis zaměřen především.⁸⁴⁵ Právě zejména v jejich případě navíc aktuální zaměření básně podle Čapka údajně dokládají i různé heraldické reminiscence, díky čemuž například radu psa o bezstarostném loveckém životu ztotožňuje s erbovním zvířetem dvorského maršálka Jana Čúcha ze Zásady, sedícím psem.⁸⁴⁶ Kontrastní názor, že je *Nová rada* alegorická pro Čechy a české království všeobecně a že zpodobňuje jakéhokoli nastupujícího krále, nikoli pouze Václava IV., se pak objevuje například u Jana Gebauera. Ten toto tvrzení dokládá faktem, že báseň mnohými pasážemi neodpovídá realitě období své datace, tedy 90. letům, což odporuje aktuálnímu zaměření básně.⁸⁴⁷ Tento názor zastává ve svém asi nejaktuálnějším článku k tomuto tématu též Martin Šorm, který navíc dodává, že všeobecnost *Nové rady* možnost aktuálního čtení a ztotožnění s Václavovou vládou stále dovolovala a že se jí jen akcentuje trvalá platnost motivů a „aktualizovatelnost“ pro jakoukoli dobu.⁸⁴⁸ S problémem povahy alegorie v *Nové radě* úzce souvisí i další důležité téma, které již bylo okrajově zmíněno, totiž kdy dílo vůbec vzniklo.

Nová rada je ve své úplnosti obsažená ve dvou rukopisech, přičemž v obou se objevuje nějaká datace. V Opatovickém sborníku, papírovém rukopisu z poloviny 15. století, je v souvislosti s básní uveden rok 1395, zatímco v tzv. Pinvičkově sborníku, který je datován k Velikonocům 1459, se uvádí jako rok složení básně rok 1394.⁸⁴⁹ Ačkoliv je datace vzniku *Nové rady* v 90. letech obecně přijímána,⁸⁵⁰ přesto se proti ní objevovaly námitky, které upozorňovaly na některá problematická místa. V případě identifikace lva jako Václava IV. by totiž například v 90. letech nedávalo smysl oslovení „kralevic,“ což odkazovalo na syna krále/dědice trůnu, a i v samotných radách se objevují pasáže, které se se situací v 90. letech a Smilovým politickým přesvědčením takřka vylučují, například rada sokola a kohouta pro

⁸⁴⁵ J. B. ČAPEK, *Vznik*, s. 26-41.

⁸⁴⁶ J. B. ČAPEK, *Alegorie*, s. 31. Heraldický princip však ani podle Čapka nefungoval stoprocentně a ve volbě zvířat spíše pouze participoval. Heraldické konotace je navíc poměrně složité rozklíčovat, neboť i případ orla, který by se mohl jevit jako jasný, lze podle něj ztotožňovat nejen s moravskou orlicí, ale též s orlem rakouským, braniborským a slezským. *Ibidem*, s. 29-31. Pes navíc nemusel nutně odkazovat na milce, ale jen na loveckou zálibu Václava IV.

⁸⁴⁷ J. GEBAUER, *Úvahy*, s. 125-126.

⁸⁴⁸ M. ŠORM, *Nová rada*, s. 287.

⁸⁴⁹ *Ibidem*, s. 273-274. Kromě těchto dvou úplných zápisů existuje ještě jeden zlomek, a to v třeboňském konvolutu A 18 z druhé poloviny 15. století, v němž se nachází opis řeči orlovy. *Ibidem*, s. 275

⁸⁵⁰ To dokládá například to, že v F. ŠMAHEL – L. BOBKOVÁ a kol., *Lucemburkové*, s. 577 není datace v 90. letech nijak zpochybňována a uvádí se jako fakt.

uplatňování autority proti pánům.⁸⁵¹ Objevily se především dva předpoklady, které se tento problém nějakým způsobem pokouší řešit. Podle Jana Gebaura si Smil sepsání podobné básně naplánoval již v prvních letech Václavovy vlády, udělal si o panovníkovi jistý ideál a od svého záměru ani konceptu neustoupil ani v 90. letech, kdy báseň konečně sepsal navzdory změněným podmínkám.⁸⁵² Jan Čapek naopak představuje tezi o dvojí redakci *Nové rady*. Uvádí, že první, nedochovaná verze básně vznikla kolem roku 1378 jako básnické umocnění odkazu Karla IV. Václavovi a do dnešní podoby byla aktualizována a doplněna v době nového dočasného sblížení mezi králem a básníkem v letech 1394-1395, kdy probíhala smírná jednání s panskou jednotou a kdy se objevuje několik textů, stížností a rad, snažících se na panovníka působit, neboť začaly vyvstávat i stinné stránky Václavovy vlády. Nová redakce pak přímo navazovala na tu starou a vyrůstala z ní přidáváním nových pasáží, díky čemuž zůstalo jádro původní práce neporušeno a některá zvířata se ve svých radách věnují více tématům, případně byla celkově přidána. Tento pracovní postup však zároveň zapříčinil nápadné vnitřní rozpory a protiklady.⁸⁵³ Proti názorům, že se *Nová rada* nějakým způsobem začala formovat již v druhé polovině 70. let, se však staví Martin Šorm, který se opírá o datace uvedené v rukopisech a tvrzení, že se jedná o všeobecný spis nevázaný na osobu ani dobu, díky čemuž ho není nutné spojovat s mládím Václava IV.⁸⁵⁴ Jednoduše řečeno, debata o povaze alegoričnosti je tak pevně spjatá s datací díla, jehož vznik nebo první náznaky lze tedy buďto hledat již v 70. letech (ačkoliv jedině důkazy, které tuto tezi podpírají, se nachází pouze implicitně v samotném textu), nebo až v letech 1394 a 1395, které jsou explicitně uvedeny v rukopisech.

Nová rada, v níž král lev svolává sněm čtyřnožců a ptáků, kteří mu radí, jak má vládnout,⁸⁵⁵ se celkem skládá z 2126 veršů, v nichž promlouvá 44 zvířat.⁸⁵⁶ Polovinu rad dávají ptáci a polovinu čtyřnožci, přičemž jejich rady se pravidelně střídají. Jedinou nedůslednost představuje místo, kde po sobě promlouvají ježek a veverka, což je však zapříčiněno tím, že radu otevírá i uzavírá pták, konkrétně orel a labuť.⁸⁵⁷ Tyto krajní rady představují opěrné pilíře *Nové rady* a svým způsobem ji rámuje,⁸⁵⁸ přičemž jejich spojujícím

⁸⁵¹ J. DAŇHELKA, Úvod, s. 11.

⁸⁵² J. GEBAUER, Úvahy, s. 126.

⁸⁵³ J. B. ČAPEK, Vznik, s. 62-66.

⁸⁵⁴ M. ŠORM, *Nová rada*, s. 282-285.

⁸⁵⁵ LEHÁR, Jan a kol., *Česká literatura od počátků k dnešku*, Praha 2020, s. 74-75.

⁸⁵⁶ Z. TICHÁ, *Cesta*, s. 105.

⁸⁵⁷ J. B. ČAPEK, *Alegorie*, s. 12. Čapek navíc upozorňuje i na to, že ptačí rady v básni svým způsobem dominují. Krom toho, že báseň vymezují, také kvantitativně převažují a skladba by byla funkční i v momentu, kdy by byla omezena jen na ně, což nelze říct o čtyřnožcích. To částečně odpovídá faktu, že ptačí rady měly obecně ve středověkých alegoriích převahu. J. B. ČAPEK, *Vznik*, s. 79.

⁸⁵⁸ J. DAŇHELKA, Úvod, s. 7.

motivem je náboženství. Dodávají básni křesťanský rozměr víry v Boha i eschatologický apel: zatímco orel v úvodu nabádá vladaře, aby měl vždy na paměti Boha a svou odpovědnost vůči němu ve všem, co činí, labuť v závěru mluví o pomíjivosti pozemského bytí a nutnosti pokání.⁸⁵⁹ Celá báseň je pak založena na protikladu dobra a zla, na kontrastu kladných vlastností a kritizovaných neřestí,⁸⁶⁰ přičemž zvířata, jejichž rady do jisté míry působí dojmem sněmovní řeči a které na sebe často reagují po způsobu parlamentních replik,⁸⁶¹ mluví dle svého „přirození,“ tedy schopností a vlastností, které jim vtiskl Bůh.⁸⁶²

Hlasy *Nové rady* neutichly ani v pozdějších letech, jak ostatně dokazuje už jen fakt, že rukopisy, v nichž je báseň obsažena, pochází až z poloviny 15. století. Krom toho však samotnou báseň reflektovalo, případně se jí inspirovalo i několik děl z přelomu 15. a 16. století. V první řadě se jedná o *Knihy devatery o právech* Viktorína Kornela ze Všehrd, který *Novou radu* využil jako zdroj ilustračních veršů, jimiž doprovázel teze o nešvarech v právním řádu. Více společného se samotnou básní však mají dvě další bohemikální alegorické rady zvířat, a to *Theribula* olomouckého biskupa Jana Dubravia z roku 1520, který se *Novou radou* patrně inspiroval navzdory textovým odchylkám a užitím latiny, téma zpracoval podle dobových trendů a vkusů a svůj spis nakonec věnoval Ludvíkovi Jagellonskému, a *Rada všelikých zhovadilých zvířat a ptactva k člověku*, sepsaná nejspíš plzeňským tiskařem Janem Mantuánem Fenclem v roce 1528, jejímž výslovným cílem bylo napravit křesťanskou společnost v jejím celku, přičemž se věnoval především obecně platným hodnotám a etická poučení byla platná pro všechny čtenáře.⁸⁶³

4.3.2. Domácí zvířata v *Nové radě* Smila Flašky z Pardubic

Hovězí dobytek reprezentuje v *Nové radě* volek ve verších 948–976,⁸⁶⁴ který králi/lvovi radí z „věrné sprostosti,“ což již samo o sobě napovídá, že se bude jednat o radu dobrou. Volek je v celé básni vnímán pozitivně, ač jako zvíře prosté a jednoduché. Do jisté míry nejspíš může odkazovat na pracující poddané. Celkově však volkovo vykreslení odpovídá jedné z klasických představ, že hovězí dobytčata jsou zvířata hloupá, jak bylo představeno v kapitolách věnovaných encyklopediím i exemplům. Volek nejdřív nabádá krále, aby neměnil svá rozhodnutí a byl pevný a stálý v tom, co „dobře uradil.“ Ač je tuto pasáž v kontextu celé básně nutno chápat pozitivně, vyvstává z ní další povahový rys, který

⁸⁵⁹ F. ŠMAHEL – L. BOBKOVÁ a kol., *Lucemburkové*, s. 578.

⁸⁶⁰ M. NEJEDLÝ, *Fortuny kolo*, s. 391.

⁸⁶¹ J. B. ČAPEK, *Alegorie*, s. 13.

⁸⁶² M. ŠORM, *Nová rada*, s. 290.

⁸⁶³ *Ibidem*, s. 276-280.

⁸⁶⁴ Rada volkova viz SMIL FLAŠKA Z PARDUBIC – J. DAŇHELKA (ed.), *Nová rada*, s. 45.

mohl být s hovězím dobyt看em spojován, totiž tvrdohlavost, která je ostatně dodnes reflektována v přirovnání „tvrdohlavý jako bejk.“⁸⁶⁵ Pokračování volkovy rady se jeví až paradoxně vzhledem k tomu, jak blízko měl hovězí dobytek k agresivitě a vzteklosti, neboť varuje krále před tím, aby se nezatvrzoval ve zlobě, což by ho mohlo zavést ke zlému úmyslu. Právě v tomto momentu je nejspíš důležité, že radí kastrovaný samec a nikoli býk či kráva, neboť u volů byla předpokládána mírnější, klidnější povaha.⁸⁶⁶ Král má naopak vždy usilovat o dobré skutky, neupouštět od nich ani kvůli zlým lidem a přidržovat se příkladu Boha. Volek rovněž moudře podotýká, že se člověk nemůže zavděčit všem lidem, neboť někteří z nich jsou zlí a takové by král neměl milovat, neboť na rozdíl od dobrých lidí, kteří říkají rádi pravdu, se jí zlí naopak vyhýbají. V takovém případě je lepší získat si jejich nepřízeň nežli lásku. Na tomto odmítání hříšníků je tedy patrné, že volek je v básni skutečně kladným rádcem a ponouká krále jednoduchým způsobem k dobru. To nakonec částečně korespondovalo s tím, že i v Bibli byl hovězí dobytek chápán jako čisté zvíře a ve středověké společnosti se stal symbolem kazatelů.

Koza ani kozel v *Nové radě* nepromlouvají a čistě pro zajímavost se nevyskytují ani v Dubraviově *Theribule*. Svě místo našli až v *Radě všelikých zhovadilých zvířat a ptactva k člověku*, kde k člověku promlouvá koza.⁸⁶⁷

Svini je v *Nové radě* věnováno i s jejím uvedením celkem 22 veršů a radí zde striktně jako zvíře negativní,⁸⁶⁸ což je umocněno navíc i tím, že je autorem nazývána „svin[í] proklat[ou],“ která vedla „slova nestydatá“ a jejíž promluvu autor rád utne. Ve své radě totiž nabádá krále k lehkovážnému smilstvu páchanému ve dne i v noci, za něž by se podle ní neměl nijak stydět, a odrazuje jej od čistoty, neboť podle jejího názoru má dát král svému tělu vše, oč ho žádá. To vše vlastně odpovídá představám, které o prasatech ve středověku vládly, a tedy i jejich přirozenosti. Jak je patrné i z encyklopedií, prasata bývala často spojována s přílišnou sexuální aktivitou a plodností. V *Nové radě* je veršem „na stav manželský se neptaje“ navíc akcentován hřích cizoložství. Svině na konec své promluvy navíc hovoří i o ušpinění se („ukáleje se“) „ve zlosti,“ což rovněž odpovídá obrazu vzteklosti a agresivity prasat. Svině je tak v *Nové radě* klasickým obrazem špinavého zvířete

⁸⁶⁵ NEKULA, Marek, Metafora, in: *Nový encyklopedistický slovník češtiny*, dostupné online z: <https://www.czechency.org/slovník/METAFORA> [cit. 30. 4. 2022].

⁸⁶⁶ V případě této části je však možný i alternativní výklad, neboť slovo „zlost“ mohlo podle vokabuláře odkazovat i na zlé skutky. V případě takového čtení volek odrazuje krále od konání špatností, nikoli od vzteku. Vzhledem k následujícímu verši „by vedl zlé zamyšlenie“ se však zdá pravděpodobnější to, že „zlost“ zde znamená „vztek.“ Viz *Vokabulář webový*, verze dat 1.1.21.

⁸⁶⁷ Srovnání zvířat viz M. PETROVÁ, *Symbolika zvířat*, s. 128-131.

⁸⁶⁸ Radu svině viz SMIL FLAŠKA Z PARDUBIC – J. DAŇHELKA (ed.), *Nová rada*, s. 50.

a hříšníka, který si užívá tělesných potěšení. Svým způsobem navíc vede diskusi jak s předcházející radou holuba,⁸⁶⁹ který hovoří o tom, že by se král neměl poddávat vzteku, tak ještě nápadněji kontrastuje s následující promluvou hrdličky,⁸⁷⁰ která nabádá k životu v čistotě, a to především té pohlavní. Hrdlička uvádí tři stavy bytí, tedy panictví, manželství a vdovství, přičemž v manželství zdůrazňuje význam věrnosti a v případě smrti královny chotě ponouká k setrvání v čistém stavu vdovství. Díky tomu tedy stojí v jasné opozici vůči svini.

4.4. Bohemikální kroniky

4.4.1. Dobytěk v bohemikálních kronikách

V českých kronikách se zmínek, v nichž figurují konkrétní zvířata, příliš mnoho nenachází. Mnohem častěji se objevují obecné instance v podobě souhrnných staročeských označení jako „dobytěk“ nebo „hovada,“ případně podobně shrnující latinské výrazy, a to nejčastěji *pecus* (jak *pecus, oris*, tak *pecus, udis* ve významu *brav* a *skot*)⁸⁷¹ a *iumenta*, odkazující na *tažná zvířata*. Ač se jedná o zobecňující pojmenování, není možné je přehlížet, protože pochopitelným způsobem zahrnují též zvířata vybraná pro tuto diplomovou práci, tedy hovězí dobytek, kozy a prasata.

Dobytěk obecně se v první řadě vyskytuje v motivu, který se k těmto zvířatům váže v kronikách vůbec nejčastěji, tedy v roli válečné kořisti. Existence tohoto topoi není nijak překvapivá vzhledem k tomu, že se obvykle jedná o reflexi reality a skutečného chování vojsk. Zásoby přivezené z domova často dlouho nevydržely a dostatečný přísun proviantu do prostoru vojenské akce obvykle nebyl možný ani žádoucí. V rámci válečných zvyklostí se proto sahalo k zásobování z místních zdrojů. Zatímco na spřáteleném území se zásoby zpravidla získávaly nákupem, v nepřátelských regionech šlo o nezakryvané plenění, jehož cílem byl velmi často dobytek, nutná zásobárna masa pro armádu.⁸⁷² Vzhledem k tomu, jak zatěžující a traumatickou událostí muselo toto chování armád být, je často reflektováno v kronikách. František Pražský tak například k roku 1310 píše o míšenských a korutanských vojskách v Praze, která „večer pak vracejíce se přiváděl[a] různý dobytek (*pecora*) a mnoho kořisti uloupené poddaným.“⁸⁷³ To odpovídá představě, že zásobování po příchodu mužstva do země nemuselo být ideální, a vojáci se tak obraceli na místní zdroje. Podobné chování

⁸⁶⁹ Rada holuba viz Ibidem, s. 48-49.

⁸⁷⁰ Rada hrdličky viz Ibidem, s. 50-51.

⁸⁷¹ *Brav* v tomto případě nese svůj starší význam, odlišný od nynějšího moderního: jakékoli drobné dobytče menší než skot, tedy ovce, koza a později též vepř, viz *Vokabulář webový*, verze dat 1.1.21.

⁸⁷² CHOC, Pavel, *S mečem a štítem*, Praha 1967, s. 127.

⁸⁷³ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), František Pražský, s. 77. Latinsky J. ZACHOVÁ (ed.), *Chronicon*, s. 54.

zaznamenal i Přibík Pulkava v případě obléhání Milánu Fridrichem Barbarossou, který „loupil stáda dobytka (*animalium greges*; ve staročeské verzi jen *stáda*),“⁸⁷⁴ nebo Vavřinec z Březové, který nejen že podává výčet konkrétních zvířat, ale též explicitně uvádí, že se jedná o věci určené k vyživování mužstva. Pražané totiž po korunovaci Zikmunda donutili královny vojáky, aby „beze překážek dopravili do města kořist krav, sviní a jiných věcí na výživu (*vaccarum, scrofarum et alium rerum*; staročesky *kořisti také od krav, od sviní a od jiných věcí*).“⁸⁷⁵

K plenění však nedocházelo nutně pouze z nedostatku, ale též pro kořist. Tu si pak vojska odváděla zpět do své domoviny, jak je patrné například ve *Zbraslavské kronice*, která popisuje nájezdy do Polska ze strany Litvanů a Rusínů, po nichž tyto armády „četně odváděl[y] s sebou lidi i dobytek do vlastní země.“⁸⁷⁶ Hojněji se zprávy o podobných činnostech pochopitelně vyskytují především v souvislosti s husity, kteří byli nechvalně proslulí svými rejsami ve velkém pořádanými od roku 1427. Ty nesly nejen vojenský, politický a propagační význam, ale měly také značné ekonomické motivace vzhledem k tomu, že husitská vojska bylo nejjednodušší uživit jejich vysíláním za hranice, odkud pak přivážela nedostatkové zboží.⁸⁷⁷ Výpravy Prokopa Holého tohoto typu reflektuje svým hyperbolickým tvrzením například Bartošek z Drahonic, když píše, že husité v roce 1429 odvěkli do Čech obyvatele města Gubína spolu se „sto tisíci kusy dobytka (*cum centum milibus pecorum*),“⁸⁷⁸ a podobně se Prokop podle Bartoška zachoval i v Nitranském kraji v roce 1431.⁸⁷⁹ Prosté obyvatelstvo však nebylo proti tomuto kořistnictví zcela bezbranné – při běžně fungující strážní a hlásné službě u bran a stezek bylo předem varováno před

⁸⁷⁴ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), Přibík z Radenína, s. 338. Latinsky a staročesky J. EMLER – J. GEBAUER (edd.), *Kronika Pulkavova*, s. 102 a 208.

⁸⁷⁵ Česky F. HEŘMANSKÝ – M. BLÁHOVÁ – J. B. ČAPEK (edd.), *Husitská kronika*, s. 101. Latinsky a staročesky J. GOLL (ed.), *Kronika Vavřince*, s. 396-397. O dobytku získávaném pro zásobování se dále píše například ve *Zbraslavské kronice* v souvislosti s haněním vlády Jindřicha Korutanského a bezohledného působení korutanských vojsk v Čechách, viz česky F. HEŘMANSKÝ – R. MERTLÍK (edd.), *Zbraslavská kronika*, s. 177, 211, 213-214, a latinsky J. EMLER (ed.), *Chronicon*, s. 132, 160, 161-162, dále případně u Bartoška z Drahonic, viz česky I. HLAVÁČEK (ed.), *Bartošek z Drahonic*, s. 243, 252, 264, latinsky J. EMLER – J. GEBAUER (edd.), *Kronika Bartoška*, s. 599, 604, 612.

⁸⁷⁶ Česky F. HEŘMANSKÝ – R. MERTLÍK (edd.), *Zbraslavská kronika*, s. 97. Latinsky J. EMLER (ed.), *Chronicon*, s. 60.

⁸⁷⁷ ČORNEJ, Petr, *Velké dějiny zemí Koruny české 5. 1402-1437*, Praha 2000, s. 498-500.

⁸⁷⁸ Česky I. HLAVÁČEK (ed.), *Bartošek z Drahonic*, s. 244. Latinsky J. EMLER – J. GEBAUER (edd.), *Kronika Bartoška*, s. 606.

⁸⁷⁹ Česky I. HLAVÁČEK (ed.), *Bartošek z Drahonic*, s. 253-254. Latinsky J. EMLER – J. GEBAUER (edd.), *Kronika Bartoška*, s. 600. O tomto jevu dále například Staré letopisy české k roku 1427 nebo 1437, viz J. CHARVÁT – F. PALACKÝ (edd.), *Starí letopisové*, s. 76, 97; Bartošek z Drahonic k roku 1433 o rejse pod vedením Jana Parduse z Horky a Vratkova, viz česky I. HLAVÁČEK (ed.), *Bartošek z Drahonic*, s. 262, latinsky J. EMLER – J. GEBAUER (edd.), *Kronika Bartoška*, s. 611; nebo Beneš Krabice z Weitmile o tažení Karla IV. do Braniborska v r. 1371, viz česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), *Beneš Krabice*, s. 245, latinsky J. ELMER (ed.), *Kronika Beneše*, zde s. 545.

blíživím se nepřitelem, takže mohlo potraviny i zvířata schovat do bezpečí v lesích.⁸⁸⁰ I tato praxe je v kronikách zaznamenána, jak je patrné například v kronice Přibíka Pulkavy, který píše, že se lidé po smrti Přemysla Otakara II. před útoky Němců „skrývali v hustých lesích ve vyhnanství a na odlehlých místech v hájích a horách, přičemž ukrývali sebe, své děti a dobytek (*pecorum animalia*)...“⁸⁸¹

Ve 14. století, kdy navíc začalo více docházet i k loupení na vlastním území, se ze strany kronikářů objevila kritika této praxe kořistění a kradení dobytka. *Zbraslavská kronika* tak kárá české šlechtice, že po ústupu Albrechta Habsburského z Čech roku 1304 využili nastalého bezpráví a začali loupit: „Není rytířem ten, kdo skutky tak ošklivé páchá: rytíři sluší se boj, však nikoli krásti a loupit, zabíjet nemá ni vepře...“⁸⁸² Ota Durinský toto chování jasně odsuzuje jako nehodné rytíře. Beneš Krabice z Weitmile své výtky obrací přímo proti Karlovi IV., neboť podotýká, že ačkoliv byl dobrým panovníkem, jeho vojáci „páchali při průchodu tam i zpět po Čechách mnoho loupeží na statcích kněžských i klášterních a olupovali poddané lidi o jejich věci i dobytek (*peccoribus*)“.⁸⁸³ Obecně lze říci, že dobytek nemá ve výše zmíněných případech symbolickou hodnotu, pouze se vyskytuje v topoi založeném na skutečnosti, které je vzhledem k množství konfliktů ve 14. a 15. století v kronikách velmi hojné.

Marginálním jevem, který souvisí s dobyt看em i s bojem, bylo jeho využití pro válečné účely. O přímém zapojení dobytka do boje píše například Vavřinec z Březové, který tvrdí, že se při obléhání Kutné Hory v zimě roku 1421 ve vojsku nacházelo „mnoho set volů a krav (*multa boum et vaccarum centena*; staročesky *mnoho set volův*)“,⁸⁸⁴ což mělo protivníkovi nahnat strach. Hovězí dobytek tak zřejmě mohl být využíván i k tomu, aby opticky zvyšoval počty, což mohlo zastrašit nepřitele. Podle Starých letopisů českých zužitkoval Zikmund dobytek při obléhání Kutné Hory ještě jednou, když jeho vojsko hnalo „před sebou voly pro pušky“,⁸⁸⁵ tedy teoreticky jako živé štíty. Méně přímou účast v bojích měl dobytek, o němž zpravuje k roku 1432 Bartošek z Drahonice. Bedřich z Libštejna, jeho bratr Hanuš z Kolovrat, jejich strýc Beneš zvaný Svině z Kolovrat a Jenec z Petršburku se vydali na loupeživou výpravu do tří vsí a ke svému rabování použili poměrně netradiční

⁸⁸⁰ P. CHOC, *S mečem*, s. 129.

⁸⁸¹ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), Přibík z Radenína, s. 374. Latinsky J. EMLER – J. GEBAUER (edd.), *Kronika Pulkavova*, s. 166. Staročeský překlad v tomto případě schází.

⁸⁸² Česky F. HEŘMANSKÝ – R. MERTLÍK (edd.), *Zbraslavská kronika*, s. 127. Latinsky J. EMLER (ed.), *Chronicon*, s. 90.

⁸⁸³ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), Beneš Krabice, s. 231. Latinsky J. EMLER (ed.), *Kronika Beneše*, s. 525.

⁸⁸⁴ Česky F. HEŘMANSKÝ – M. BLÁHOVÁ – J. B. ČAPEK (edd.), *Husitská kronika*, s. 275. Latinsky a staročesky J. GOLL (ed.), *Kronika Vavřince*, s. 533.

⁸⁸⁵ J. CHARVÁT – F. PALACKÝ (edd.), *Starí letopisové*, s. 60.

strategii – „skot a brav (*pecudes et pecora*)“ ze sídlišť zahnali do lesů, sami se v nich schovali a když vesničané přišli hledat svá stáda, útočníci využili příležitosti a napadli je.⁸⁸⁶

S obrazem dobytka jako kořisti pravděpodobně úzce souvisí jedno přirovnání, totiž to, že lidé byli odváděni „jako dobytek.“ Tímto způsobem jsou popisovány osoby, které jako *res nullius* propadly nájezdníkům a byly vzaty do otroctví,⁸⁸⁷ jak je patrné například na chování Litevců najatých Vladislavem Lokýtkem v Braniborském markrabství, které je zaznamenáno ve *Zbraslavské kronice*: „Nesčetný prostý lid je jako dobytek (*velut pecudes*) odváděn do vlasti pohanů.“⁸⁸⁸ Stejně přirovnání je však třeba chápat odlišně v dalších dílech a u jiných autorů, kteří ho používali ve spojitosti s Českým královstvím. Vzhledem k tomu, že zde instituci otroctví, v této době provozované již jen Židy, definitivně zakázal ve 12. století Václav II.,⁸⁸⁹ může podobný slovní obrat vyjadřovat spíše jakousi kritiku. Zacházení s lidmi jako s věcmi, respektive jejich prodávání „jako dobytek,“ se tak objevuje například ve Starých letopisech českých v souvislosti s rokem 1419, kdy Jan Železný, litomyšlský biskup, Petr Konopištský ze Šternberka a kutnohorští měšťané působili proti husitům a vodili je do Kutné Hory, kde za jednoho člověka dostali „jednu kopu“ grošů a za kněze celých pět kop.⁸⁹⁰ Jan Marignola zase v souvislosti s událostmi po bitvě na Moravském poli píše, že spoustu urozených zajatců „chovali jako dobytek (*pecudes*).“ V případě Starých letopisů českých i Jana Marignoli je nejspíše upozorňováno především na špatné zacházení, ztrátu lidské důstojnosti i dehonestaci nepřátel. U Marignoli je tento obraz navíc umocněn tvrzením, že se podle kronikáře zajatci „stali jakoby ovcemi na porážku.“⁸⁹¹ Stejně lze chápat i jednání Zikmundova vojska popsané v kronice Vavřince z Březové. To se při svém tažení Čechami chovalo velmi krutě k obyvatelům království a mimo jiné „hnal[o] před sebou jako dobytek (*velut iumenta*; ve staročeské verzi *jako hovada*)“ obnažené ženy.⁸⁹² S lidmi v těchto přirovnáních zkrátka nebylo zacházeno lépe než se zvířaty a stejně tak byli nepřáteli jako zvířata do jisté míry vnímáni.

⁸⁸⁶ Česky I. HLAVÁČEK (ed.), Bartošek z Drahonic, s. 257. Latinsky J. EMLER – J. GEBAUER (edd.), *Kronika Bartoška*, s. 607.

⁸⁸⁷ SATURNÍK, Theodor, *O právu soukromém u Slovanů v dobách starších*, Praha 1934, s. 98.

⁸⁸⁸ Česky F. HEŘMANSKÝ – R. MERTLÍK (edd.), *Zbraslavská kronika*, s. 353. Latinsky J. EMLER (ed.), *Chronicon*, s. 279. O stejné události píše i František Pražský, viz česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), František Pražský, s. 102 a latinsky J. ZACHOVÁ (ed.), *Chronicon*, s. 115.

⁸⁸⁹ *Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Díl 18. Navary-Oživnutí*, Praha 1999, s. 975.

⁸⁹⁰ F. ŠÍMEK (ed.), *Staré letopisy*, s. 21.

⁸⁹¹ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), *Jan*, s. 444. Latinsky J. JIREČEK – J. EMLER – F. TADRA (edd.), *Kronika Jana*, s. 573.

⁸⁹² Česky F. HEŘMANSKÝ – M. BLÁHOVÁ – J. B. ČAPEK (edd.), *Husitská kronika*, s. 273-274. Latinsky a staročesky J. GOLL (ed.), *Kronika Vavřince*, s. 531.

S myšlenkou „odlidštění“ souvisí ještě dvě další přirovnání. Lidé mohli „jako dobytek“ také umírat, jak tomu bylo podle *Zbraslavské kroniky* v době hladomoru a moru v letech 1281 a 1282, kdy se lidé živili z nedostatku různými bylinami a trávou,⁸⁹³ a stejný motiv i s konzumací rostlin užívá též František Pražský pro vykreslení situace po úmrtí Přemysla Otakara a vpádu Rudolfa Habsburského do Čech, pravděpodobně v referenci ke stejnému hladomoru.⁸⁹⁴ Lidé v těchto případech zřejmě umírali „nelidsky“ a rychle, neboť František přímo tvrdí, že „najednou pokles[li] k zemi,“ takže nemohli získat poslední pomazání. Slovní obrat zemřít „jako dobytek“ proto nejspíš odkazuje na smrt špatnou, bez patřičných náležitostí a po značném strádání. Svou lidskost však mohli lidé ztratit i za života a v takovém případě byli rovněž přirovnáváni k dobytku. Tato literární figura se totiž používala i při popisech situací, kdy se lidé chovali hloupě a nerozumně, zapomněli na svou lidskost a odvrhli rozum, který byl obecně pojímán jako něco, co je vlastní pouze člověku a spolu se svobodnou vůlí představoval podmínku pro vstup do Božího království.⁸⁹⁵ Zdá se, že v tomto významu používá toto přirovnání Jan Marignola, když tvrdí, že lidé žili „bez moudrosti jako dobytčata (*sine prudencia homines quasi pecudum*),“⁸⁹⁶ nebo Vavřinec z Březové, který popisuje husity jako „hovada nesmyslná (*bestie insensate*; staročesky *hovada nesmyslná*),“ protože se nechovali jako „rozumní lidé (*homines usum rationis*; staročesky *lidé rozumy majíce*).“⁸⁹⁷

Dobytěk obecně je též hojně spojován s různými katastrofami či tragédiemi, které si vyžádaly velké množství obětí. Poznamenání, že zemřeli jak lidé, tak i dobytek, mohlo mimo jiné sloužit k mentálnímu umocnění celé pohromy a zdůraznění, že se jednalo o skutečně ničivou událost. Ze *Zbraslavské kroniky* je tak například možné čerpat zprávu, že v Sasku v roce 1316 zničila rozvodněná řeka Labe „čtyři sta padesát vesnic blízko u vody zároveň s lidmi a dobytkem (*cum pecoribus*)“ a následně přišel hladomor, kvůli němuž hladověli a hynuli „lidé i dobytek (*iumenta*).“⁸⁹⁸ Podle Františka Pražského v roce 1310 přišla tak tuhá

⁸⁹³ Česky F. HEŘMANSKÝ – R. MERTLÍK (edd.), *Zbraslavská kronika*, s. 44. Latinsky J. EMLER (ed.), *Chronicon*, s. 17.

⁸⁹⁴ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), František Pražský, s. 63-63. Latinsky J. ZACHOVÁ (ed.), *Chronicon*, s. 16.

⁸⁹⁵ DE LEEMANS, Pieter – KLEMM, Matthew, *Animals and Anthropology in Medieval Philosophy*, in: RESL, Brigitte (ed.), *A Cultural History of Animals in the Medieval Age*, Oxford 2011, s. 153-178, zde s. 153.

⁸⁹⁶ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), Jan, s. 448. Latinsky J. JIREČEK – J. EMLER – F. TADRA (edd.), *Kronika Jana*, s. 492.

⁸⁹⁷ Česky F. HEŘMANSKÝ – M. BLÁHOVÁ – J. B. ČAPEK (edd.), *Husitská kronika*, s. 141. Latinsky a staročesky J. GOLL (ed.), *Kronika Vavřince*, s. 424. Je však pravda, že Vavřinec v latině používá výraz *bestia*, což je daleko obecnější, a staročeský překlad *hovado* v tomto případě odpovídá asi spíše významu čtyřnohý živočich nežli dobytče.

⁸⁹⁸ Česky F. HEŘMANSKÝ – R. MERTLÍK (edd.), *Zbraslavská kronika*, s. 302. Latinsky J. EMLER (ed.), *Chronicon*, s. 232.

zima, že „lidé i dobytek (*iumenta*) nesmírně strádali,“⁸⁹⁹ a v roce 1342 nastaly povodně, které odnášely „rozličná domácí zvířata (*animalia diversa domestica*).“⁹⁰⁰ O různých katastrofách dále hovoří stejným způsobem Beneš Krabice z Weitmile,⁹⁰¹ Přibík Pulkava,⁹⁰² Jan Marignola⁹⁰³ nebo Staré letopisy české.⁹⁰⁴ Specifickým příkladem tohoto motivu v podobě „katastrofy“ zaviněné lidmi jsou pak události z oblehání Kutné Hory Albrechtem Habsburským z roku 1304, podle nichž kutnohorští obyvatelé přimísili do řeky, z níž armáda pila, stříbrnou strusku a jiné nečistoty. To vodu otrávil, v důsledku čehož umírali lidé a dobytek – tato událost se objevuje hned v několika dílech, a to jmenovitě ve *Zbraslavské kronice*,⁹⁰⁵ v *Kronice Františka Pražského*⁹⁰⁶ a *Kronice pražského kostela Beneše Krabice z Weitmile*.⁹⁰⁷

4.4.2. Hovězí dobytek v bohemikálních kronikách

Ačkoliv jich není mnoho, v kronikách nechybí ani instance spojené s konkrétními zvířaty, počínaje hovězím dobytkem. V Dalimilově rýmované kronice se tak například uvádí, že první Čechové žili „skotsky,“ tedy po způsobu skotu, což je spojováno s tím, že jeden muž měl více žen, avšak každý večer si stejně hledal ještě další, novou manželku.⁹⁰⁸ Hovoří se tedy o sexuálně hříšném, nestřídmém životu s více partnerkami, přičemž je zde jasná souvislost s motivem plodnosti a sexuální aktivity hovězího dobytka, který se objevoval již v encyklopediích například v podobě informace, že na jednoho chovného býka ideálně připadá stádo patnácti samic.⁹⁰⁹ Vavřinec z Březové píše o něčem podobném, ač užívá obecnější „přirozenost hovadskou (*bestialem [...] naturam*; staročesky *hovadské [...] přirození*)“⁹¹⁰ – tak se vyjadřuje o adamitech, kteří byli proslulí svým nevázaným sexuálním

⁸⁹⁹ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), František Pražský, s. 80. Latinsky J. ZACHOVÁ (ed.), *Chronicon*, s. 62.

⁹⁰⁰ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), František Pražský, s. 133. Latinsky J. ZACHOVÁ (ed.), *Chronicon*, s. 178. Františkova kronika je podobných tragédií plná: podobnými slovy jako Petr Žitavský zmiňuje události z roku 1316, viz česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), František Pražský, s. 85, latinsky J. ZACHOVÁ (ed.), *Chronicon*, s. 76, dále například viz česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), František Pražský, s. 131, 148, latinsky J. ZACHOVÁ (ed.), *Chronicon*, s. 174, 204.

⁹⁰¹ M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), Beneš, s. 244. Latinsky J. EMLER (ed.), *Kronika Beneše*, s. 543.

⁹⁰² Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), Přibík, s. 360. Latinsky a staročesky J. EMLER – J. GEBAUER (edd.), *Kronika Pulkavova*, s. 142, 208.

⁹⁰³ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), Jan, s. 497. Latinsky J. JIREČEK – J. EMLER – F. TADRA (edd.), *Kronika Jana*, s. 571.

⁹⁰⁴ J. CHARVÁT – F. PALACKÝ (edd.), *Starí letopisové*, s. 31.

⁹⁰⁵ Česky F. HEŘMANSKÝ – R. MERTLÍK (edd.), *Zbraslavská kronika*, s. 126. Latinsky J. EMLER (ed.), *Chronicon*, s. 89.

⁹⁰⁶ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), František Pražský, s. 72. Latinsky J. ZACHOVÁ (ed.), *Chronicon*, s. 40.

⁹⁰⁷ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), Beneš Krabice, s. 179. Latinsky J. ELMER (ed.), *Kronika Beneše*, s. 463.

⁹⁰⁸ J. JIREČEK – J. EMLER – F. TADRA (edd.), *Rýmovaná kronika*, s. 8.

⁹⁰⁹ VINCENT Z BEAUVAIS, *Speculum*, 18.90.4.

⁹¹⁰ Česky F. HEŘMANSKÝ – M. BLÁHOVÁ – J. B. ČAPEK (edd.), *Husitská kronika*, s. 262. Latinsky a staročesky J. GOLL (ed.), *Kronika Vavřince*, s. 517.

životem a orgiemi, jež jsou dál v jeho textu přímo kritizovány. Je tedy možné, že se tento obraz vztahoval jednak konkrétně na skot, jednak obecně na zvířata i dobytek, což však není příliš překvapivé. Domácí zvířata, na která se tato diplomová práce zaměřuje, byla ostatně se sexuální nestřídmostí spojována všechna.

Druhý kontext, v němž se hovězí dobytek v kronikách objevuje, je jeho souvislost s obětováním a porážkou. Ve *Zbraslavské kronice* jsou s pomocí telat a kozlů odlišeni Židé od křesťanů: „Synové, které sobě zplodil Kristus nikoli krví kozlů nebo telat (*sanguinem hircorum aut vitulorum*), nýbrž svou vlastní krví...“⁹¹¹ přičemž tato fráze je prakticky parafrázovaným veršem z Bible.⁹¹² Ačkoliv Židé v této době již dlouho obětní porážku nepraktikovali, stále se i kvůli Bibli jednalo o jeden ze způsobů, jak je odlišit. Další případ se vyskytuje u Vavřince z Březové, neboť v jednom z kázání, které je u něj reprodukováno, je tele přímo popsáno jako symbol pro ukřižovaného Krista.⁹¹³ To ostatně odpovídá středověkému ztotožnění Ježíše s dřívějšími obětními zvířaty, například kozlem.⁹¹⁴ Právě díky této spojitosti mohli tito tvorové často nést i pozitivní symboliku. Další příklad výskytu hovězího dobytka ve Vavřincově kronice v podobném kontextu má nejspíš více světské konotace. Píše totiž o tom, jak Jan Žižka potrestal v roce 1420 město Prachatice. Táborité se tehdy dostali do města, pronásledovali lidi „a na všech ulicích je jako telata pobíjeli (*velut vitulos*; staročesky *jako telce*).“⁹¹⁵ Ač se i v tomto případě mohlo odkazovat na starý zvyk obětování telat, jako pravděpodobnější se jeví spíš světská porážka na maso či kůži, přičemž daný motiv se objevil také v exemplech a je ostatně přítomen i v českém idiomu „tváří se jak tele, co jde na porážku.“ Tenhle slovní obrat vzbuzuje pocit, že se jednalo o smrt násilnou, nelítostnou a krutou. Podobným způsobem, jen s obecnějším označením a menším dobyt看kem, lze chápat i pasáž z Dalimilovy kroniky, podle níž kat usekl dvěma dětem Božeje, předáka Vršovců, hlavu „jako bravu.“⁹¹⁶

V Dalimilově kronice se dále objevuje přirovnání s volem v souvislosti s vymyšleným příběhem o knížeti Soběslavovi, na něhož naléhal císař Svaté říše římské, aby mu dal své děti na výchovu, čímž by byly zbaveny „českých mravů.“ Soběslav dlouho odolával, ale

⁹¹¹ Česky F. HEŘMANSKÝ – R. MERTLÍK (edd.), *Zbraslavská kronika*, s. 330. Latinsky J. EMLER (ed.), *Chronicon*, s. 258.

⁹¹² Žid 9:12.

⁹¹³ Česky F. HEŘMANSKÝ – M. BLÁHOVÁ – J. B. ČAPEK (edd.), *Husitská kronika*, s. 206-207. Latinsky a staročesky J. GOLL (ed.), *Kronika Vavřince*, s. 468-469.

⁹¹⁴ J. ROYT – H. ŠEDINOVÁ, *Slovník*, s. 144.

⁹¹⁵ Česky F. HEŘMANSKÝ – M. BLÁHOVÁ – J. B. ČAPEK (edd.), *Husitská kronika*, s. 169. Latinsky a staročesky J. GOLL (ed.), *Kronika Vavřince*, s. 444.

⁹¹⁶ J. JIREČEK – J. EMLER – F. TADRA (edd.), *Rýmovaná kronika*, s. 117.

nakonec se podvolil a čest svého jazyka, tedy nejspíš národa, pustil „jako vól[a] za rohy.“⁹¹⁷ V tomhle kontextu se jeho boj za zachování národnosti jeví jako boj proti něčemu silnému, vzpouzejícímu se, od čeho nakonec musel ustoupit, přičemž tuto vzpurnou protisílu zobrazuje právě vůl. Za zmínku v souvislosti s rohy stojí i zpráva ze Starých letopisů českých k roku 1469. Informuje o tom, že Jiří z Poděbrad obklíčil Matyáše Korvína a ten v reakci na tuto situaci chtěl s Jiřím vyjednat smlouvu, aby je propustil, což Jiří nakonec udělal. Celá situace se však potázala s nelibostí ze strany českých bojovníků: „množstvie Čechuov přibýlo k vojsku krále Jiříeho, žádostivi jsúce nepřátely své zkrotiti a jim rohy srážeti.“⁹¹⁸ Ačkoliv zde býci ani volové přímo jmenováni nejsou, daná zmínka nápadně připomíná Klaretovo exemplum číslo 126 o vzpurném býkovi, který nechtěl orat. Jeho pán mu v reakci na tuto neposlušnost uřezal rohy, aby ho potrestal a zkrotil.⁹¹⁹ Zdá se tedy, že zbavení rohů ve středověku souviselo s podmaněním si nepřítel.

Poslední kontext, který je třeba v souvislosti s voly zmínit, je jejich úloha v přemyslovské pověsti, která se v kronikách rovněž hojně vyskytuje, a to konkrétně u Přibíka Pulkavy,⁹²⁰ Jana Marignoly⁹²¹ a v Neplachově kronice.⁹²² Voli jako takoví v ní nemají příliš výraznou roli, jedná se především o jeden z identifikačních prvků Přemysla Oráče – po jeho nalezení jsou voli propuštěni a zmizí, díky čemuž podle Karbusického představují motiv „zvíře[te] v magické službě,“ které po vykonání svého úkolu zmizí a objevují se znova až v nouzi či na zavolání.⁹²³ Zajímavé je však především specifikování jejich barvy, kterou popisuje Marignola – podle něj měl jeden vůl bílou hlavu a druhý vpředu bílý pás a bílé zadní nohy.⁹²⁴ Vzhledem k tomu, že muže k Přemyslovi samotnému přivedl Libušin bílý kůň, je nasnadě uvažovat tak, že bílá barva u koní typicky spojovaná

⁹¹⁷ Ibidem, s. 149.

⁹¹⁸ J. CHARVÁT – F. PALACKÝ (edd.), *Starí letopisové*, s. 171.

⁹¹⁹ V. FLAJŠHANS (ed.), *Exemplarius*, s. 193 a K. DVOŘÁK, *Soupis*, s. 92.

⁹²⁰ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), *Přibík*, s. 273. Latinsky a staročesky J. EMLER – J. GEBAUER (edd.), *Kronika Pulkavova*, s. 7, 213.

⁹²¹ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), *Jan*, s. 460. Latinsky J. JIREČEK – J. EMLER – F. TADRA (edd.), *Kronika Jana*, s. 524-525.

⁹²² Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), *Neplach*, s. 536. Latinsky J. JIREČEK – J. EMLER – F. TADRA (edd.), *Neplacha*, s. 461.

⁹²³ KARBUSICKÝ, Vladimír, *Báje, mýty, dějiny. Nejstarší české pověsti v kontextu evropské kultury*, Praha 1995, s. 162. Kromě Karbusického k přemyslovské pověsti viz TŘEŠTÍK, Dušan, *Mýty kmene Čechů (7.-10. století). Tři studie ke „starým pověstem českým“*, Praha 2003.

⁹²⁴ „Unus bos albo capite, alter precinetus est albedine et posteriores pedes albos habet...“ J. JIREČEK – J. EMLER – F. TADRA (edd.), *Kronika Jana*, s. 524-525. Je zajímavé, že voli takto mohli skutečně vypadat – tzv. fenomén bílé nepravidelné skvrnitosti, o který se nejspíš jedná, je příznačný pro proces domestikace a s ním souvisejícími morfologickými změnami. Podobné zbarvení se u žádného divokého savce nevyskytuje. S. KOMÁREK, *Ochlupení bližní*, s. 141.

s prezentací královského majestátu,⁹²⁵ v pověsti i v případě volů odkazovala na Přemyslovo budoucí výsadní postavení knížete.

4.4.3. Kozy v bohemikálních kronikách

V souvislosti s kozami je zajímavé si povšimnout toho, že v kronikách figurativně vystupují pouze kozlové. Vždy mají negativní význam a obecně lze říci, že představují nepřátele nebo nečestné lidi, s nimiž autor nějakým způsobem nesouhlasí. V Dalimilově kronice jsou tak například za „bradaté kozl[y]“ označováni muži, které si ženy pod vedením Vlasty chtěly podrobit.⁹²⁶ V tomto případě nemůže být opomenuta ani narážka na kozlí vous, vzbuzující pozornost již ve středověkých encyklopediích. Ve *Zbraslavské kronice* se k roku 1330 hovoří o Fridrichovi Habsburském, tedy spolukráli Ludvíka Bavora, a Petrovi z Corbary, který byl roku 1328 zvolen vzdoropapežem a vystupoval pod jménem Mikuláš V., jako o „dvou kozlích rozích,“ nepřátelích Svaté říše římské i církve, které mnohé trkaly a znepokojovaly věřící.⁹²⁷ V případě Františka Pražského jsou za špinavé kozly (*hyrcus squalidus*), kteří jedovatým zubem rvou to, čeho nemohou dosáhnout, označováni kanovníci nesouhlasící s volbou Arnošta z Pardubic biskupem, kteří nepřestávají pomlouvat to, co nemohou změnit.⁹²⁸ Na této pasáži je rovněž vidět tradiční asociace koz s jedem. V neposlední řadě pak ve Starých letopisech českých symbolizují kozlové nepřátele husitů, což je umocněno ještě tím, že tato zvířata „chtie [...] štěpy hlodati.“⁹²⁹ Ačkoliv tato fráze jasně odkazuje na zabíjení nepřátel, mohlo se rovněž jednat o spojitost s představou koz okusujících stromy a keře, které tak kvůli nim často hynou.

4.4.4. Prasata v bohemikálních kronikách

Ačkoliv v případě prasat podobně jednotná asociace neexistuje, lze stejně tak stanovit, že se objevují v dominantně záporných kontextech. Například Vavřinec z Březové popisuje kázání táborského kněze Antocha, který tvrdil, že sloužení mše v ornátech je „vyslovené kacírství tak, jako že svině lítá.“⁹³⁰ Toto přirovnání je možné vysvětlit tím, že křídla, a tedy i létání, ve středověku symbolizovaly vyšší existenci, přiblížení se a někdy i připodobnění

⁹²⁵ DVOŘÁKOVÁ, Daniela, *Kůň a člověk v středověku. K spolužití člověka a koňa v Uherskom kráľovstve*, Budmerice 2007, s. 78.

⁹²⁶ J. JIREČEK – J. EMLER – F. TADRA (edd.), *Rýmovaná kronika*, s. 18.

⁹²⁷ Česky F. HEŘMANSKÝ – R. MERTLÍK (edd.), *Zbraslavská kronika*, s. 383. Latinsky J. EMLER (ed.), *Chronicon*, s. 307.

⁹²⁸ Česky M. BLÁHOVÁ a kol. (edd.), *František Pražský*, s. 136. Latinsky J. ZACHOVÁ (ed.), *Chronicon*, s. 183.

⁹²⁹ J. CHARVÁT – F. PALACKÝ (edd.), *Starí letopisové*, s. 46.

⁹³⁰ Česky F. HEŘMANSKÝ – M. BLÁHOVÁ – J. B. ČAPEK (edd.), *Husitská kronika*, s. 219. Latinsky a staročesky J. GOLL (ed.), *Kronika Vavřince*, s. 477. Ve staročeské verzi část se sviní schází a tvrdí se jen to, že je to „zjevné kacírství.“

se k Bohu a jiným supralunárním bytostem,⁹³¹ což přirozeně ostře kontrastuje s hříšným životem svině i s tím, že prasata byla vnímána jako zvířata, která neustále hledí k zemi a mají blízko k peklu. Létající svině tak zřejmě mohla být připodobněna ke kacírství zkrátka proto, že se tím nečistě vnímané zvíře přibližovalo k nebi. Nečistá povaha svině figurovala nejspíš i v přirovnání ze *Zbraslavské kroniky*, které vykresluje snahu Jana Lucemburského uspořádat velký turnaj. Na ten však nakonec nepřijel nikdo z ciziny kvůli nedostatečnému ohlášení, a proto je celá událost připodobněna k vyvěrajícím pramenům, do nichž se „vepř brzo [...] vnoří.“⁹³² Vepř tak svou přítomností zakalí to, co je dobré, tedy čistou vodu – to ostatně odpovídá i poučením z biblické knihy Leviticus, v níž se rozebírá, že pokud se nečisté dotkne čistého, pak danou věc znečistí.⁹³³ Ve *Zbraslavské kronice* se také objevuje biblické pořekadlo „házet perly sviním,“ v tomto případě v momentu, kdy rádcové odrazují Jindřicha VII. od příslibení jeho syna Jana Lucemburského Elišce Přemyslově. Češi si to podle nich nezasloužili, a dokonce je označoval za „hříšné, syny zločinné a lid ničemný,“⁹³⁴ což podporuje jejich asociaci se sviněmi.

Vepři se objevují i v Dalimilově kronice: poté, co získal Přemysl Otakar I. statky v říši od Oty IV. a přestalo se válčit, staří šlechtici zpohodlněli a začali doma „jako vepři týti,“⁹³⁵ tedy tloustnout. Prasata jsou v tomto případě spojována s pohodlností a leností, což jsou vlastnosti, které jim byly tradičně přičítány. V neposlední řadě lze zmínit pasáž ze Starých letopisů českých, podle níž našel Zikmund Lucemburský u hradu Stříbrná Skalice roku 1402 jen „jedinu bábu a svini,“ poté, co se majitel Skalice, Racek Kobyla z Dvorce, dozvěděl, že Zikmund chce hrad dobýt, a usoudil, že by se neubráníl, takže raději i se svými poddanými odešel na hrad Rataje.⁹³⁶ Svině v tomto případě mohla mít jak ve skutečnosti, tak případně jen v kronikářském záznamu symbolickou rovinu, protože mohla jako zvíře hříšné a nečisté představovat jistou formu výsměchu.

⁹³¹ M. LURKER, *Slovník*, s. 120.

⁹³² Česky F. HEŘMANSKÝ – R. MERTLÍK (edd.), *Zbraslavská kronika*, s. 321. Latinsky J. EMLER (ed.), *Chronicon*, s. 252.

⁹³³ Lv 11. Ač se v tomto případě nemluví přímo o prasatech nebo nepřežvýkavcích a toto pravidlo se nevztahuje na vodní pramen nebo jímku, lze zde spatřovat souvislost.

⁹³⁴ Česky F. HEŘMANSKÝ – R. MERTLÍK (edd.), *Zbraslavská kronika*, s. 192. Latinsky J. EMLER (ed.), *Chronicon*, s. 147.

⁹³⁵ J. JIREČEK – J. EMLER – F. TADRA (edd.), *Rýmovaná kronika*, s. 166.

⁹³⁶ J. CHARVÁT – F. PALACKÝ (edd.), *Starší letopisové*, s. 29.

5. Závěr

Hospodářská zvířata byla člověku velmi blízká, a to jak obrazně, tak doslova. Kromě toho, že pro lidi představovala společníky při práci i v životě, zdroj obživy i všemožných klíčových surovin, mnohdy s lidmi rovněž obývala společný prostor v jednom domě. Není proto divu, že lidé o tato zvířata odpradáвна projevovali zájem a přisuzovali jim nejen hospodářskou důležitost, ale též různé kulturní významy. Předkládaná práce si za svůj cíl vytyčila zkoumat tři vybraná hospodářská zvířata, tedy hovězí dobytek, prasata a kozy, především z hlediska jejich symboliky ve středověkých bohemikálních literárních pramenech ze 14. a 15. století a zrekonstruovat, jakým způsobem o nich bylo v těchto dílech referováno.

Obecně lze v první řadě stanovit, že středověká symbolika a vnímání zvířat nebyly zdaleka černobílé, a jednotliví tvorové tak mohli být nazíráni zároveň pozitivně i negativně. Tento jev se nejpatrněji projevuje u koz, které značily jak Krista, tak i hříšníky, a jedno z exemplů, v němž kozy figurují, dokonce naznačuje, že si byli středověcí lidé této rozporuplnosti dobře vědomi. Jednotlivé typy pramenů, na nichž jsem středověký obraz hospodářských zvířat zkoumala, se navzájem prolínaly a doplňovaly, přičemž nejvíce charakterových rysů a symbolických významů se zcela předvídatelně vyskytuje ve středověkých encyklopediích vzhledem k jejich soustředěnému zaměření. Ostatní prameny v některých případech dodávají nové motivy. Momenty, které se objevují ve více pramenech, lze nejspíš chápat jako obecnější představu, která se k jednotlivým zvířatům vázala. Některé z idejí, které nalézáme v encyklopediích, přežily až do dnešních dnů, jak ukazuje například utkvělé přesvědčení, že býci nenávidí červenou barvu.

Několik ze závěrečných postřehů se váže i k jednotlivým pramenům. Pro encyklopedie platí, že čtenáři podávají množství mnohdy protikladných informací bez toho, aniž by bylo přesně jasné, podle jakých kritérií se jednotliví autoři rozhodli, co vše zahrnout. Encyklopedisté hojně pracovali s antickou tradicí, například s teorií o čtyřech št'ávách, která je všudypřítomná, ač encyklopedie mnohdy prostupuje jen na implicitní úrovni. V případě vybraných zvířat je patrné, že se autoři soustředili i na využití zvířat z hlediska farmakologie nebo masa, představovali čtenářům řadu zajímavostí, ale zároveň neopomínali ani poznatky z běžného života zvířat, kupříkladu to, jak dlouho žijí, jakým způsobem je chovat nebo jak vypadá ideální jedinec. Ačkoliv je nesporné, že encyklopedie pracovaly se symbolikou a myšlenkovými obrazy daných tvorů (či věcí), do značné míry obsahují i informace, které lze považovat za poměrně trefné přírodovědné pozorování, a není tedy možné tvrdit, že by

encyklopedie zahrnovaly pouze fantaskní nerealistické představy. Druhým pramenem, u něhož lze vytvářet obecnější závěr se zaměřením na vybraná zvířata, jsou kroniky. Ačkoliv se v nich neobjevuje tolik instancí spojených přímo s jednotlivými hospodářskými zvířaty, kroniky často pracují s obecným pojmem „dobytek.“ Hospodářská zvířata jsou v kronikách navíc často spojována s jevy, které odkazovaly ke skutečnosti, ale které se mohly následně promítat i do symbolické roviny v podobě přirovnání – například krádež dobytka tak bylo aplikováno na válečné zajatce, kteří byli odváděni „jako dobytek.“

Co se týče jednotlivých zvířat, u hovězího dobytka byla jedním z důležitých motivů jeho láska k bližnímu a ke svému stádu se zvláštním důrazem na sílu a důležitost tohoto stáda, neboť bez podpory ostatních byla dobytčata vnímána jako slabá a náchylnější k různým neštěstím. Tento blízký vztah s dalšími jedinci navíc mnohdy prostupovala a umocňovala něha mezi družkami i citlivý přístup k mláďatům. Býci byli dále proslulí svou bojovností, vzteklostí a agresivitou. V tomto kontextu se zdají být důležitými rohy, které do velké míry jejich nespoutanou povahu symbolizovaly. Zároveň se s nimi asociovala i plodivá síla a chtivost po páření, která mohla být viděna jak pozitivně, tak negativně, kvůli čemuž jsou býci například v kronikách spojováni i s chlípností. V jistém protikladu k býkům stáli volí, vykastrování samci, charakterizovaní svou mírností, přichylností k práci a trpělivostí, která byla v encyklopediích i v exemplech reprezentována volem učícím orat mladšího jedince. Další z typických vlastností představuje do jisté míry rozporuplný bod. Středověcí býci, volí a krávy se totiž mohli vyznačovat jednak rozvahou, jednak hloupostí a tvrdohlavostí, ač je nutné dodat, že ani ta nemusela být vnímána čistě záporně, jak dokazuje například *Nová rada* Smila Flaška z Pardubic, v níž je tento povahový rys hodnocen kladně. V neposlední řadě se pak v pramenech objevuje důraz na mnohostranné využití hovězího dobytka v podobě jejich tahu, mléka, kůží, masa a dalších surovin, což ho činilo mimořádně užitečným, i na dávný zvyk tato dobytčata obětovávat.

Podobně jako tomu bylo u hovězího dobytka, i kozy se vyznačovaly mimořádnou plodností, tělesností a sexuální nespoutaností. Rozdíl však spočívá v tom, že v jejich případě byly tyto vlastnosti hodnoceny dominantně negativně a vysvětlovány jako chlípnost. Ve středověkých představách byli kozy a kozlové zvířata bojovná, ale zároveň též zbabělá a široce asociovaná s jedy. Jednotliví autoři se totiž často zaměřovali na to, že se kozy dokáží živit jedovatými rostlinami a že samy celé řadě rostlin svými slinami ubližují, a informace o jedech se mimořádně hojně vyskytují i v pasážích k farmakologii, kdy určité části tohoto zvířete buď mohly otravu vyvolat, nebo naopak vyléčit. Pozornosti autorů neunikl ani jejich zápach nebo kozlí vous, který zvíře do jisté míry zřejmě definoval v jeho hříšnosti. Toto

záporné vnímání koz se viditelně odráží například v kronikách, v nichž kozy vystupují v přirovnáních a představují nepřátele a nedůvěryhodné osoby. Nelze však opomíjet ani kladné vlastnosti, které byly kozám přiřknuty. Krom jejich chytrosti je nutné zdůraznit především jejich spojení s Kristem a Bohem, které mohly dokonce přímo symbolizovat.

Posledním zkoumaným zvířetem bylo prase, které mělo pravděpodobně nejvíce negativní pověst ze všech tří domestikantů. I na základě Bible přisuzoval středověk praseti divokost a špinavost jak tělesnou, tak morální, kvůli níž se vepři stali symbolem heretiků a hříšníků. V jejich prospěch nepromlouvaly ani další vlastnosti: záporně byla vnímaná nejen jejich sexuální náruživost, v níž údajně hledali přílišné tělesné potěšení a která se vyznačovala velkou plodivou silou, ale i nenasytnost, odsuzovaná navzdory její nutnosti k řádnému výkrmu. Právě tato charakteristika představovala jeden z důvodů, proč prasata patřila mezi neznámější a nejhanlivější symboly pro Židy. Stejně tak se jim přičítala agresivita a bojovnost, ač v tomto případě se objevoval i obraz v podobě svině zuřivé a oddaně bránící svá mláďata, který nelze vnímat jinak než kladně. Láska k bližnímu, empatie k ostatním i rozvaha, která se objevuje například v exemplech, rovněž dokazují, že i na prasatech si lidé dokázali najít kladné vlastnosti, a ani obraz tohoto dobytka tedy nebyl zcela jednoznačný. Důležitým momentem spojovaným s prasaty je i jejich podobnost s lidmi, která je ostatně důležitá i pro dnešní moderní medicínu.

Téma hospodářských zvířat ve středověku se vyznačuje značnou komplexností, za což do velké míry může jejich zásadní význam pro společnost. Ze všech tvorů byla ostatně lidem nejbližší, což se nutně muselo promítnout i do jejich pojmání a do vztahů s člověkem. V této práci jsem tak zdaleka nemohla postihnout všechny zajímavé otázky, které se k domestikantům váží. Nejen, že je možné využít významu i další prameny včetně výtvarného umění, ale ještě mnohem náročnějším, nicméně i zajímavějším úkolem by bylo pokusit se rekonstruovat, do jaké míry se tato symbolika prolínala s praxí, tj. jak vlastně mohlo soužití lidí a hospodářských zvířat skutečně vypadat. Ač je tato otázka řešitelná jen s obtížemi, prameny typu hospodářských naučení mohou poskytnout alespoň nějaké odpovědi. Už vzhledem k tomu, jaký význam má dobytek pro lidstvo až do dnešních dnů, i proto, že řada lidí s ním postupně ztrácí blízký kontakt a shledává se s ním jen na papíře, na obrazovce či v supermarketech, si však hospodářská zvířata naši další pozornost bezesporu zaslouží.

Bibliografie použitých pramenů a literatury

Použité prameny

ALBERT VELIKÝ – KITCHELL JR., Kenneth F. – RESNICK, Irven M. (edd.). *On Animals. A Medieval Summa Zoologica. Vol. 1-2.* Londýn 1999.

ALBERT VELIKÝ – SCANLAN, James J. (ed.). *Man and the Beasts. De Animalibus (Books 22–26).* New York 1987.

ALBERT VELIKÝ – STADLER, Hermann (ed.). *De Animalibus Libri XXVI nach der Cölner Urschrift. Ersten Band. Buch 1-12.* Münster 1916.

ALBERT VELIKÝ – STADLER, Hermann (ed.). *De Animalibus Libri XXVI nach der Cölner Urschrift. Zweiten Band. Buch 13-26.* Münster 1920.

BARBER, Richard (ed.). *Bestiary. Being an English Version of the Bodleian Library, Oxford, MS Bodley 764.* Woodbridge 1992.

BARTOLOMĚJ ANGLICKÝ. *De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII.* Frankfurt nad Mohanem 1601.

BASIL Z CAESAREJE – KORTEOVÁ, Karla (ed.). *Devět kázání o stvoření světa.* Praha 2004.

Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih). Český ekumenický překlad. 11. vyd. Praha 2005.

BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.). Beneš Krabice z Weitmile. In: BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.). *Kroniky doby Karla IV.* Praha 1987, s. 173-268.

BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.). František Pražský. Kronika. In: BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.). *Kroniky doby Karla IV.* Praha 1987, s. 55-172.

BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.). Jan Marignola. Kronika česká. In: BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.). *Kroniky doby Karla IV.* Praha 1987, s. 445-524.

BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.). Neplach. Stručné sepsání kroniky římské a české. In: BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.). *Kroniky doby Karla IV.* Praha 1987, s. 525-556.

BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.). Přibík z Radenína, řečený Pulkava. Kronika česká. In: BLÁHOVÁ, Marie a kol. (edd.). *Kroniky doby Karla IV.* Praha 1987.

EMLER, Josef – GEBAUER, Jan (edd.). Kronika Bartoška z Drahonice. In: *Fontes rerum Bohemicarum* 5. Praha 1893, s. 589-628.

EMLER, Josef – GEBAUER, Jan (edd.). Kronika Pulkavova. In: *Fontes rerum Bohemicarum* 5. Praha 1893, s. 1-326.

EMLER, Josef – TOMEK, Václav Vladivoj (edd.). Kosmůw letopis český. In: *Fontes rerum Bohemicarum* 2. Praha 1874, s. 1-198.

EMLER, Josef (ed.). Chronicon aulae regiae. In: *Fontes rerum Bohemicarum* 4. Praha 1884, s. 1-338.

EMLER, Josef (ed.). Kronika Beneše z Weitmile. In: *Fontes rerum Bohemicarum* 4. Praha 1884, s. 457-548.

FLAJŠHANS, Václav (ed.). Bohemář. In: FLAJŠHANS, Václav (ed.). *Klaret a jeho družina I. Slovníky veršované.* Praha 1926, s. 31-72.

- FLAJŠHANS, Václav (ed.). Exemplarius. In: FLAJŠHANS, Václav (ed.). *Klaret a jeho družina. Sv. 2. Texty glosované*. Praha 1928, s. 153-204.
- FLAJŠHANS, Václav (ed.). Glossarius. In: FLAJŠHANS, Václav (ed.). *Klaret a jeho družina I. Slovníky veršované*. Praha 1926, s. 73-202.
- FLAJŠHANS, Václav (ed.). Physiologiarius. In: FLAJŠHANS, Václav (ed.). *Klaret a jeho družina. Sv. 2. Texty glosované*. Praha 1928, s. 1-60.
- FLAJŠHANS, Václav. *Česká přísloví. Sběrka přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Díl 1. Prísloví Staročeská. 2. polovice O-Ž*. Praha 1913.
- FLORIANOVÁ, Hana a kol. (edd.). *Quadragesimale Admontense. Česky a latinsky*. Praha 2006.
- FRIEDRICH, Gustav (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae 1*. Praha 1907.
- GOLL, Jaroslav (ed.). Kronika Vavřince z Březové. In: *Fontes rerum Bohemicarum 5*. Praha 1893, s. 327-534.
- HEMLING, Leander (ed.). *Das vollständige Registrum Slavorum*. Praha 1904.
- HEŘMANSKÝ, František – BLÁHOVÁ, Marie – ČAPEK, Jan B. (edd.). *Husitská kronika. Píseň o vítězství u Domažlic*. Praha 1979.
- HEŘMANSKÝ, František – METLÍK, Rudolf (edd.). *Zbraslavská kronika*. Praha 1976.
- HLAVÁČEK, Ivan (ed.). Bartošek z Drahonice. Kronika. In: Hlaváček, Ivan (ed.). *Ze zpráv a kronik doby husitské*. Praha 1981, s. 231-290.
- HRABANUS MAURUS – THROOP, Priscilla (ed.). *De universo. The Peculiar Properties of Words and Their Mythical Significance. The Complete English Translation. Volume 1. Books 1-11*. Charlotte 2009.
- CHARVÁT, Jaroslav – PALACKÝ, František (edd.). *Stáří letopisové čeští od roku 1378 do 1527 čili pokračování v kronikách Přibíka Pulkavy a Beneše z Hořovic z rukopisů starých vydané*. Praha 1941.
- ISIDOR ZE SEVILLY – FUKSOVÁ, JANA (ed.). *Etymologiae 7*. PRAHA 2004.
- JIREČEK, Josef – EMLER, Josef – TADRA, František (edd.). Kronika Jana z Marignoly. In: *Fontes rerum Bohemicarum 3*. Praha 1882, s. 485-604.
- JIREČEK, Josef – EMLER, Josef – TADRA, František (edd.). Neplacha, opata opatovského, krátká kronika římská a česká. In: *Fontes rerum Bohemicarum 3*. Praha 1882, s. 443-484.
- JIREČEK, Josef – EMLER, Josef – TADRA, František (edd.). Rýmovaná kronika česká. In: *Fontes rerum Bohemicarum 3*. Praha 1882, s. 1-302.
- KALOUSEK, Josef (ed.). *Archiv český čili Staré písemné památky české i moravské z archivů domácích i cizích. Svazek 14*. Praha 1895.
- KOLÁR, Jaroslav. České znění Cesty do Jeruzaléma Martina Krivoústého. In: *Strahovská knihovna. Sborník Památníku národního písemnictví 18-19*. Praha 1984, s. 67-95.
- KREJČÍK, Ludvík (ed.). *Urbár z roku 1378 a účty kláštera třeboňského z let 1367-1407*. Praha 1949.
- LORIŠ, Jan (ed.). Ezopus. In: LORIŠ, Jan (ed.). *Sborník hraběte Baworowského*. Praha 1903, s. 52-145.

- PANGERL, Mathias (ed.). *Urkundenbuch des Cistercienserstiftes B. Mariae V. zu Hohenfurt in Böhmen. Fontes rerum Austriacarum 23*. Vídeň 1865.
- PAVEL ŽÍDEK – HADRAVOVÁ, Alena (ed.). *Knih dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná*. Praha 2008.
- PERRY, Ben Edwin (ed.). Babrius. In: PERRY, Ben Edwin (ed.). *Babrius and Phaedrus*. Londýn 1965.
- SILAGIOVÁ, Zuzana – ŠMAHEL, František (edd.). *Catalogi librorum vetustissimi universitatis pragensis*. Turnhout 2015.
- SMETÁNKA, Emil (ed.). *Staročeské životy svatých otcův*, Praha 1909.
- SMIL FLAŠKA Z PARDUBIC – DAÑHELKA, Jiří (ed.). *Nová rada*, Praha 1950.
- STREJČEK, Ferdinand (ed.). *Jana Hasišteinského z Lobkovic Putování k svatému hrobu*. Praha 1902.
- SV. AMBROŽ – SAVAGE, John J. (ed.). *Hexameron, Paradise, and Cain and Abel*. New York 1961.
- ŠEBÁNEK, Jindřich – DUŠKOVÁ, Sáša (edd.). *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae 5/2*. Praha 1981.
- ŠIMEK, František (ed.). Ioannes Guallensis. Knížky o čtyřech ctnostech stěžejních. In: *Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-filologická*, 1951, s. 14-105.
- ŠIMEK, František (ed.). *Příběhy římské. Staročeská Gesta romanorum*. Praha 1967.
- ŠIMEK, František (ed.). *Staré letopisy české z vratslavského rukopisu novočeským pravopisem*. Praha 1937.
- TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – BOESE, Helmut (ed.). *Liber de natura rerum. Teil I. Text*. Berlín 1973.
- VAN DEN ABEELE, Baudouin a kol. (edd.). *De proprietatibus rerum. Volume 1. Introduction générale. Prohemium et Libri I-IV*. Turnhout 2007.
- VENTURA, Iolanda (ed.). *De proprietatibus rerum. Volume 4. Liber XVII*. Turnhout 2007.
- VILIKOVSKÝ, Jan (ed.). Exempla. In: HAVRÁNEK, Bohuslav (ed.). *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Praha 1957, s. 579-594.
- VINCENT Z BEAUVAIS. *Libellus apologeticus. Version bifaria (ms. Bruxelles, KBR 18465)*. Dostupné online z: http://sourcencyme.irht.cnrs.fr/encyclopedie/libellus_apologeticus_version_bifaria_ms_bruelles_kbr_18465
- VINCENT Z BEAUVAIS. *Speculum naturale. Version SM trifaria (éd. Douai 1624)*. Dostupné online z: http://sourcencyme.irht.cnrs.fr/encyclopedie/speculum_naturale_version_sm_trifaria_ed_douai_1624
- WIGHT DUFF, John – DUFF, Arnold M. (edd.). Avianus. Fabulae. In: WIGHT DUFF, John – DUFF, Arnold M. (edd.). *Minor Latin Poets*. Londýn 1984, s. 669-752.
- ZACHOVÁ, Jana (ed.). *Chronicon Francisci Pragensis. Fontes Rerum Bohemicarum. Series nova, tomus I*. Praha 1997.

Použitá literatura

- AIKEN, Pauline. The Animal History of Albertus Magnus and Thomas of Cantimpré. In: *Speculum* **22**, 2/1947, s. 205-225.
- ALBRECHT, Eva. The Organization of Vincent of Beauvais' *Speculum Maius* and of Some Other Latin Encyclopedias. In: HARVEY, Steven (ed.). *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy. Proceedings of the Bar-Ilan University Conference*. Boston 2000, s. 46-57.
- ANTONÍN, Robert. Rada zvířat Smila Flašky z Pardubic v kontextu ideálu panovnické moci v českém myšlení druhé poloviny 14. století. In: *Historické štúdie. Ročenka historického ústavu Slovenskej akadémie vied* **48**, 2014, s. 9-22.
- BEAVIS, Ian C. *Insects and Other Invertebrates in Classical Antiquity*. Liverpool 1988.
- BERANOVÁ, Magdalena – KUBAČÁK, Antonín. *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha 2010.
- BERANOVÁ, Magdalena. Formy chovu dobytka v 11.-13. století. In: *Sborník Miroslavu Buchvaldkovi*. Most 2000, s. 17-20.
- BERANOVÁ, Magdalena. Chléb a sýr u českých Slovanů. In: *Archeologické rozhledy* **42**, 4/1990, s. 398-401.
- BERANOVÁ, Magdalena. *Jídlo a pití v pravěku a ve středověku*, Praha 2011.
- BERANOVÁ, Magdalena. *Zemědělská výroba v 11.-14. století na území Československa*. Praha 1975.
- BERNDT ERSÖZ, Susanne. To Drink Bull's Blood. An Analysis of the Story of Midas. In: TSETSKHLADZE, Gocha R. (ed.). *Phrygia in Antiquity: From the Bronze Age to the Byzantine Period*. Lován 2019, s. 93-108.
- BEULLENS, Pieter. „Like a Book Written by God's Finger. Animals Showing the Path Toward God.“ In: RESL, Brigitte (ed.). *A Cultural History of Animals in the Medieval Age*. Oxford 2007, s. 127-151.
- BEULLENS, Pieter. Aristotle's Zoology in the Medieval World. In: BOEHRER, Bruce – HAND, Molly – MASSUMI, Brian (edd.). *Animals, Animality, and Literature*. Cambridge 2018, s. 29-42.
- BHATTACHARJEE, Chantal et al. Do Animals Bite More during a Full Moon? Retrospective Observational Analysis. In: *British Medical Journal*, 321/2000. Dostupné online z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC27561/>
- BILDHAUER, Bettina. Medieval European Conceptions of Blood. Truth and Human Integrity. In: *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2013, s. S57-S76.
- BINKLEY, Peter. *Pre-Modern Encyclopaedic Texts. Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen 1-4 July 1996*. Leiden 1997.
- BÖKÖNYI, Sándor. *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. Budapešť 1974.

- BÖKÖNYI, Sándor. The Development of Stockbreeding and Herding in Medieval Europe. In: SWEENEY, Del (ed.), *Agriculture in the Middle Ages. Technology, Practice, and Representation*. Philadelphia 1995.
- BOUISSOU, Marie-France. Social Relationships in Domestic Cattle under Modern Management Techniques. In: *Bollettino di zoologia* **47**, 3-4/1980, s. 343-353.
- BROWNING, Robert. Minor Figures. In: KENNEY, Edward J. – CLAUSEN, Wendell V. (edd.). *The Cambridge History of Classical Literature. Vol. 2. Latin Literature*. Cambridge 1982, s. 770-773.
- BURNETT, Charles. The Twelfth-Century Renaissance. In: LINDBERG, David C. – SHANK, Michael H. (edd.). *The Cambridge History of Science. Volume 2. Medieval Science*. Cambridge 2013, s. 365-384.
- CAST, David. Martem van Heemskerck's *Momus Criticizing the Works of the Gods*. A Problem of Erasmian Iconography. In: *Simiolus. Netherlands Quarterly for the History of Art* **7**, 1/1974, s. 22-34.
- CERRITO, Amalia. Botany as Science and Exegetical Tool in Albert the Great. In: *Aisthesis. Pratiche, Linguaggi E Saperi dell'estetico* **11**, 1/2018, s. 97-107
- CLUTTON-BROCK, Juliet. *Animals as Domesticates. A World View through History*. East Lansing 2012.
- COHEN, Simona. *Animals as Disguised Symbols in Renaissance Art*. Leiden 2008.
- COZANNET, Pierre a kol. Reducing BW Loss during Lactation in Sows. A Meta-analysis on the Use of a Nonstarch Polysaccharide-hydrolyzing Enzyme Supplement. In: *Journal of Animal Science* **96**, 7/2018. Dostupné online z: 10.1093/jas/sky045
- ČAPEK, Jan Blahoslav. Alegorie Nové rady a Theriobulie. In: *Věstník Královské české společnosti nauk. Třída pro filosofii, historii a filologii*, 2/1936, s. 1-53.
- ČAPEK, Jan Blahoslav. Vznik a funkce Nové rady. In: *Věstník Královské české společnosti nauk*, 1938, s. 1-100.
- ČORNEJ, Petr. *Velké dějiny zemí Koruny české 5. 1402-1437*. Praha 2000.
- DAŇHELKA, Jiří. Úvod. In: SMIL FLAŠKA Z PARDUBIC – DAŇHELKA, Jiří (ed.). *Nová rada*. Praha 1950, s. 5-16.
- DAVIDSON, Alan. *The Oxford Companion to Food*. Oxford 1999.
- DE LEEMANS, Pieter – KLEMM, Matthew. Animals and Anthropology in Medieval Philosophy. In: RESL, Brigette (ed.). *A Cultural History of Animals in the Medieval Age*. Oxford 2011, s. 153-178.
- DEVRIESE, Lisa. Physiognomy from Antiquity to the Renaissance. An Introduction. In: DEVRIESE, Lisa (ed.). *The Body as a Mirror of the Soul. Physiognomy from Antiquity to the Renaissance*. Lovaň 2021, s. 1-8.
- DIENER, Laura Michele. Production and Practice. In: MILLIKEN, Roberta (ed.), *A Cultural History of Hair in the Middle Ages*. Londýn 2019, s. 71-90.
- DOLEŽALOVÁ, Lucie – DRAGOUN, Michal. *Oldřich Kříž z Telče (1434-1504). Písař, sběratel, autor*. Praha 2020.

DRAELANTS, Isabelle. Bartholomeus Anglicus – Bartholomew the Englishman. In: *Routledge Medieval Encyclopedia Online*. Dostupné online z: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-03333840>

DRAELANTS, Isabelle. La science naturelle et ses sources chez Barthélemy l'Anglais et les encyclopédistes contemporains. In: VAN DEN ABEELE, Baudouin – MEYER, Heinz (edd.). *Bartholomaeus Anglicus, De proprietatibus rerum. Texte latin et réception vernaculaire*. Turnhout 2006, s. 43-99.

DUCHENNE, Marie-Christine – PULMIER-FOUCART, Monique. Vincent de Beauvais à l'Aterlier. In: *Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes* 6, 1999. Dostupné online z: <https://doi.org/10.4000/crm.921>

DVOŘÁK, Karel. Exempla ve slovesné tradici. In: DVOŘÁK, Karel (ed.). *Mezi folklórem a literaturou*. Praha 1994, s. 125-130.

DVOŘÁK, Karel. *Soupis staročeských exempl.* Praha 2016.

DVOŘÁK, Karel. Středověká exempla a ústní lidová slovesnost. In: DVOŘÁK, Karel. *Nejstarší české pohádky*. Praha 2001, s. 9-19.

DVOŘÁKOVÁ, Daniela. *Kůň a člověk v středověku. K spolužití člověka a koňa v Uherskom kráľovstve*. Budmerice 2007.

FLORIANOVÁ, Hana a kol. Úvod. In: FLORIANOVÁ, Hana a kol. (edd.). *Quadragesimale Admontense. Český a latinsky*. Praha 2006, s. 9-68.

FOWLER, Robert L. Encyclopaedias. Definitions and Theoretical Problems. In: BINKLEY, Peter. *Pre-Modern Encyclopaedic Texts. Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen 1-4 July 1996*. Leiden 1997, s. 3-29.

FRANKLIN-BROWN, Mary. *Reading the World. Encyclopedic Writing in the Scholastic Age*. Chicago 2012.

FRENCH, Roger – CUNNINGHAM, Andrew. *Before Science. The Invention of the Friars' Natural Philosophy*. Londýn 2016.

FRUNZEANU, Eduard. Vincent of Beauvais. In: MALLETT, Alexander – THOMAS, David (edd.). *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Vol. 4*. Boston 2012, s. 405-415.

GALAR, Eva. Les condiments dans les proverbes de Correas. L'huile, le vinaigre et le sel. In: *Les Cahiers de Framespa* 10, 2012. Dostupné online z: <https://doi.org/10.4000/framespa.1566>

GARBUTT, Adam G. *Assessing the Exotic. Authority, Reason, and Experience in the Construction of Medieval Natural Knowledge*. Toronto 2018. Disertační práce. University of Toronto. Vedoucí práce Dr. Bert Hall.

GEBAUER, Jan. Smil Flaška z Pardubic a Nová Rada. In: SMIL FLAŠKA Z PARDUBIC – GEBAUER, Jan (ed.). *Nová rada*. Praha 1876, s. 1-36.

GEBAUER, Jan. Úvahy o Nové radě pana Smila Flašky z Pardubic a o Radě Zvířat skladatele neznámého s úvodem o báji zvířecké. In: NOVÁK, Arne (ed.). *Jan Gebauer. Stati literární dějepisné I*. Praha 1941, s. 93-146.

- GLACKEN, Clarence J. *Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteen Century*. Berkeley 1967.
- GORDON, B. L. Sacred Directions, Orientation, and the Top of the Map. In: *History of Religions* **10**, 3/1971, s. 211-227.
- GRAND, Edward. *The Nature of Natural Philosophy in the Late Middle Ages*. Washington 2010.
- GRAUS, František. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské 1. Od 10. století do první poloviny 13. století*. Praha 1953.
- GRAUS, František. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské 2. Od poloviny 13. století do roku 1419*. Praha 1957.
- GUTTMANN, Alexander. The End of the Jewish Sacrificial Cult. In: *Hebrew Union College Annual* **38**, 1967, s. 137-148.
- HAMPL, Petr. *O mravencích a lidech. Sociomorfní projekce v dějinách myrmekologie*. Červený Kostelec 2018.
- HARVEY, Steven (ed.). *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy. Proceedings of the Bar-Ilan University Conference*. Boston 2000.
- HARVEY, Steven. Introduction. In: HARVEY, Steven (ed.). *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy. Proceedings of the Bar-Ilan University Conference*. Boston 2000, s. 1-28.
- HASKINS, Charles H. *The Renaissance of the Twelfth Century*. Londýn 1955.
- HOWE, Timothy. Domestication and Breeding of Livestock. Horses, Mules, Asses, Cattle, Sheep, Goats, and Swine. In: CAMPBELL, Gordon Lindsay (ed.). *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*. Oxford 2014, s. 99-108.
- HÜNEMÖRDER, Christian. Aims and Intentions of Botanical and Zoological Classification in the Middle Ages and Renaissance. In: *History and Philosophy of the Life Sciences* **5**, 1/1983, s. 53-67.
- HURN, Samantha. *Cross-Cultural Perspectives on Human-Animal Interactions*. Londýn 2012.
- CHOC, Pavel. *S mečem a štítem*. Praha 1967.
- IOSIF, Alina – BALLON, Bruce. Bad Moon Rising. The Persistent Belief in Lunar Connections to Madness. In: *Canadian Medical Association Journal* **173**, 12/2005. Dostupné online z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1316181/>
- IRBY, Georgia L. *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome*. Hoboken 2016.
- JØRGENSEN, Dolly. Pigs and Pollards. Medieval Insights for UK Wood Pasture Restoration. In: *Sustainability* **5**, 2/2013, s. 387-399.
- KARBUSICKÝ, Vladimír. *Báje, mýty, dějiny. Nejstarší české pověsti v kontextu evropské kultury*. Praha 1995.
- KARRAS, Ruth M. *Sexuality in Medieval Europe*. New York 2005.

- KEEN, Elizabeth. *The Journey of a Book. Bartholomew the Englishman and the Properties of Things*. Canberra 2011.
- KITCHELL JR., Kenneth F. – RESNICK, Irven M. Introduction. The Life and Works of Albert the Great. In: ALBERT VELIKÝ - KITCHELL JR., Kenneth F. – RESNICK, Irven M. (edd.). *On Animals. A Medieval Summa Zoologica. Vol. 1*. Londýn 1999, s. 1-42.
- KOMÁREK, Stanislav. *Ochlupení bližní. Zvířata v kulturních kontextech*. 2. vyd. Praha 2012.
- KREINER, Jamie. *Legions of Pigs in the Early Medieval West*. New Haven 2020.
- KYSELÝ, René. Archeozoologický rozbor materiálu z lokality Rubín a celkový pohled na zvířata doby hradištní. In: *Památky archeologické* **91**, 2000, s. 155-200.
- KYSELÝ, René. Historie chovu domácích zvířat v Čechách a na Moravě ve světle archeozoologických nálezů. In: *Živa*, 5/2016, s. 225-229.
- KYSELÝ, René. Savci (Mammalia) z raně středověkého hradu Stará Boleslav (střední Čechy). In: *Mediaevalia archaeologica 5. Stará Boleslav Přemyslovský hrad v raném středověku*. Praha 2003, s. 311-334.
- LANDBERG, Gary M. – DANENBERG, Sagi. Social Behaviour of Swine. In: *MSD Manual. Veterinary Manual*. Dostupné online z: <https://www.msdvetermanual.com/behavior/normal-social-behavior-and-behavioral-problems-of-domestic-animals/social-behavior-of-swine>
- LARSON, Gregor – FULLER, Dorian Q. The Evolution of Animal Domestication. In: *Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics* **45**, 2014, s. 115-136.
- LE GOFF, Jacques – BREMOND, Claude – SCHMITT, Jean-Claude. *L'Exemplum*. Turnhout 1982.
- LEHÁR, Jan a kol. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha 2020.
- LEINSLE, Ulrich. *Úvod do scholastické teologie*. Praha 2020.
- LEUNISSEN, Mariska. „Becoming Good Starts with Nature.“ Aristotle on the Moral Advantages and the Heritability of Good Natural Character. In: *Oxford Studies in Ancient Philosophy* **44**, 2013, s. 99-128.
- LEVINE, Etan. The Symbolism of Milk and Honey. In: *ETC. A Review of General Semantics* **41**, 1/1984, s. 33-37.
- LINDBERG, David C. *The Beginnings of Western Science. The European Scientific Tradition in Philosophical, Religious, and Institutional Context Prehistory to A.D. 1450*. Chicago 2007.
- LINHART, Tomáš. *Nová rada urozeného pána Smila Flašky z Pardubic jako historický pramen*. Praha 2001. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Vedoucí práce doc. PhDr. Martin Nejedlý, Dr.
- LOSOS, Ludvík. *Pozlacování a polychromie*. Praha 2005.
- LOUIS, Nicolas. *L'exemplum en pratiques. Production, diffusion et usages des recueils d'exempla latins aux XIIIe-XVe siècles*. Namur 2013.
- LUKAČKA, Ján. Chov a využitie domácich zvierat v stredoveku. In: DVOŘÁKOVÁ, Daniela (ed.). *Človek a svet zvierat ve stredoveku*. Bratislava 2015, s. 296-301.

- LURKER, Manfred. *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha 1990.
- MACIAS VILLALOBOS, Cristóbal – MACIAS FUENTES, Delia. Symbolism of the Goat and its Presence in Picasso's Work. In: *Arts* **6**, 3/2017, s. 1-21.
- MACMILLIN, Kenneth – WEBB, Edward C. – DONKIN, Edward F. – PINKERTON, F. Goat Meat Production System. In: MAHGOUB, Osman – KADIM, Isam T. – WEBB, Edward C. (edd). *Goat Meat Production and Quality*. Croydon 2012, s. 15-33.
- MAGNER, Lois N. *A History of the Life Sciences*. New York 2002.
- MAŠEK, Michal. Kupní síla denárů malého střížku ve 12. století. In: *Numismatický sborník* **22**, 2007, s. 101-106.
- MÁTĽ, Jiří. Dva osudy v jednom. Osud největší encyklopedie českého středověku Liber Viginti Arcium a příběh jejího autora Pavla Židka aneb když si to s někým rozházet, tak s každým. In: *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis* **4**, 2011, s. 77-91.
- MCGLONE, John J. a kol. Understanding Sow Sexual Behavior and the Application of the Boar Pheromone to Stimulate Sow Reproduction. In: ARAL, Faruk (ed.). *Animal Reproduction in Veterinary Medicine*. Londýn 2021, s. 37-58.
- MCGLOUGHLIN, Patricia. Some Factors Affecting Litter Size in Pigs. In: *Irish Journal of Agricultural Research* **15**, 1/1976, s. 141-145.
- MEDUNA, Petr. Konec „lesního“ prasete. In: BÁRTA, Miroslav – POKORNÝ, Petr (edd.). *Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti*. Praha 2008, s. 147-158.
- MEIER, Christel. Grundzüge der mittelalterlichen Enzyklopädie. Zu Inhalten, Formen und Funktionen einer problematischen Gattung. In: GRENZMANN, Ludger – STACKMANN, Karl (edd.). *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. Symposium Wolfenbüttel 1981*. Stuttgart 1984, s. 467-500.
- MEIER, Christel. Organisation of Knowledge and Encyclopaedic Ordo. Functions and Purposes of a Universal Literary Genre. In: BINKLEY, Peter (ed.). *Pre-Modern Encyclopaedic Texts. Proceedings of the Second Comers Congress, Groningen, 1-4 July 1996*. Leiden 1997, s. 103-126.
- MÍKA, Alois. *Nástin vývoje zemědělské výroby v českých zemích v epoše feudalismu*. Praha 1960.
- MLÍKOVSKÝ, Jiří. Zvířata a jejich role na raně středověkém hradě Stará Boleslav. In: *Mediaevalia archaeologica 5. Stará Boleslav Přemyslovský hrad v raném středověku*. Praha 2003, s. 347-365.
- MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha 2004.
- MONTEFIORE, H. W. Josephus and the New Testament (Continued). In: *Novum Testamentum* **4**, 1960, s. 307-318.
- MORAND, Anne-France. Humors. Theory of. In: ALBRECHT, Gary L. (ed.). *Encyclopedia of Disability*. Dostupné online z: <https://sk-sagepub-com.ezproxy.is.cuni.cz/reference/disability/n419.xml?term=humors>
- MORRISON, Susan Signe. *Excrement in the Late Middle Ages*. New York 2008.

- MURATOVA, Xénia. Les animaux à cornes dans les manuscrits des bestiaires. Tradition antique et interprétations médiévales. In: POMEL, Fabienne (ed.). *Cornes et plumes dans la littérature médiévale. Attributs, signes et emblèmes*. Dostupné online z: <https://books.openedition.org/pur/39954>
- NECHUTOVÁ, Jana. *Člověk a svět zvířat. Předmluva k překladu Jany Fuksové*. In: ISIDOR ZE SEVILLY – FUKSOVÁ, Jana (ed.). *Etymologiae 12*. Praha 2004, s. 7-32.
- NECHUTOVÁ, Jana. *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*. Praha 2000.
- NEJEDLÝ, Martin. *Fortuny kolo vrtkavé. Lásky, moc a společnost ve středověku*. Praha 2003.
- NEKULA, Marek. Metafora. In: *Nový encyklopedistický slovník češtiny*. Dostupné online z: <https://www.czechency.org/slovník/METAFORA>
- NIEDERLE, Lubor. *Život starých Slovanů. Díl 3. Základy kulturních starožitností slovanských. Svazek 1*. Praha 1921.
- NODL, Martin. Dětství ve středověku. In: LENDEROVÁ, Milena (ed.). *Dětství. Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada*. Praha 2021, s. 27-106.
- NORRI, Juhani. *Dictionary of Medical Vocabulary in English, 1375-1550. Body Parts, Sicknesses, Instruments, and Medical Preparations*. Londýn 2016.
- NOVOTNÝ, Alois. Domácí skot v Čechách v 9.-počátku 15. století. In: *Vědecké práce Československého zemědělského muzea* **9**, 1969, s. 43-54.
- O'GRADY, J. F. – LYNCH, P. B. – KEARNEY, P. A. Mating Management of Sows. In: *Irish Journal of Agricultural Research* **22**, 1/1983, s. 11-19.
- Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Díl 18. Navary-Oživnutí*. Praha 1999.
- „Pasteurization.“ In: *Encyklopædia Britannica*. Dostupné online z: <https://www.britannica.com/technology/pasteurization>
- PASTOUREAU, Michel. *Dějiny symbolů v kultuře středověkého západu*. Praha 2018.
- PASTOUREAU, Michel. *Le Roi tué par un cochon. Une mort infâme aux origines des emblèmes de la France?* Paříž 2015.
- PETRÁŇ, Josef – PETRÁŇOVÁ, Lydia. *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha 2000.
- PETRÁŇ, Josef, a kol. *Dějiny hmotné kultury. Díl 1, sv. 1. Kultura každodenního života od pravěku do 15. století*. Praha 1985.
- PETROVÁ, Markéta. *Symbolika zvířat v Nové radě Smila Flašky z Pardubic*. Praha 2008. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Vedoucí práce prof. PhDr. Lenka Bobková, CSc.
- PETRŮ, Eduard. *Vývoj českého exempla v době předhusitské*. Praha 1966.
- PHILLIPS, Sarah. The Pig in Medieval Iconography. In: ALBARELLA, Umberto – DUBNEY, KEITH et al. (edd.). *Pigs and Humans. 10 000 Years of Interaction*. Oxford 2007, s. 373-388.
- PODLAHA, Antonín. *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapitoly pražské. 1. díl A-E*. Praha 1910.
- PREUS, Anthony. Galen's Criticism of Aristotle's Conception Theory. In: *Journal of the History of Biology* **10**, 1/1977, s. 65-85.

- PULMIER-FOUCART, Monique – LUSIGNAN, Serge. Vincent de Beauvais et l'histoire du Speculum Maius. In: *Journal des Savants*, 1-2/1990, s. 97-124.
- RÁDL, Emanuel. *Dějiny biologických teorií 1. Od renesance na práh 19. století*. Praha 2005.
- RESNICK, Irven M. Albert the Great. Biographical Introduction. In: RESNICK, Irven M. (ed.). *A Companion to Albert the Great. Theology, Philosophy, and the Sciences*. Leiden 2013, s. 1-11.
- RESNICK, Irven M. *Marks of Distinction. Christian Perceptions of Jews in the High Middle Ages*. Washington D. C. 2012.
- RIDDLE, John M. *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*. Cambridge 1992.
- ROYT, Jan – ŠEDINOVÁ, Hana. *Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha 1998.
- RŮŽIČKOVÁ, Vladimíra. Mléko v domácnostem. In: *Prameny a studie NZM* **40**, 2010, s. 93-102.
- RŮŽIČKOVÁ, Vladimíra. Trnitá cesta koz do českých hospodářství. In: *Prameny a studie NZM* **48**, 2012, s. 26-35.
- RYKEN, Leland – WILHOIT, James C. – LONGMAN, Tremper (edd.). *Dictionary of Biblical Imagery*. Downers Grove 1998.
- SALISBURY, Joyce E. *The Beast Within. Animals in the Middle Ages*. New York 1994.
- SALMÓN, Fernando – CABRÉ, Montserrat. Health and Hygiene. Hair in the Medical Traditions. In: MILLIKEN, Roberta (ed.). *A Cultural History of Hair in the Middle Ages*. Londýn 2019, s. 91-106.
- SATURNÍK, Theodor. *O právu soukromém u Slovanů v dobách starších*. Praha 1934.
- SAVAGE-SMITH, Emilia. Medicine in Medieval Islam. In: LINDBERG, David C. – SHANK, Michael H. (edd.). *The Cambridge History of Science. Volume 2. Medieval Science*. Cambridge 2013, s. 139-167.
- SEIDMAN, S. C. – CROSS, H. R. – SMITH, G. C. – DURLAND, P. R. Factors Associated with Fresh Meat Color. A Review. In: *Journal of Food Quality* **6**, 3/1984, s. 211-234.
- SHANK, Michael H. *Schools and Universities in Medieval Latin Science*. In: LINDBERG, David C. – SHANK, Michael H. (edd.). *The Cambridge History of Science. Volume 2. Medieval Science*. Cambridge 2013, s. 207-239.
- SMETÁNKA, Zdeněk. *Legenda o Ostojovi. Archeologie obyčejného života*. Praha 2004.
- SMITHIES, Kathryn L. *Introducing the Medieval Ass*. Cardiff 2020.
- SPUNAR, Pavel. Encyklopedie XIII. století a jejich znalost v Čechách. In: *Umění 13. století v českých zemích. Příspěvky z vědeckého zasedání (2.–14. prosince 1981, Praha)*. Praha 1983, s. 585–596.
- SPUNAR, Pavel. K rukopisnému dochování středověké encyklopedie Vincenta z Beauvais v Čechách. In: *Acta Musei Nationalis Pragae. Historia litterarum* **25**, 1-2/1980, s. 13-28.

- STEHLÍKOVÁ, Dana. Encyklopedie v encyklopedii. Speculum naturale Vincenta z Beauvais v Summě recreatorum. In: *Jazyk a řeč knihy. K výzkumu zámeckých, měštanských a církevních knihoven*. České Budějovice 2009, s. 185-202.
- STEWART, Keith Andrew. *Galen's Theory of Black Bile. Hippocratic Tradition, Manipulation, Innovation*. Leiden 2019.
- ŠACH, František. Potažní zvířata v českých zemích v průběhu 6. století. In: *Vědecké práce Zemědělského muzea* **16**, 1977, s. 5-30.
- ŠEDINOVÁ, Hana. Spis De animalibus v rukopise Národní knihovny I F 35 a jeho inspirační zdroje. In: *Ubi est finis huius libri deus scit. Středověká knihovna augustiniánských kanovníků v Roudnici nad Labem*. Praha 2015, s. 147-155.
- ŠEDINOVÁ, Hana. Šest knih o zvířatech v encyklopedii *De natura rerum* Tomáše z Cantimpré. In: TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ – ŠEDINOVÁ, Hana (ed.). *De monstris marinis. Mořská monstra*. Praha 2008, s. 13-102.
- ŠEDINOVÁ, Hana. Vade ad animalia et disce mores eorum. Basilova a Ambrožova kázání o šesti dnech stvoření jako pramen zoologických knih Tomáše z Cantimpré. In: *Pulchritudo et sapientia. Ad honorem Pavel Spunar*. Praha 2008, s. 157-178.
- ŠMAHEL, František – BOBKOVÁ, Lenka a kol. *Lucemburkové. Česká koruna uprostřed Evropy*. Praha 2012.
- ŠMELHAUS, Vratislav. *Vývoj zemědělské výroby v českých zemích v době předhusitské*. Praha 1980.
- ŠORM, Martin. Nová rada k starým sporům. Báseň Smila Flašky v zajetí historie. In: *Česká literatura* **68**, 3/2020, s. 271-301.
- ŠTĚPÁNEK, Ladislav. Ustájení hospodářských zvířat v rolnických usedlostech Čech. In: *Vědecké práce Zemědělského muzea* **18**, 1979, s. 195-215.
- TICHÁ, Zdeňka. *Cesta starší české literatury*. Praha 1984.
- TŘEŠTÍK, Dušan. *Mýty kmene Čechů (7.-10. století). Tři studie ke „starým pověstem českým.“* Praha 2003.
- TŘÍSKA, Josef. *Předhusitské bajky*. Praha 1990.
- TUREK, Matouš. „Parlement of Foules“ and „New Council.“ *Medieval Assemblies of Animals in an Anglo-Bohemian Perspective*. Praha 2011. Bakalářská práce. Univerzita Karlova. Vedoucí práce prof. PhDr. Jan Čermák, CSc.
- TWOMEY, Michael. Inventing the Encyclopedia. In: MACDONALD, Alasdair A. – TWOMEY, Michael (edd.). *Schooling and Society. The Ordering and Reordering of Knowledge in the Western Middle Ages*. Paříž 2004, s. 73-92.
- VAN DEN ABEELE, Baudouin. Le „De animalibus“ d'Aristote dans le monde latin. Modalités de sa réception médiévale. In: *Frühmittelalterliche Studien* **33**, 1/1999, s. 287-318.
- VAUGHAN, Theresa. *Women, Food and Diet in the Middle Ages. Balancing the Humours*. Amsterdam 2020.
- VIDMANOVÁ, Anežka. Exempla v Království českém. In: DVOŘÁK, Karel (ed.). *Soupis staročeských exemplů*. Praha 2016, s. 12-17.

- VILIKOVSKÝ, Jan. *Próza z doby Karla IV.* Praha 1948.
- Vokabulář webový. *Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny.* Praha 2006–2020. Verze dat 1.1.15. Dostupné online z: <https://vokabular.ujc.cas.cz>
- VOORBIJ, Johannes B. Purpose and Audience. Perspectives on the Thirteen-Century Encyclopedias of Alexander Neckam, Bartholomaeus Anglicus, Thomas of Cantimpré and Vincent of Beauvais. In: HARVEY, Steven (ed.). *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy. Proceedings of the Bar-Ilan University Conference.* Boston 2000, s. 31-45.
- WASIK, Bill – MURPHY, Monica. *Rabid. A Cultural History of the World's Most Diabolical Virus.* Londýn 2013.
- WEISS ADAMSON, Melitta. *Food in Medieval Times.* Londýn 2004.
- WHITESELL, Frederick R. Fables in Medieval Exempla. In: *The Journal of English and Germanic Philology* **46**, 4/1947, s. 348-366.
- WIELAND, Georg. Plato or Aristotle. A Real Alternative in Medieval Philosophy? In: WIPPEL, John F. *Studies in Medieval Philosophy.* Washington 1987, s. 63-84.
- WILLIAMS, Steven J. Some Observations on the Scholarly Reception of Physiognomy in the Thirteenth and Early Fourteenth Century. Success, and the Limits of Success. In: DEVRIESE, Lisa (ed.). *The Body as a Mirror of the Soul. Physiognomy from Antiquity to the Renaissance.* Lovañ 2021, s. 57-92.
- WOOD, John George. *Bible Animals. A Description of the Habits, Structure and Uses of Every Living Creature Meantioned in the Scriptures.* Londýn 1869.
- YORK, William. *Health and Wellness in Antiquity through the Middle Ages.* Westport 2012.
- ZEDER, Melinda A. The Domestication of Animals. In: *Journal of Anthropological Research* **68**, 2/2012, s. 161-190.